

Politieke mobilisatie en nieuwe communicatietechnologie: een multilevel studie van de digital divide

STEEFAAN WALGRAVE
MARC HOOGHE
LANCE BENNETT
DIETLIND STOLLE

MET MEDEWERKING VAN
JEROEN VAN LAER
SARA VISSERS
RUUD WOUTERS
VALÉRIE-ANNE MAHÉO
CHRISTIAN BREUNIG

ACADEMIA PRESS

**Politieke mobilisatie en nieuwe communicatietechnologie:
een multilevel studie van de digital divide**

SAMENLEVING EN TOEKOMST

Politieke mobilisatie en nieuwe
communicatietechnologie:
een multilevel studie van de digital divide

Stefaan Walgrave
Marc Hooghe
Lance Bennett
Dietlind Stolle

Met medewerking van
Jeroen Van Laer
Sara Vissers
Ruud Wouters
Valérie-Anne Mahéo
Christian Breunig

FEDERAAL WETENSCHAPSBELEID

ACADEMIA PRESS

Deze publicatie is het resultaat van het onderzoeksproject “Internob: politieke Mobilisatie en nieuwe communicatietechnologie: een multilevel studie van de digital divide” dat gefinancierd werd door Federaal Wetenschapsbeleid in het kader van het programma “Samenleving en Toekomst”.

Programmaverantwoordelijk: Margarida Freire in samenwerking met Aziz Naji, Zakia Khattabi, Lieve Van Daele en Sven Vrielinck.

Het project werd uitgevoerd o.l.v. prof. S. Walgrave, Universiteit Antwerpen – UIA – Psychiatrisch Ziekenhuis Sint-Norbertus en M. Hooghe, Katholieke Universiteit Leuven.

In dezelfde reeks verscheen eveneens:

- J. Bauwens, e.a., Cyberteens, cyberrisks, cybertools – Tieners en ICT, risico's en opportuniteiten, Cyberteens, cyberrisks, cybertools - Les teenagers et les TIC, risques et opportunités, 2009
- M. Easton, e.a., Multiple Community Policing: hoezo?, 2009
- A. Henry, e.a., Economie plurielle et régulation publique. Le quasi marché des titres-services en Belgique, 2009
- M. Martiniello, e.a., Nouvelles migrations et nouveaux migrants en Belgique. – Nieuwe Migraties en Nieuwe Migranten in België, 2010

De inhoud van de teksten valt onder de verantwoordelijkheid van de auteurs.

© Academia Press
Eekhout 2, 9000 Gent
Tel. 09/233 80 88 Fax 09/233 14 09
Info@academiapress.be www.academiapress.be

J. Story-Scientia nv Wetenschappelijke Boekhandel
Sint-Kwintensberg 87, B-9000 Gent
Tel. 09/225 57 57 Fax 09/233 14 09
Info@story.be www.story.be

Stefaan Walgrave, Marc Hooghe, Lance Bennett, Dietlind Stolle
Politieke mobilisatie en nieuwe communicatietechnologie: een multilevel studie van de digital divide
Gent, Academia Press, 2010, iv + 279 pp.

Opmaak: proxess.be

ISBN 978 90 382 1577 8
D/2010/4804/78
U 1409

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of vermenigvuldigd door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUDSTAFEL

Hoofdstuk 1. Inleiding: Van de ene digitale kloof naar de andere	1
<i>Marc Hooghe & Stefaan Walgrave</i>	
Hoofdstuk 2. Ongelijkheden in het internetgebruik in België.	13
<i>Marc Hooghe & Sara Vissers</i>	
1. <i>Inleiding</i>	13
2. <i>Digitale kloof of digitale differentiatie?</i>	16
3. <i>Sociale ongelijkheden in het persoonlijke internetgebruik.</i>	20
4. <i>Ongelijkheden in internettoepassingen en politiek internetgebruik.</i>	27
5. <i>Internettoepassingen en politiek participatie: een multivariate analyse ...</i>	33
6. <i>Besluit.</i>	36
Hoofdstuk 3. Netwerken tussen activisten, diverse engagementen en de rol van het internet.	39
<i>Stefaan Walgrave, Lance Bennett, Jeroen Van Laer & Christian Breunig</i>	
1. <i>Inleiding</i>	39
2. <i>Sociale bewegingen en diverse engagementen: het potentieel van ICT om netwerken te overbruggen</i>	40
3. <i>Data, methodologie en operationalisering van de belangrijkste concepten .</i>	47
4. <i>Wat is de impact van ICT op het hebben van diverse engagementen?</i>	53
5. <i>Conclusie</i>	64
Hoofdstuk 4. De impact van ICT op het interne functioneren van een netwerk van organisaties	67
<i>Ruud Wouters</i>	
1. <i>Inleiding</i>	67
2. <i>De Schone Kleren Campagne ontrafeld</i>	69
2.1. <i>Een inleiding tot de Schone Kleren Campagne</i>	69
2.2. <i>De Schone Kleren Campagne als een netwerk van organisaties</i>	73
2.3. <i>De geëigendheid van e-communicatie voor netwerkstructuren</i>	76
3. <i>Over de predestinatie van bepaalde organisatietypes voor ICT</i>	79
3.1. <i>De Vakbondsafdelingen.</i>	80
3.2. <i>De niet-vakbondsafdelingen: WS, FOS en NBV.</i>	82
4. <i>De Schone Kleren Campagne en ICT</i>	86
4.1. <i>De hartslag van de Schone Kleren Campagne</i>	86
4.2. <i>De Schone Kleren Campagne als een spinnenweb?</i>	89

4.3. Het belang van face-to-face communicatie binnen de stuurgroep.	92
4.4. Over 'Schone Kleren' binnen de lidorganisaties.	94
4.5. 'Schone Kleren' Wallonië: la campagne Vêtements Propres.	96
5. <i>Besluit</i>	98
Hoofdstuk 5. Politiek internetgebruik tijdens de verkiezingscampagne van 2006 in België.	101
<i>Sara Vissers & Marc Hooghe</i>	
1. <i>Inleiding</i>	101
2. <i>Media en Politiek</i>	103
3. <i>Zelfselectie en groepspolarisering</i>	105
4. <i>Data en methoden</i>	106
5. <i>Resultaten</i>	110
5.1. Wie bezoekt de websites van politieke partijen?	110
5.2. Partijwebsites als campagne-instrument	113
5.3. Redenen voor het bezoeken van partijwebsites	117
5.4. Preken voor de eigen kerk?	119
6. <i>Conclusie</i>	125
Hoofdstuk 6. Het potentieel van politieke mobilisatie: een experiment over internet en face-to-face mobilisatie.	127
<i>Marc Hooghe, Sara Vissers, Valérie-Anne Mahéo & Dietlind Stolle</i>	
1. <i>Inleiding</i>	127
1.1. De opkomst van internet mobilisatie	128
2. <i>Onderzoeksdesign</i>	132
2.1. Pre- en Post-test	133
2.2. Respondenten.	133
2.3. Experimentele manipulaties	134
2.4. Rekrutering.	136
2.5. Onderzoeksprotocol	137
2.6. Uitval.	139
3. <i>Afhankelijke variabelen</i>	140
3.1. Kennis over de opwarming van de aarde	140
3.2. Belang van het onderwerp (issue salience)	140
3.3. Participatie met betrekking tot de opwarming van de aarde	141
4. <i>Analysemethoden</i>	142
5. <i>Resultaten</i>	143
5.1. Kennis over de opwarming van de aarde	143
5.2. Belang van de klimaatsveranderingproblematiek	147
5.3. Participatie met betrekking tot de opwarming van de aarde	149

6. Discussie.....	155
Hoofdstuk 7. Internationale coördinatie van wereldwijd protest en de impact van veranderende communicatietechnologieën.....	159
<i>Jeroen Van Laer</i>	
1. Inleiding	159
2. Theoretisch kader en hypotheses	161
2.1. Drempels voor internationale samenwerking en de impact van internet	162
2.2. Hypotheses over de impact van internet op de internationale werking	166
3. Analyse	167
3.1. De rakettenstrijd en het protest tegen de nucleaire wapenwedloop (1979-1985)	168
3.2. De Golfcrisis van 1990-1991: 'Stop the War'	176
3.3. 'The World Says No to War': de antioorlogsbetogingen van 15 februari 2003	181
4. Discussie en conclusie	187
Hoofdstuk 8. E-democratie in België en Canada	195
<i>Ruud Wouters & Dietlind Stolle</i>	
1. Inleiding	195
2. De conceptuele vaagheid van een veld.....	197
2.1. E-government	198
2.2. E-democratie	199
3. Een dominante zakelijke aanpak	201
4. Van E-government naar E-democratie?.....	204
5. Een kader voor e-consultaties.....	206
6. Canada	212
6.1. Introductie tot het e-governance beleid	212
6.2. De stakeholders	213
6.3. E-consultatie in de praktijk: het federale niveau	214
6.4. E-consultatie in de praktijk: het provinciale niveau	216
7. België.....	217
7.1. Introductie tot het e-governance beleid	217
7.2. De stakeholders	219
7.3. E-consultatie in de praktijk: het federale niveau	221
7.4. E-consultatie in de praktijk: het Vlaamse niveau	223
7.5. E-consultatie in de praktijk: het Waals Gewest	224
8. Conclusie	226

Hoofdstuk 9. Algemeen besluit: meer maar zwakkere netwerken	229
<i>Stefaan Walgrave & Marc Hooghe</i>	
Referenties	249
Appendix	275

Hoofdstuk 1 INLEIDING: VAN DE ENE DIGITALE KLOOF NAAR DE ANDERE

Marc Hooghe & Stefaan Walgrave

De introductie van elke nieuwe communicatietechnologie zorgt telkens opnieuw voor hooggespannen verwachtingen. Men gaat er vaak van uit dat de toegenomen communicatiemogelijkheden zullen leiden tot meer informatie-uitwisseling, wat ook een effect zal hebben op het functioneren van samenleving en politiek systeem. Die verwachting is niet helemaal ongegrond, zo blijkt uit diverse historische voorbeelden. Op het einde van de 18de eeuw zorgden de boekdrukkunst en de literaire kringen er voor dat het pre-revolutionaire gedachtegoed zich in een mum van tijd doorheen Frankrijk verspreidde (Darnton 1982). Vanaf het midden van de 20ste eeuw zorgde de opkomst van de televisie voor een revolutionaire verschuiving op het vlak van politieke communicatie. De fundamentele vraag die we hier proberen te beantwoorden, is of de ICT-revolutie, zoals we die het afgelopen decennium hebben meegemaakt, op een gelijkaardige manier een effect heeft of zal hebben op de aard van de politieke participatie en mobilisatie?

Als we de internationale theoretische literatuur overlopen, dan zien we twee grote stromingen in de studie van de politieke en maatschappelijke gevolgen van Internet. Aan de ene kant hebben we de 'Internet-optimisten'. Zeker in de tweede helft van de jaren negentig was de verwachting dat Internet zou zorgen voor een grotere democratisering van de samenleving. Internet kan immers als gevolg hebben dat iedereen met elkaar in contact kan komen, en dat er veel meer mogelijkheden tot interactie worden geboden. Ook gewone burgers kunnen zonder veel omwegen hun mening laten weten aan een president of een andere gezagsdrager. Discussiefora kunnen leiden tot vrije uitwisselingen van ideeën en opvattingen, zonder enige politieke of maatschappelijke barrière. Fysieke belemmeringen voor vrije politieke communicatie worden zonder meer opgeheven door het nieuwe medium: iedereen kan op gelijk welk moment toegang krijgen tot alle mogelijke informatie. Over de hele wereld zijn er nog slechts enkele dictatoriale stelsels die het Internet proberen te censureren, maar het overgrote deel van de

wereldbevolking heeft – in principe – vrije toegang tot alle mogelijke informatie.

Tegenover deze optimistische visie werden al dadelijk verschillende empirische argumenten ingebracht. Om te beginnen blijft er het feit dat niet iedereen toegang heeft tot de nieuwe technologieën: tegelijk met het Internet werd ook de bezorgdheid over de *digital divide* of de digitale kloof geboren. Zeker in de aanvangsjaren ging de aandacht daarbij vooral uit naar de fysieke toegang tot het Internet: niet iedereen had immers de middelen om zich toegang te verschaffen tot het Internet. In een bijzonder snel tempo zijn die barrières echter weggevallen, en de verspreiding van het nieuwe medium is buitengewoon snel gegaan. In het begin van de 20ste eeuw gingen er nog enkele decennia overheen voordat de meerderheid van de gezinnen een radiotoestel in huis had; tussen 1953 en 1970 waren er bijna twee decennia nodig om een gelijkaardige evolutie te bewerkstelligen voor het televisietoestel. Tegenwoordig zien we dat het minder dan een decennium heeft geduurd voordat het Internet beschikbaar is geworden voor een meerderheid van de Belgische gezinnen. Dat betekent niet dat het concept van de *digital divide* volledig overboord kan worden gegooid. Op wereldschaal blijft er wel degelijk een grote digitale kloof bestaan. Recente schattingen gaan er van uit dat ook nu nog niet meer dan vijf procent van de bevolking van Afrika toegang heeft tot het Internet. Op het ogenblik dat steeds meer internationale organisaties hun documenten enkel nog via Internet verspreiden, blijft dat een prangend maatschappelijk probleem.

Maar ook binnen de industrielanden is er nog sprake van een digitale kloof: de meerderheid van de bevolking mag er dan al toegang hebben tot Internet, de manier waarop het nieuwe medium wordt gebruikt, kan drastisch verschillen. Voor sommige bevolkingsgroepen is het nieuwe medium niet meer dan een speeltje, waarlangs muziekbestanden of videogames worden uitgewisseld. Andere maatschappelijke groepen gebruiken ICT daarentegen voor het opzoeken van informatie, het verrichten van bankzaken, het bestellen van boeken of het afhandelen van transacties met de overheid. In de literatuur heeft men het dan over een *deepening divide* (Van Dijk 2005): ook al zou iedereen toegang hebben tot het Internet, dan nog zullen sommige groepen de ICT-toepassingen gebruiken om meer informatie op te doen, terwijl anderen

het medium vooral omwille van de ontspanningsfunctie zullen gebruiken.

De afgelopen jaren is het debat over de mogelijke maatschappelijke gevolgen van de ICT-revolutie met een ongehoorde felheid verlopen, met scherpe confrontaties tussen de optimistische en de meer pessimistische auteurs. Men zou het in dit verband zelfs kunnen hebben over een strijd tussen de *believers* en de *disbelievers* in de democratische mogelijkheden van het Internet. Het was de bedoeling van dit onderzoeksproject om op basis van zorgvuldig empirisch onderzoek meer gegronde uitspraken te kunnen doen over het vermeende democratiserend potentiëel van Internet. Daarbij hebben we vooral gekeken naar de effecten van ICT op diverse vormen van politieke participatie. We doen dat, omdat participatie beschouwd kan worden als de hoeksteen van een democratische samenleving. Burgers hebben het recht hun mening te geven over het te voeren beleid en ze beschikken over allerlei instrumenten om die mening ook kracht bij te zetten. Een fundamenteel kenmerk van democratische samenlevingen is dat burgers ook volop gebruik maken van die mogelijkheid. Een hoog niveau van politieke participatie zorgt er voor dat politici gedwongen worden te reageren op de verzuchtingen van de publieke opinie, en bovendien moeten ze zich ook steeds verantwoorden voor de beslissingen die ze genomen hebben. Een weinig alerte publieke opinie, daarentegen, kan beschouwd worden als een soort vrijbrief aan de politieke elite (Rosanvallon 2006). De normatieve assumptie die impliciet ten grondslag ligt aan dit onderzoek is dat meer politieke participatie over het algemeen een nastrevenswaardig doel vormt in onze samenleving. Bovendien gaan we er van uit dat alle maatschappelijke groepen in principe toegang zouden moeten hebben tot de diverse mogelijkheden van politieke participatie, zonder structurele uitsluitingsmechanismen.

De kernvraag van ons onderzoek is dan ook na te gaan welke invloed de introductie van ICTs heeft op zowel het niveau als de verspreiding van politieke participatie in de Belgische samenleving. Ook voor deze specifieke onderzoeksvraag kunnen we een kamp van optimisten onderscheiden van een kamp van pessimistische auteurs (Uslaner 2004).

De meeste auteurs gingen daarbij uit van een optimistisch scenario: men ging er van uit dat er door het internet meer interactie tussen het politiek systeem en de bevolking zou mogelijk worden (Davis en Owen

1998). Sommige auteurs stelden zelfs dat het oude ideaal van de directe democratie nu eindelijk technologisch mogelijk gemaakt zou worden door de opkomst van nieuwe communicatiemiddelen. In de meer recente literatuur vinden we echter vooral twijfels terug over het democratische potentieel van internet (Margolis en Resnick 2000; Ward, Gibson en Lusoli 2003). Een aantal auteurs stellen nu dat Internet vooral zal leiden tot het versterken van reeds bestaande ongelijkheden, zowel met betrekking tot de toegang tot het medium, als met betrekking tot de mogelijkheden voor grote, geïstitutionaliseerde actoren om de inhoud van websites en elektronisch verkeer te domineren. Het wetenschappelijke debat is nu in volle gang: terwijl sommigen geloven dat Internet zal leiden tot de mobilisatie van nieuwe bevolkingsgroepen ("mobilisatie-these"), stellen anderen met evenveel zekerheid dat Internet enkel zal leiden tot het versterken van ongelijkheden ("versterkings-these").

Een specifiek kenmerk van het huidige onderzoek is dat we er rekening mee houden dat participatie en mobilisatie altijd ingebed zijn in een specifieke context. Men kan onmogelijk participatie op een adequate wijze bestuderen indien men uitgaat van een atomaire visie op het individu, dat op eigen houtje zou beslissen zijn mening te kennen te geven aan de politieke besluitvormers. Er bestaat een lange traditie binnen het politiek-sociologisch onderzoek dat er op wijst dat meso- en macro-determinanten van politieke participatie van cruciaal belang zijn. Participatie is vaak een gevolg van mobilisatie: organisaties roepen individuele burgers op deel te nemen aan concrete acties en campagnes. De rol van sociale bewegingen is dan ook cruciaal als we het voorkomen van politieke participatie willen nagaan (Walgrave 1994). Bovendien zullen de mobilisatie- en participatiekansen in sterke mate afhangen van de globale politieke en maatschappelijke contexten: politieke participatie is gemakkelijker in een open politieke context met veel mogelijkheden tot interactie dan in een gesloten politieke context (Hooghe 1994). Als we iets zinvols willen zeggen over politieke participatie, dan zullen we het dus ook over het meso-niveau (organisaties) en het macro-niveau (politieke context) moeten hebben, en daarom hebben we in dit onderzoek resoluut gekozen voor een multi-level benadering van de studie van de impact van ICTs op politieke participatie.

Op het micro-niveau blijft de vraag daarbij wie er specifiek gebruik maakt van ICT-toepassingen. Op het meso-niveau wordt de vraag of

organisaties die over minder middelen beschikken, meer mobilisatiemogelijkheden kunnen ontwikkelen als gevolg van de relatief lage kostprijs van ICT-aanwezigheid. De tegenovergestelde hypothese is hier dat het uitbouwen van een attractieve en afwisselende website juist wel een belangrijke inspanning vergt, zodat de rijkere organisaties hier een competitief voordeel genieten. Ook op het niveau van de organisaties kunnen we met andere woorden zowel met een versterkings- als met een mobilisatietrend te maken hebben.

Ook op het macro-niveau kan het democratische potentieel van Internet problematisch zijn. In de meeste studies wordt er, al dan niet impliciet, van uitgegaan dat het medium waarlangs burgers hun voorkeuren uiten, geen invloed heeft op de uiteindelijke effectiviteit van het participatiegedrag. Men zou echter van de veronderstelling kunnen uitgaan dat beleidsverantwoordelijken minder aandacht zullen besteden aan boodschappen die relatief weinig inspanning kosten van de verzender, zoals bijvoorbeeld het doorsturen van een internet-petitie. Daarom is het belangrijk om ook aandacht te besteden aan de manier waarop overheden en overheidsinstanties omgaan met de informatie die hen door burgers wordt bezorgd via het gebruik van ICT. De centrale doelstelling van dit project is tot een meeromvattende inschatting te komen van het democratische potentieel van Internet, door zowel micro- (individuele gebruiker), meso- (organisaties), als macro- (politiek systeem) perspectieven in het onderzoek op te nemen.

Dit onderzoek vertrekt vanuit de Belgische context, maar het leek ons belangrijk de Belgische ervaring – waar mogelijk en relevant – te vergelijken met internationale voorbeelden. Een dergelijke comparatieve benadering versterkt immers de validiteit van de waarneming. Daarbij richten we ons specifiek op de situatie in de Verenigde Staten en in Canada. Onderzoeksteams uit beide landen (resp. prof. Lance Bennett van Washington University in Seattle en prof. Dietlind Stolle van McGill University in Montreal) hebben trouwens ook bijgedragen aan dit onderzoeksproject. De Verenigde Staten vormen een bijzonder interessante vergelijkingsbasis, omdat het gebruik van ICT voor politieke communicatie daar bijzonder ver gevorderd is. We kunnen hier bijvoorbeeld verwijzen naar de manier waarop president Barack Obama in 2008 alle mogelijke Internet-toepassingen heeft aangewend in zijn verkiezingscampagne. Zelfs zijn campagne-financiering berustte voor een flink stuk op kleine donaties die via het Internet werden verza-

meld. Ook theoretisch is de samenwerking met de Verenigde Staten veelbelovend, omdat met name Lance Bennett de afgelopen jaren baanbrekend onderzoek heeft verricht naar de integratie van nieuwe communicatiemiddelen in het algemene participatie-onderzoek. Canada vormt dan weer een goede vergelijkingsbasis omdat dit land een zeer goede reputatie geniet of het vlak van e-government, en daardoor als een benchmark kan functioneren. Diverse internationale rankings geven aan dat de Canadese overheid bijzonder goed scoort op het vlak van het uitbouwen van diverse e-government-initiatieven. Als we ons enkel tot de Belgische case zouden beperken, dan zouden we het verwijt kunnen krijgen dat onze conclusies mede berusten op het feit dat de Belgische overheid op een aantal vlakken achterop loopt met het implementeren van e-government-toepassingen. De vergelijking met Canada maakt het voor ons mogelijk meer algemeen geldende uitspraken te doen, die ook geldig zijn voor een context waar een sterke e-government-infrastructuur aanwezig is.

Het huidige onderzoek is dus innoverend, zowel omwille van zijn multilevel-benadering, als omwille van dit comparatieve aspect. Dit onderzoeksdesign laat ons toe drie deelvragen te beantwoorden:

1. (micro-niveau): versterkt ICT de bestaande ongelijkheden wat betreft politieke participatie?
2. (meso-niveau): krijgen kleinere organisaties minder of meer kansen voor mobilisatie door de introductie van ICT?
3. (macro-niveau): welke impact heeft ICT op het uiteindelijke resultaat van politieke participatie?

De eerste vraag peilt vooral naar de mate waarin alle bevolkingsgroepen in gelijke mate gebruik (kunnen) maken van ICT-toepassingen. Het onderzoek naar de “digital divide” wijst er op dat vooral vrouwen, ouderen en lagergeschoolden hierin ondervertegenwoordigd zijn (Norris 2001). De meest recente data wijzen er bovendien op dat met name oudere bevolkingsgroepen slechts zeer langzaam hun eerste stappen zetten in het Internet-tijdperk. Latere studies tonen aan dat deze kloof weliswaar verkleind is, maar zeker niet verdwenen, in elk geval niet als we de intensiteit van het gebruik mee in de analyse betrekken (Mossberger, Tolbert en Stansbury 2003). Gebruik van ICT-toepassingen voor politieke participatie zou daardoor juist kunnen leiden tot een versterking van de ongelijkheden, eerder dan tot een reductie van deze ongelijkheid.

De tweede vraag is ontleend aan het onderzoek over de gevolgen van ICT voor sociale bewegingen (van de Donk, Loader, Nixon en Rucht 2004). In sommige gevallen kan het gebruik van ICT inderdaad leiden tot een lagere financiële drempel voor organisaties die een ruim publiek wensen te bereiken. De introductie van ICT zal echter niet dezelfde impact hebben voor alle soorten bewegingen en organisaties. Zeker voor sociale bewegingen, die over het algemeen een sterk netwerk-karakter hebben (Diani en McAdam 2003), lijkt het gebruik van ICT daarom bijzonder aantrekkelijk. In het bijzonder allerlei vormen van internationale coördinatie en mobilisatie zouden in principe gemakkelijker moeten worden door het gebruik van ICT (Norris, Walgrave en Van Aelst 2005; Van Aelst en Walgrave 2004). Terug rijst hier echter de vraag in hoeverre kleine organisaties over de nodige middelen beschikken om nog een volwaardige rol te kunnen spelen in deze technologische netwerkvorming.

De derde vraag behandelt de uiteindelijke politieke impact van politieke participatie en mobilisatie. Krijgen participatie-boodschappen die met behulp van ICT worden doorgezonden, evenveel aandacht en weerklink als boodschappen die via traditionele weg worden overgemaakt? Overheden worden uiteraard bestookt door allerlei vormen van communicatie en belangenaggregatie. Ze ontwikkelen echter ook procedures om deze informatie te stroomlijnen en de vraag is daarbij op welke manier wordt omgegaan met informatie die gebruik maakt van ICT. We stellen hier met andere woorden de vraag hoe democratisch het 'back office' van allerlei vormen van e-government in de praktijk functioneert.

De drie deelvragen van het onderzoek komen aan bod in de diverse hoofdstukken van dit boek. Marc Hooghe en Sara Vissers beginnen met een blik op de individuele gebruiker in het hoofdstuk over ongelijkheden in het politieke Internetgebruik in België. Op basis van surveydata schetsen ze een beeld van de snelle verspreiding van het nieuwe medium in de Belgische samenleving. Het onderzoek gaat echter nog een stap verder door niet alleen na te gaan of mensen toegang hebben tot het internet, maar ook de vraag te stellen *wat* ze precies doen op het Internet. Op die manier kan nagegaan worden of de *deepening divide*-these inderdaad klopt: ook al zou iedereen volop toegang krijgen tot het Internet, dan nog gaan sommige groepen binnen de samenleving daar op een meer effectieve wijze gebruik van maken dan andere groe-

pen, waardoor bestaande ongelijkheden nog kunnen versterkt worden. Het Belgisch cijfermateriaal wordt daarbij in een bredere context geplaatst door een vergelijking te maken met andere Europese landen die deelnamen aan de European Social Survey (ESS). In dit hoofdstuk wordt ook specifiek aandacht besteed aan het Internetgebruik bij Belgische jongeren (zowel Franstalig and Nederlandstalig), omdat we er kunnen van uitgaan dat in het bijzonder deze jonge leeftijdsgroep volop gebruik zal maken van het medium.

In een volgend hoofdstuk zetten Stefaan Walgrave, Lance Bennett, Jeroen Van Laer en Christian Breunig de stap naar het mesoniveau. De centrale vraag in dit hoofdstuk is in hoeverre deelnemers aan protestactiviteiten ingebed zijn in mobiliserende netwerken. Ze bouwen hiermee voort op een eerdere theoretische benadering in het werk van Lance Bennett, die stelt dat het Internet participanten in staat stelt diverse mobiliseerbare politieke identiteiten te construeren. Door de nieuwe communicatietechnologie wordt het immers mogelijk verschillende thema's tegelijk op de voet te volgen, en indien nodig in een van deze campagnes te participeren. De auteurs maken gebruik van survey-materiaal bij deelnemers aan een aantal protestdemonstraties om na te gaan of het inderdaad zo is dat de ICT-gebruikers meer politieke thema's volgen dan diegenen die op meer traditionele netwerken een beroep doen. Hoewel dit onderzoek nog steeds uitgaat van individuele surveydata, komen hier ook de organisaties nadrukkelijk in beeld: op welke manier kunnen zij het Internet gebruiken om potentiële deelnemers te bereiken? En vooral: zijn organisaties nog steeds onmisbaar als mobilisatie-instrumenten, of kan die rol overgenomen worden door (electronische) netwerken van individuen?

Ruud Wouters gaat in zijn hoofdstuk door op het niveau van de organisaties. Grote campagnes berusten immers vaak op een samenwerkingsverband tussen verschillende sociale bewegingsorganisaties. Dat was in het verleden al zo, en dit verschijnsel is de afgelopen jaren steeds intensiever geworden. De vraag is echter in hoeverre ICT-toepassingen dit soort campagnes gemakkelijk maken. Het is niet langer noodzakelijk dat campagne-organisatoren elkaar face-to-face zien en brieven worden er allicht ook niet meer geschreven. Maar betekent dit dat grote en rijke organisaties, die zich een goede ICT-infrastructuur kunnen veroorloven, meer mobilisatiekansen krijgen dan kleine organisaties? Bovendien kan men de vraag ook omkeren: welke invloed heeft de introduc-

tie van ICT op de organisatiestructuur zelf? Internet-technologie laat immers een heel open en interactieve vorm van communicatie toe, die in principe haaks staat op het gesloten en hiërarchische organisatiestructuur. Aan de hand van de case van de 'Schone Kleren Campagne', die ijvert voor betere arbeidsvoorwaarden in de internationale textielindustrie, gaat Wouters na of het gebruik van ICT inderdaad heeft bijgedragen tot andere organisatie- en mobilisatiestructuren. Daarbij wordt ook aandacht besteed aan de rol van de grote, klassieke sociale bewegingen en de kleinere actiegroepen die deel uitmaken van deze campagne.

Sara Vissers en Marc Hooghe gaan vervolgens in op een heel specifiek thema: het gebruik van Internet tijdens verkiezingscampagnes. Niet alleen in België, maar in zowat de hele westerse wereld, doen politici in toenemende mate een beroep op het Internet in het kader van hun electorale campagnes. Diverse onderzoekers gingen reeds eerder na welk soort informatie daarbij wordt verspreid en welke technologie daarbij wordt gebruikt. Maar we weten minder over de gebruikers van die campagne-websites. Zijn dit vooral overtuigde partijleden die verdere informatie opzoeken over hun eigen partij, of zijn dit onbesliste kiezers die rondkijken om na te gaan welke partij het best aansluit bij hun eigen voorkeuren? In het eerste geval kunnen we stellen dat het Internet enkel zou bijdragen tot segregatie (men komt immers enkel in contact met de informatie van de partij waarvoor men toch al zal gaan stemmen), in het tweede geval leidt Internet tot een meer open vorm van communicatie (men gaat de informatie raadplegen van alle partijen, ook van kleine organisaties). Vissers en Hooghe hebben hiervoor een enquête uitgevoerd bij bezoekers van partijwebsites, zowel in Franstalig als in Nederlandstalig België en de resultaten hiervan worden in dit hoofdstuk samengevat.

Een aantal auteurs hebben zich in het verleden eerder sceptisch uitgelaten over de mogelijkheden van Internet. Hun stelling is dat het nieuwe medium uiteraard wel leidt tot allerlei nieuwe vormen van communicatie, maar dat die netwerken in de praktijk niet zo veel voorstellen. Het gaat volgens hen om een zeer oppervlakkige vorm van communicatie en informatie-uitwisseling die geen blijvende gevolgen heeft. In een reeks experimenten gaan Marc Hooghe, Sara Vissers, Valérie-Anne Mahéo en Dietlind Stolle na of dit argument correct is. Proefpersonen in zowel België als Canada kregen informatie over de opwarming van

het klimaat op aarde en over concrete stappen die men kan zetten om die opwarming te voorkomen. Een gedeelte van de proefpersonen kreeg deze informatie aangereikt via een website, een deel via meer traditionele mobilisatiekanalen (een face-to-face voordracht of een rollenspel). De onderzoekers gingen vervolgens na in hoeverre het gebruik van de verschillende communicatie-instrumenten een effect had op de kennis, de attitudes en de participatiebereidheid van de proefpersonen. Uiteraard wordt bij deze experimenten ook telkens gebruik gemaakt van een controlegroep die helemaal andere informatie kreeg die geen verband hield met het thema.

Ook Jeroen van Laer maakt in het volgende hoofdstuk een heel expliciete vergelijking tussen Internet en andere media. De afgelopen jaren is er steeds meer sprake van globale vormen van protest, die tegelijk worden georganiseerd in verschillende landen. Uiteraard vergt een dergelijke campagne een doorgedreven vorm van communicatie tussen de verschillende nationale organisaties. Van Laer maakt een vergelijking tussen het vredesprotest in de jaren tachtig van de vorige eeuw (toen nog zonder Internet) en het protest in 2003 tegen het begin van de oorlog in Irak. Meer specifiek is de vraag daarbij of internationale coördinatie van protest nu gemakkelijker verloopt dan twintig jaar geleden. Ook hier is de ongelijkheidsvraag echter nadrukkelijk aanwezig. Laagdrempelige vormen van internationale netwerk-vorming maken het in principe gemakkelijker dat ook kleine organisaties kunnen deelnemen aan internationale campagnes. Meer technologische vormen van coördinatie zouden kunnen functioneren als een uitsluitingsmechanisme, als kleinere groepen niet de middelen hebben om hieraan volop deel te nemen. De vergelijking met het eerdere protest uit de jaren tachtig maakt het hier mogelijk adequaat de invloed van Internet op te sporen: de internationale vredesbeweging heeft immers altijd al heel intensief samengewerkt, en de belangrijkste innovatie van het afgelopen decennium is effectief de inbreng van ICT-middelen in dit internationale coördinatieproces.

Ruud Wouters en Dietlind Stolle, ten slotte, belichten het macro-perspectief in hun vergelijking van e-governance praktijken in Canada en België. Zij gaan meer specifiek na welke rol e-governance speelt in de beleidscyclus en op welke manier de Canadese en de Belgische overheid omgaan met de informatie die hen via e-government en andere elektronische communicatie-vormen bereikt. De democratiseringsvraag

staat ook in dit hoofdstuk centraal: in hoeverre laten ICTs toe dat burgers meer inspraak krijgen in het te voeren beleid, of betekent dit gewoon een extra-methode om het beleid van overheidsorganisaties te implementeren? De vergelijking met Canada in dit hoofdstuk laat ook toe de Belgische praktijk te toetsen aan de ervaring van een land met een gevorderd beleid inzake e-government.

In het slothoofdstuk verbinden Stefaan Walgrave en Marc Hooghe de draden van de verschillende hoofdstukken opnieuw met elkaar. Centraal daarbij staan uiteraard de drie vragen die we in deze inleiding hebben opgeworpen: in hoeverre draagt Internet bij tot een democratisering van de politieke participatie, zowel op het niveau van het individu, de organisatie als het politieke systeem in het algemeen.

Dit boek vormt het eindverslag van een driejarig onderzoeksproject (2006-2008) dat werd opgezet door het Federaal Wetenschapsbeleid, in het kader van het programma 'Samenleving en Toekomst'. We danken uiteraard het Federaal Wetenschapsbeleid, dat dit onderzoek heeft mogelijk gemaakt en in het bijzonder Sven Vrielinck en Zakia Khattabi die dit onderzoek op een efficiënte en aangename manier hebben begeleid. De leden van het begeleidingscomité gaven ons zeer waardevolle input en hielpen ons ook bij het preciseren van de onderzoeksvragen. Onderzoek als dit is enkel mogelijk dankzij de medewerking van een groot aantal personen, en we willen dan ook een woord van dank uitspreken aan alle respondenten, verantwoordelijken van sociale bewegingen en politieke partijen, beleidsverantwoordelijken en de proefpersonen in de experimenten die mee hebben gewerkt aan dit onderzoek.

Antwerpen/Leuven, 1 maart 2009

Hoofdstuk 2 ONGELIJKHEDEN IN HET INTERNETGEBRUIK IN BELGIË

Marc Hooghe & Sara Vissers

1. Inleiding

Naarmate internettoepassingen een steeds belangrijkere rol gaan spelen in het politieke en maatschappelijke gebeuren, wordt de vraag naar de democratische spreiding van de toegang tot dit medium ook steeds acuter. Om maar één voorbeeld te noemen: nu het *Belgische Staatsblad* niet langer op papier verschijnt, maar enkel op het internet ter beschikking is, rijst uiteraard de vraag hoe personen die geen toegang hebben tot een internetaansluiting nog kunnen verondersteld worden 'de wet te kennen'. In de wetenschappelijke literatuur heeft men het in dit verband over de *digital divide*: de kloof tussen diegenen die wel mee zijn met alle nieuwe ICT-ontwikkelingen en de achterblijvers die verstoken blijven van deze nieuwe ontwikkelingen (Guillén en Suárez 2005; Howard en Jones 2004; Norris 2001). Pippa Norris (2001) onderscheidt drie deelelementen binnen de digital divide. De *global divide*, refereert naar de ongelijkheid in internettoegang tussen de geïndustrialiseerde en de ontwikkelingslanden. De *social divide* bekijkt de kloof binnen elk land, voornamelijk op basis van socio-economische achtergrond. Tenslotte is er de *democratic divide*, die binnen de online-gemeenschap kijkt naar wie al dan niet internet gebruikt om te mobiliseren en te participeren aan het publieke leven. Hier zullen we ons vooral richten op deze tweede en de derde vorm van ongelijkheid: de *sociale en democratische kloof*. Het beschikbare materiaal toont aan dat gebruikers van internet zeker geen dwarsdoorsnede vormen van de totale bevolking, maar integendeel sterk afwijken met betrekking tot leeftijd, opleidingsniveau, socio-economische status en geslacht (Sparrow en Curtice 2004). Op basis van bestaand surveymateriaal voor België en voor Europa gaan we na in hoeverre er de afgelopen jaren sprake is van een democratisering van de toegang tot het internet. In de theoretische literatuur over deze vraag kunnen we twee verschillende stromingen onderscheiden. De meer optimistische visie gaat er van uit dat het internet ervoor zorgt dat meer mensen toegang krijgen tot alle moge-

lijke vormen van informatie, waardoor er *de facto* sprake is van een democratisering van het communicatieproces. De pessimistische visie wijst er op dat technologische vooruitgang kan leiden tot een concentratiebeweging, waardoor de controle over de inhoud van wat er op het internet wordt aangeboden bij een zeer beperkt aantal actoren komt te liggen.

De bestaande literatuur omtrent de digitale kloof geeft aan dat er sterke verschillen bestaan in het internetgebruik op het vlak van scholingsniveau, leeftijd, geslacht, inkomensniveau en etniciteit. Lager opgeleiden, vrouwen, zestigplussers, personen in huishoudens met een laag inkomen en etnische minderheden zijn duidelijk ondervertegenwoordigd. Zo blijkt dat de toegang tot internet de traditionele breuklijnen van de sociale stratificatie volgt (Hargittai 2004; Middleton en Sorensen 2005; Steyaert en De Haan 2001; Van Dijk, De Haan en Rijken 2000). De belangrijkste bezorgdheid omtrent de 'digital divide' is dat de informatiearmen verder worden gemarginaliseerd en dit in een samenleving waar computervaardigheden en internet steeds meer onmisbaar worden voor economisch succes, persoonlijke ontwikkeling, een goede job, onderwijsmogelijkheden, toegang tot sociale netwerken en mogelijkheden voor sociaal engagement. De vraag die echter hier moet gesteld worden is, of er hier van blijvende ongelijkheid sprake is. De meer pessimistische *diffusietheorie* stelt dat in het gebruik en het aanleren van de nieuwe ICT de bestaande ongelijkheden worden bestendigd en nog verder worden versterkt. De verschillen in internettoegang en gebruik duiden op een 'gap' tussen de informatierijken en de informatiearmen. De meer optimistische *normalisatiethese* voorspelt dat in de meer rijke postindustriële samenlevingen, het sociale profiel van de online-gemeenschap zich zal uitbreiden naar de verschillende lagen van de maatschappij, zoals het geval is met de oudere communicatievormen. Nieuwe producten verspreiden zich over het algemeen volgens een 'trickle down' principe. Eerst schaffen de hogere statusgroepen deze producten aan, de lagere statusgroepen volgen later (Steyaert en De Haan 2001).

Eerdere diffusieprocessen volgden een S-vorm. Deze vorm wijst op een relatief langzaam begin van de verspreiding, een versnelling in de middenfase waarbij steeds grotere groepen van de bevolking de innovatie opnemen en een vertraging wanneer verzadiging optreedt. De voorspelling is dat internet even populair zal worden als de TV vandaag,

zodat uiteindelijk de verspreiding van internet 90-95 procent over de hele bevolking zal bedragen. De ongelijkheid is van tijdelijke aard en moet eerder worden gezien als een faseverschil in hetzelfde ontwikkelingsproces (Norris 2001). Uit analyse van verspreidingscurven komt naar voor dat de verschillen tussen bevolkingsgroepen het grootst zijn als de penetratiegraad van een product rond de 50 procent ligt. Onder de hogere lagen van de bevolking ligt de verspreiding meestal rond 80 procent, terwijl de achterblijvers het vaak moeten doen met 20 procent. Voortgaande verspreiding van de apparatuur doet de verschillen in het bezit tussen de bevolkingsgroepen verder afnemen (Steyaert en De Haan 2001; Van Dijk et al. 2000). Ook onderzoek van de General Accounting Office van de Amerikaanse overheid¹ (2001) toont aan dat de 'digital divide' krimpt naarmate meer Amerikanen toegang krijgen tot het internet. Voor de ontwikkeling, evaluatie en effectiviteit van initiatieven en maatregelen om deze mogelijke kloof weg te werken, is het belangrijk een duidelijk zicht te hebben op de bestaande sociale ongelijkheden op het individuele niveau van de gebruikers en op de evolutie en de achterliggende redenen van deze ongelijkheden. In dit hoofdstuk zullen we trachten een bijdrage te leveren aan het ongelijkheidsvraagstuk door een antwoord te bieden op de volgende vragen. In welke mate kan de Belgische bevolking in gelijke mate gebruik maken van ICT-toepassingen? Hoe is het gesteld met de sociale ongelijkheid in het internetgebruik en de internettoepassingen. Is er inderdaad sprake van een *deepening divide* (Van Dijk 2003, 2005)? De stelling is dat grotere groepen van de samenleving wel toegang hebben tot het internet, maar dat ze dit nieuwe medium op volstrekt andere wijze gebruiken. De resultaten zullen worden vergeleken op basis van de achtergrondkenmerken van de respondenten, de gebruiksfrequentie en de verschillende toepassingen waarvoor het internet wordt gebruikt. Daarbij zal dieper worden ingegaan op de sociale ongelijkheden in het politieke gebruik van dit medium. Om de ongelijkheden van die toepassingen beter te begrijpen en te kunnen kaderen wordt de focus niet alleen gelegd op de klassieke achtergrondfactoren, maar ook op de politieke attitudes van de respondenten. In een tweede fase wordt dieper ingegaan op de relatie tussen de verschillende internettoepassingen en de politieke betrokkenheid en engagement van de internetgebruikers.

¹ Voor meer informatie zie <http://www.gao.gov>

2. Digitale kloof of digitale differentiatie?

Internettoegang is de laatste jaren sterk toegenomen in zowel de Verenigde staten als Europa. De snelle verspreiding van het internet heeft een aantal sociale ongelijkheden in de internettoegang doen afzwakken. Zo blijkt dat ongelijkheden in de leeftijd, het opleidingsniveau en de genderverdeling van de internetgebruikers veel extremer waren bij de eerste gebruikers. Naarmate de internetpenetratie stijgt, lijken ook deze ongelijkheden af te zwakken aangezien een groter percentage van de bevolking toegang heeft tot het medium (Korupp en Szydlík 2005). Dit betekent echter niet dat deze ongelijkheden helemaal zijn verdwenen, ze zijn enkel minder pertinent aanwezig (Willis en Tranter 2006). In het algemeen zien we dat jongeren nog steeds oververtegenwoordigd zijn in de online populatie en dat het geslacht en het onderwijsniveau een belangrijke impact heeft op de doeleinden en toepassingen waarvoor men het internet gebruikt. Zo zien we dat de ongelijkheden verder kunnen worden doorgetrokken naar de verschillende internettoepassingen. Ondanks het feit dat steeds meer mensen met een lager opleidingsniveau toegang hebben tot het internet zullen zij veel minder geneigd zijn om dit medium te gebruiken voor het opzoeken van politieke informatie of om in contact te komen met politici of beleidsmakers (Hargittai 2004). Het internetgebruik ligt in deze groep eerder gecentreerd rond sociale interactie, entertainment en het beluisteren en downloaden van muziek (Assael 2005). Internetgebruikers met een hoger opleidingsniveau of meer algemeen een hogere socio-economische status gebruiken het internet vaker als een (doeltreffend) politiek instrument. Wat betreft politieke informatie, betekent dit dat de hoger opgeleide strata de politieke informatie stroom zullen blijven domineren. Dit zou ook impliceren dat, ondanks de democratisering van de internettoegang, het ICT gebruik de *kenniskloof* (*knowledge gap*) hypothese blijft bekrachtigen (Tichenor, Donohue en Olien 1970). Deze hypothese is gebaseerd op de assumptie dat de introductie van nieuwe communicatievormen de reeds bestaande kloof tussen de informatiearmen en informatierijken nog zal vergroten. Zo wordt verwacht dat nieuwe media niet leiden tot democratisering, maar dat zij eerder bestaande ongelijkheden versterken (Van Dijk 2005).

Deze verschillende activiteiten kunnen ook een andere (bijvoorbeeld een positieve of een negatieve) invloed hebben op het politieke engagement van de internetgebruikers (Polat 2005; Turkle 1995). Dit maakt dat

het internetgebruik op een al dan niet indirecte manier mee vorm kan geven aan de politieke betrokkenheid van de gebruikers (Chaffee en Frank 1996; John, Halpern en Morris 2002; McLeod, Rush en Friederich 1968; Pasek, Kenski, Romer en Jamieson 2006). Als we willen nagaan welke online activiteiten een invloed kunnen hebben op de mate waarin de gebruikers zich politiek engageren is het belangrijk dat we een onderscheid maken naar de verschillende activiteiten. De tijd die online wordt doorgebracht mag dan al een belangrijke factor zijn, nog belangrijker is wat er juist wordt gedaan wanneer men online is. Cyber-optimisten zien het internet als een instrument dat het politieke engagement van de gebruikers kan stimuleren (Norris 2001). Maar verschillende internetactiviteiten kunnen een andere invloed hebben op het engagement van de gebruikers. Zo kan bijvoorbeeld het volgen van de actualiteit online een positieve invloed hebben op participatie, maar het spelen van spelletjes op het internet juist een negatief of helemaal geen effect hebben. Zo hebben Lupia en Philpot (2002) aangetoond dat er een positieve relatie bestaat tussen het bezoeken van nieuwswebsites en de mate waarin men politiek actief is. Hun bevindingen waren meer uitgesproken voor de jongste generaties, wat waarschijnlijk ook deels te verklaren is door het feit dat jongeren gewoon vaker nieuwsbronnen raadplegen op het internet (Jung, Qiu en Kim 2001; Lupia en Philpot 2002; Polat 2005). Jonge mensen zijn zowat voor alle zaken meer afhankelijk van het internet dan de oudere generaties, vooral wat betreft het opzoeken van informatie en het volgen van het nieuws (Gibson, Lusoli en Ward 2005; Lee 2006; Turkle 1995). Naast het surfen op het internet kunnen ook andere activiteiten politieke participatie stimuleren, zoals het doorsturen van e-mails met een politieke inhoud, bloggen en discussiëren online, enz. De Vreese (2007) toont aan dat er een positieve relatie bestaat tussen sommige internetactiviteiten en bepaalde dimensies van politieke participatie. In het onderzoek over de relatie tussen internet en politieke participatie wordt vaak gewezen op het belang van het internet voor jongeren. Verschillende auteurs wijzen dan ook op het potentieel van het internet voor het betrekken van jongeren in het politieke proces (Gibson et al. 2005; Norris 2003; Strandberg 2006; Van Dijk 2005; Gibson et al. 2005; Norris 2003; Strandberg 2006; Van Dijk 2005). Shah, Kwak en Holbert (2001) tonen aan dat het opzoeken van informatie online positief gecorreleerd is met sociaal kapitaal. Het meer entertainmentgerelateerde gebruik daarentegen zou negatief gecorreleerd zijn met de gemeenschappelijke spirit. Als we de verschillende studies

die de relatie tussen het internetgebruik en participatie nagaan dan zien we dat vooral wordt gekeken naar de meer politiek gerelateerde activiteiten waarvan wordt verwacht dat zij een positieve invloed hebben op participatie, zoals het volgen het nieuws online en het tekenen van petities. De massa media worden immers gezien als een belangrijke bron voor politieke informatie, en deze informatie op zich is belangrijk voor het engagement van burgers (Delli Carpini en Keeter 1996). Daarom hebben wij ervoor gekozen om ook een aantal niet conventionele internetactiviteiten, zoals het spelen van spelletjes, downloaden van muziek en films, kopen en verkopen van dingen, chatten met vrienden en onbekenden mee op te nemen in onze analyses. Activiteiten waarvan men op het eerste zicht niet zou verwachten dat zij het politieke engagement van de jongeren zouden kunnen beïnvloeden, maar die misschien wel op een indirecte manier, bijvoorbeeld door het aanleren van nieuwe vaardigheden en het beïnvloeden van bepaalde attitudes, mee vorm kunnen geven aan het politieke en sociale engagement van jongeren. Het internet kan ook worden gezien als een medium dat mensen met gemeenschappelijke interesses kan samenbrengen en dat de gemeenschapszin kan versterken. Websites zoals MySpace, Facebook en Second Life zal eerder sociale contacten tussen mensen vergroten. Tijdens de periode voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 circuleerde op MySpace de boodschap "Denk na". Op deze manier konden mensen elkaar aanzetten om bewust na te denken op welke partij te stemmen tijdens de komende verkiezingen. Best en Krueger (2005) hebben daarnaast ook aangetoond dat online interacties een positieve invloed hebben op het algemene vertrouwen.

Niet alle empirische studies hebben echter een positieve relatie teruggevonden tussen internetgebruik en politieke participatie. Ten eerste hebben we de time-replacement hypothese (tijd-vervangingshypothese) die stelt dat de tijd die wordt gespendeerd op het internet, of voor de televisie, niet kan worden gebruikt voor andere activiteiten (Kraut, Patterson, Lundmark, Kiesler, Mukopadhyay en Scherlis 1998; Nie en Erbring 2002; Pasek et al. 2006; Putnam 2000). De aanhangers van deze these zien dus een negatieve invloed van internetgebruik op het sociale en politieke engagement. Drie redenen liggen hieraan ten grondslag. Een eerste reden is de beperkte tijd die men heeft en moet verdelen tussen verschillende activiteiten. Ten tweede beargumenteren zij dat online interactie verschillend is van persoonlijk face-to-face contact dat nodig is om vertrouwen op te bouwen wat belangrijk is voor

het stimuleren van politieke en sociale participatie (Putnam 2000). Kraut et al. (1998) argumenteren dat het kijken naar de televisie, het gebruiken van een computer en het internet in de fysieke inactiviteit impliceert en op die manier sociale face-to-face interactie limiteert. Hoe meer tijd wordt gespendeerd op het internet, zelfs al is dit slechts 2 tot 5 uur per week, hoe meer contact zij verliezen met hun sociale omgeving (Nie en Erbring 2002; Quan-Haase en Wellman 2002). Ten derde zijn virtuele groepen of gemeenschappen eerder homogeen waardoor de kans kleiner wordt dat men met mensen met andere interesses of meningen in contact komt. Virtuele gemeenschappen promoten hoofdzakelijk interactie tussen gelijkgezinden. Heterogene netwerken kunnen mensen stimuleren in hun politiek en sociaal engagement, maar anderzijds leidt participatie in homogene netwerken ook tot polarisatie waardoor mensen worden gesterkt in hun opinies wat dan weer kan leiden tot nog meer gepolariseerde meningen (Druckman en Nelson 2003; Mutz 2006). En dit werkt dan weer nefast voor het sociaal engagement (Teorell 2003). Naast de time-replacement hypothese hebben we ook studies die aantonen dat het internet misschien wel bepaalde participatievormen mag aanvullen maar dat het niet zorgt dat mensen meer gaan participeren (Quan-Haase en Wellman 2002). Bimber en Davis (2003) claimen dat het internet geen invloed zal hebben op de opkomst tijdens de verkiezingen. Bimber (1999) kon enkel kleine verschillen terugvinden in de invloed van internet voor het online contacteren van politici en de overheid, in vergelijking met face-to-face contact.

Bovenstaande literatuuroverzicht laat ons toe om twee hypothesen te testen omtrent de vraag of het internet politieke participatie bij jongeren kan stimuleren. Onze eerste hypothese stelt dat jongeren die meer tijd spenderen op het internet minder participeren. Ten tweede stellen we dat verschillende internetactiviteiten een ander effect kunnen hebben op politieke participatie. Zo verwachten we dat bloggen of discussiëren in discussiegroepen, het volgen van het nieuws en het doorsturen van politieke e-mails een positief effect hebben op participatie.

Voor het beantwoorden van deze vragen doen we een beroep op twee verschillende databronnen. In de European Social Survey (ESS)² wordt een groot aantal landen bevraagd over verschillende jaren. Daarom werd gekozen om de eerste analyses te baseren op de beschikbare

² Voor meer informatie zie www.europeansocialsurvey.org

ESS-data van 2002, 2004 en 2006 om een beeld te krijgen van het voorkomen van het internetgebruik en de bestaande ongelijkheden in het gebruik in België in vergelijking met andere Europese lidstaten. Aangezien in de European Social Survey enkel de internetfrequentie wordt bevraagd en er dus niet wordt gepeild naar de internettoepassingen baseren we ons voor de analyses over de ongelijkheden in de internettoepassingen, het politieke internetgebruik en relatie met politieke participatie op de data uit de Belgische Jeugd survey 2008. Het Belgische jeugdonderzoek³ is een representatieve survey die in 2008 werd gehouden bij 4627 Belgische 18-jarigen (Hooghe, Quintelier, Claes, Dejaeghere, Fiers, cortios en Frans 2008). Deze survey beperkt zich tot de Belgische 18-jarigen, maar wil men een zicht krijgen op het effect van verschillende internettoepassingen is het aangewezen om data te gebruiken van de generatie heel vertrouwd is met het internet en als het ware met dit medium is opgegroeid. Zoals de data ook zullen aantonen is het zelfs heel moeilijk geworden om nog jongeren terug te vinden die helemaal geen gebruik maken van het internet. Voor de jongere generaties is de digitale kloof-vraag dus veel minder van belang. De vraag die hier centraal moet staan is op welke manier het internet wordt gebruikt en welke gevolgen de verschillende gebruikspatronen kunnen hebben voor sociale ongelijkheid en engagement.

3. Sociale ongelijkheden in het persoonlijke internetgebruik

In 2002, 2004 en 2006 werden de eerste drie golven van de European Social Survey uitgevoerd in telkens ongeveer twintig Europese landen. In alle drie de golven is ook een vraag opgenomen over het persoonlijke gebruik van internet: “how often do you use the internet, the World Wide Web or e-mail – whether at home or at work – for your personal use?”. De vraag zelf bevat dus reeds een zekere dubbelzinnigheid: het persoonlijk internetgebruik kan zowel thuis, als in een werkomgeving gebeuren. Dit beantwoordt uiteraard aan een zekere realiteit, waarbij veel werknemers ook in de werksituatie het internet gebruiken voor persoonlijke toepassingen. Tabel 1 toont aan dat het internetgebruik in Europa vooral hoog blijft liggen in de Scandinavische lan-

³ Voor meer informatie zie www.kuleuven.be/citizenship

den en Nederland, aan de andere kant hebben de landen in Centraal- en Oost-Europa en de Zuidelijke Europese lidstaten een duidelijke achterstand. In vergelijking met de andere Europese lidstaten kunnen we vaststellen dat België tot de betere middenmoot behoort waarbij 26.5 procent geen toegang heeft tot het internet en een andere 13 procent om andere redenen nooit gebruik maakt van dit medium.

Tabel 1: *Persoonlijk internetgebruik naar land (ESS 2006) (in %)*

Land	Geen toegang	Nooit	Eén of meerdere keren per maand	Eén of meerdere keren per week	Elke dag	Totaal
Oostenrijk	16.4	10.2	12.7	23.7	37.0	2397
België	26.5	13.0	6.8	19.0	34.6	1798
Zwitserland	20.4	9.3	6.5	25.4	38.5	1802
Denemarken	16.2	10.1	5.9	17.7	50.1	1503
Spanje	34.4	25.5	6.4	11.8	21.9	1876
Finland	17.2	15.3	6.4	22.5	38.7	1895
Groot-Brittannië	22.0	13.9	9.0	22.2	33.0	2394
Hongarije	62.6	5.0	6.8	9.6	16.0	1514
Ierland	23.3	19.4	11.5	20.3	25.6	1791
Nederland	14.1	8.9	6.0	25.1	46.0	1888
Noorwegen	13.8	6.5	7.9	22.6	49.3	1750
Polen	46.1	16.7	6.1	12.0	19.1	1721
Portugal	40.8	30.4	4.7	9.5	14.6	2219
Zweden	16.4	5.9	8.0	22.6	47.1	1926
Slovenië	13.9	35.3	6.6	14.7	29.5	1475
Totaal	29.6	16.0	7.3	17.5	29.5	27949
N	7589	4153	2026	5103	9078	

Bron: European Social Survey, 2006, N=27949

Aanhangers van de normalisatiethese gaan er van uit dat toegang tot het internet in een snel tempo democratiseert. Dat zou betekenen dat de grote verschillen tussen de landen ook zouden moeten matigen. De eerste en de derde golf van de ESS werden uitgevoerd in respectievelijk 2002 en 2006, gelet op de bijzondere snelle verspreiding van het nieuwe

medium is het wel realistisch te verwachten dat de situatie in deze periode (2002-2006) reeds zou gewijzigd zijn. We vatten de evolutie over de periode 2002-2006 samen in tabel 2. De veelheid aan antwoordmogelijkheden vatten we daarbij samen in twee antwoordcategorieën. Aan de ene kant hebben we de respondenten die nooit het internet gebruiken voor persoonlijke doeleinden, ofwel omdat ze geen toegang hebben, ofwel omdat ze er nooit gebruik van maken, hoewel ze in principe wel toegang hebben. Aan de andere kant zijn er de respondenten die al dan niet intensief van het medium gebruik maken. Als we de resultaten van deze drie jaren met elkaar vergelijken, dan zien we dat in bijna alle landen het percentage respondenten dat zegt geen toegang te hebben tot het internet op deze vier jaar tijd duidelijk gedaald is. Van een dichten van de kloof lijkt echter minder sprake: het percentage 'aangeslotenen' lijkt even sterk te stijgen in de landen die al ver stonden, als in de landen die duidelijk te kampen hebben met een achterstand. De enige outlier in tabel 2 is Portugal. Terwijl er in alle landen een flinke stijging is van het aantal internetgebruikers, daalt het percentage in Portugal juist met bijna 3.6 procent. Dit is een vreemde evolutie: het aantal mensen dat zegt geen toegang te hebben is ook in Portugal op deze vier jaar tijd sterk gedaald, van 63.3 naar 40.8 procent. Maar daar staat tegenover dat er een bijzonder sterke toename is van het aantal mensen dat zegt wel toegang te hebben, maar voor de rest nooit het medium te gebruiken. Ook voor Spanje hebben we te maken met een gelijkaardige evolutie. In dit land is het percentage internetgebruikers weliswaar met 16 procent gestegen, maar de stijging in het aantal respondenten dat wel toegang heeft tot het internet is nog veel groter. In 2002 zei 61.5 procent van de respondenten geen toegang te hebben tot het internet, in 2006 is dit gedaald tot 34.4 procent. Maar deze stijging wordt voor een groot deel tenietgedaan door de stijging van diegenen die wel toegang hebben, maar het medium 'nooit' gebruiken.

Tabel 2: *Evolutie van het persoonlijke internetgebruik (2002-2006) (in %)*

Land	Gebruikers 2002	Gebruikers 2004	Gebruikers 2006	Evolutie
Oostenrijk	57.5	68.8	69.9	+12.4
België	43.7	51.7	60.5	+16.8
Zwitserland	61.0	63.4	67.4	+6.4
Denemarken	62.3	69.8	73.7	+11.4
Spanje	24.9	36.2	40.9	+16.0
Finland	56.1	62.1	67.5	+11.4
Groot-Brittannië	48.6	52.1	59.4	+10.8
Hongarije	19.6	35.9	27.7	+8.1
Ierland	41.7	48.0	53.1	+11.4
Nederland	59.3	67.7	73.3	+14.0
Noorwegen	62.2	70.6	79.7	+17.5
Polen	22.5	30.4	38.8	+16.3
Portugal	30.1	23.3	26.5	-3.6
Zweden	67.0	69.8	77.7	+10.7
Slovenië	35.9	43.9	50.8	+14.9
Totaal	40.2 (n=28701)	47.1 (n=27788)	54.3 (n=27949)	+14.1

Bron: Vergelijking persoonlijk internetgebruik (ten minste één keer per maand) in ESS 2002, ESS 2004 en ESS 2006.

Het overzicht van de ESS-data laat al uitschijnen dat de verschillen tussen de landen in Europa niet echt kleiner worden: de groei van het aantal gebruikers is even groot in de landen die duidelijk nog maar pas begonnen zijn met de verspreiding van het internet. We moeten hierbij opmerken dat onze analyses dan nog enkel beperkt blijft tot Europa. Als we ook de ontwikkelingslanden in het overzicht zouden betrekken, dan zou de conclusie allicht zijn dat de global divide nog altijd een even acuut probleem vormt als vijf jaar geleden (Wallsten 2005). In dit hoofdstuk wensen we de aandacht echter vooral te richten op het voorkomen van sociale ongelijkheden. Met andere woorden de ongelijke toegang tot online informatie *binnen* een (de Belgische) samenleving. Uit de literatuur onthouden we dat vooral vrouwen, ouderen en mensen met een lager opleidingsniveau te kampen hebben met een achterstand wat betreft het gebruik van internet. Hier willen we op basis van de ESS-data voor België eerst een overzicht schetsen van de ongelijkheden op basis van deze drie achtergrondkenmerken (zie tabel 3).

Tabel 3: *Persoonlijke internetgebruik in België (2002-2004-2006) (in %)*

		2002	n	2004	n	2006	N
Totaal België		41.4	1896	49.5	1776	58.3	1798
Eerste taal	Nederlands	42.3	1200	50.2	992	59.7	1081
	Frans	38.9	643	47.8	711	56.6	671
Ratio Ned/Fr		1.1		1.1		1.1	
Geslacht	Man	46.5	692	55.6	873	61.8	840
	Vrouw	36.1	906	43.7	903	55.4	958
Ratio Man/Vrouw		1.3		1.3		1.1	
Opleiding	Secundair of minder	26.4	1233	34.8	1165	1141	1141
	Hoger onderwijs/uni-versiteit	65.5	495	73.8	477	83.6	489
Ratio Hoger ond./Sec.		2.5		2.1		2.0	
Leeftijd	<30 j	69.1	437	79.6	426	88.4	414
	30-44 j	55.3	519	62.9	480	74.6	469
	45-59 j	30.1	455	43.3	446	56.8	465
	>59 j	6.3	411	10.8	424	15.6	450
Ratio <30j/ >59j		11.0		7.4		5.7	

Bron: European Social Survey 2002, 2004, 2006. Cijfers zijn percentages van de respondenten die regelmatig het internet gebruiken (persoonlijk internetgebruik ten minste één keer per maand), of ratios tussen Nederlandstalige/Franstalige respondenten, man/vrouw, lager/hoger opgeleid, jongste/oudste respondenten. De opdeling naar de taal is gebaseerd op de taal die thuis het vaakst wordt gesproken. De cijfers voor opleiding zijn exclusief de respondenten die nog studeerden op het moment van de survey.

Als we het internetgebruik van de Nederlandstalige en de Franstalige Belgische bevolking vergelijken zien we dat voor beide groepen het internetgebruik niet veel van elkaar verschilt. In 2006 maakt ongeveer 60 procent van de Nederlandstalige bevolking ten minste één keer per maand gebruik van het internet voor persoonlijke doeleinden, voor de Franstalige bevolking is dit 57 procent. Ook zien we dat in 2006 de man/vrouw ongelijkheid is afgenomen. Als we een opsplitsing maken naar leeftijd en opleidingsniveau blijkt dat 84 procent van de hoger opgeleiden en 88 procent van de jongeren (ten minste één keer per maand) gebruik maakt van het internet. Voor de zestigplussers is dit 16 procent. Als we de cijfers van 2006 vergelijken met de situatie in 2002 en 2004 zien we dat de ongelijkheden in het internetgebruik tussen jong en oud zijn gedaald. De percentages voor het opleidingsniveau blijven echter constant voor de drie golven. Deze cijfers suggereren eens te meer dat het opleidingsniveau één van de meest hardnekkige bronnen van ongelijkheid vormt in de online wereld. De vraag is echter of deze

trend zich zal blijven voortzetten bij de jongere generaties. Om een beeld te schetsen van de studierichting of opleidingsniveau van de 18-jarige Belgische internetgebruikers doen we een beroep op de data van het Belgisch jeugdonderzoek 2008. Uit tabel 4 kunnen we afleiden dat 95 procent van de 18-jarigen dagelijks gebruik maakt van het internet, voor de Franstalige jeugd ligt het dagelijkse gebruik iets lager dan voor de Nederlandstalige 18-jarigen, nl. 92 procent vs. 98 procent. Als we een opdeling maken naar de studierichting van de respondenten dan blijkt dat de leerlingen uit het Beroeps Secundair Onderwijs minder vaak gebruik maken van het internet dan de leerlingen uit de andere studierichtingen. Dit is het meest ugesproken voor de Franstalige leerlingen uit het BSO. Maar liefst 22.6 procent van de Franstalige BSO leerlingen zegt geen gebruik te maken van het internet, aan Nederlandstalige zijde is dit 3 procent.

Tabel 4: *Persoonlijk internet gebruik Belgische jongeren (18 jaar) (in %)*

	Geen		Minder dan 1 uur		1 tot 2 uur		3 tot 4 uur		5 uur of meer		Totaal N	
	NED	FR	NED	FR	NED	FR	NED	FR	NED	FR	NED	FR
Geslacht												
Man	1.3	2.7	16.9	32.7	39.8	40.3	24.7	17.8	17.3	6.6	1423	878
Vrouw	2.7	9.2	32.7	32.2	40.3	38.5	17.8	14.9	6.6	4.2	1301	975
Studierichting												
ASO	1.5	5.9	28.0	28.4	44.2	41.0	18.2	18.0	8.1	6.8	1257	1245
TSO	1.7	9.3	20.7	28.0	40.9	33.7	22.7	19.0	14.0	10.0	787	300
BSO	3.0	22.6	20.8	17.9	30.8	29.8	26.2	22.6	19.2	7.1	625	84
Totaal	1.9	8.0	24.4	27.3	40.1	38.1	21.3	18.7	12.3	7.9	2730	1750
Tot Belgische jongeren	4.4		25.6		39.3		20.3		10.5			

Bron: Belgische Jeugd Survey 2008, n=4504. Hoeveel tijd besteed je op een gemiddelde weekdag aan surfen op het Internet?

We kunnen deze bevindingen ook op een multivariate manier toetsen aan de hand van een (binaire) logistische regressie waarbij we het effect van de sociale achtergrondkenmerken (geslacht, leeftijd en opleiding) en de arbeidsmarktsituatie op het internetgebruik testen (zie tabel 5). Met het internetgebruik bedoelen we hier het al dan niet regelmatig – dat is tenminste één keer per maand – internetgebruik. Als we de situatie in 2002, 2004 en 2006 met elkaar vergelijken komt ook hier naar voor dat wat betreft het algemene internetgebruik de sociale ongelijkheden nog steeds aanwezig zijn. Dit zowel voor de variabelen geslacht, leeftijd als opleidingsniveau. Desondanks de stijging van het aantal mensen dat gebruik maakt van het internet (41 procent van de volwassen Bel-

gische bevolking in 2002 en 58 procent in 2006) blijven er significante verschillen bestaan tussen mannen en vrouwen, de jongeren en ouderen enerzijds en de lager en hoger opgeleiden anderzijds. Mannen, hoger opgeleiden en jongeren hebben nog steeds meer kans om regelmatig het internet te gebruiken. Als we kijken naar de opdeling tussen de Franstalige en Nederlandstalige Belgische bevolking, dan zien we dat de Franstalige bevolking significant minder kans maakt om gebruik te maken van het internet. De Nederlandstalige bevolking heeft in 2006, in vergelijking met de Franstaligen, 1.6 keer meer kans om van het net gebruik te maken.

Tabel 5: *Internetgebruik naar onafhankelijke achtergrondvariabelen voor België (2002-2006) (bivariate logistische regressie vergelijking)*

	N	2002	N	2004	N	2006
Geslacht						
Man	854	1.837***	785	1.887***	796	1.514**
Vrouw (a)	800	1	830	1	900	1
Leeftijd	1654	0.954***	1615	0.952***	1696	0.940***
Taal						
Franstalig	492	0.702*	452	0.805	626	0.631**
Nederlandstalig (a)	1162	1	974	1	1070	1
Opleiding						
Hoger	453	5.589***	452	5.226***	483	6.463***
Middelbaar (a)	1201	1	1163	1	1231	1
Arbeidsmarktsituatie						
Betaalde arbeid (a)	880	1	814	1	847	1
Student	131	5.142***	122	4.585***	163	12.455**
Werkloos	132	0.494**	166	0.771	141	0.476**
Gepensioneerd	313	0.363***	349	0.321***	344	0.438***
Huisman/vrouw	198	0.473**	164	0.644	201	0.723
χ^2		668.004***		678.441***		834.777***
Df		8		8		8
R ²		0.449		0.457		0.523

Bron: ESS survey 2002 2004 2006 Eenheden zijn de odds ratios (Exp β). ***= $p < 0.001$; **= $p < 0.01$; *= $p < 0.05$. (a): referentiecategorie

De sociale ongelijkheden in de internettoegang en het gebruik blijven dus ook in 2006 persistent aanwezig. Wat betreft de jongste leeftijdsgroep is het echter nog moeilijk om mensen te vinden die geen gebruik maken van het internet. Slechts 4.4 procent van de Belgische 18-jarigen maakt geen gebruik van het internet op een gemiddelde weekdag. Het is dus niet opportuun om voor deze generatie een opdeling te maken naar gebruikers en niet-gebruikers. We kunnen daarentegen wel een opdeling maken naar de internetfrequentie, want zoals blijkt uit tabel 4 zijn hier wel bepaalde verschillen terug te vinden. Tabel 6 geeft de

resultaten weer van een multivariate regressie analyse van de frequentie van het internetgebruik naar sociale achtergrondvariabelen. Ook voor deze generatie zien we dat er significante verschillen zijn in de internetfrequentie voor verschillende groepen 18 jarigen. Het geslacht blijkt hier de belangrijkste predictor te zijn. Jongen maken significant vaker gebruik van het internet dan meisjes. De Nederlandstalige jongeren spenderen ook meer uren per dag online dan hun Franstalige leeftijdsgenoten. Tenslotte zien we dat, in tegenstelling tot onze verwachtingen jongeren met een lagere diploma ambitie en jongeren met een niet Belgische nationaliteit vaker terug te vinden zijn op het internet. Deze bevindingen zijn veelbelovend voor toekomstige ontwikkelingen in de sociale ongelijkheden in de internettoegang en gebruik.

Tabel 6: *Internetfrequentie naar onafhankelijke achtergrondvariabelen voor 18-jarige Belgische jongeren (2008 (OLS regressie analyse)*

	β	Standaardafwijking
Geslacht (a)	0.212***	0.030
Nationaliteit	0.032*	0.069
Taal (a)	-0.110***	0.020
Ambitie diploma	-0.051**	0.031
Df	4	
R ²	0.067	

Bron: Belgische Jeugd Survey 2008, n=4483 Eenheden zijn de gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten (β). ***= $p < 0.001$; **= $p < 0.01$; *= $p < 0.05$. (a) referentiecategorie voor gender (0=vrouw, 1=man), nationaliteit (0=Belgische nationaliteit, 1=niet Belgische nationaliteit) taal (0=Nederlandstalig, 1=Franstalig)

4. Ongelijkheden in internettoepassingen en politiek internetgebruik

Naast de internettoegang en de gebruiksfrequentie geven de internettoepassingen een extra inzicht in de *digitale kloof*. Verschillende studies tonen aan dat de kloof tussen de *haves en have nots* kleiner wordt, maar als wordt gekeken naar de internettoepassingen de sociale ongelijkheden groter worden. Verscheidene auteurs (DiMaggio, Hargittai, Neuman en Robinson 2001; Murdock 2002; Van Dijk 2003; Warschauer 2003) pleiten voor een nieuwe benadering en een bredere theoretische omkadering waarbij de digitale kloof moet worden gezien als een continuüm. Van Dijk (2003) legt uit dat de digitale kloof moet worden gezien

als relatieve tweedelingen tussen mannen en vrouwen, de hogere en lagere sociale klassen, ouderen en jongeren, management en uitvoerend personeel, autochtonen en allochtonen,... "Equal physical access itself does not imply equal ability to use ICT, which is affected by other factors than physical access, such as education and literacy, content and language and social capital" (Warschauer 2003: 58). Als we op die manier naar de digitale kloof kijken kunnen we de steeds complexere sociale, culturele en economische verschillen in de manier waarop verschillende sociale groepen ICT al dan niet gebruiken beter begrijpen. Op welke manier hebben factoren als geslacht en sociaaleconomische status een impact op de ongelijkheden in de internettoegang en de effectiviteit en kwaliteit van het internetgebruik binnen de online populatie? Meer bepaald zijn we geïnteresseerd in de impact van deze sociale ongelijkheden op de manier waarop de internettoegang wordt aangewend tot het verhogen van hun mogelijkheden op het vlak van sociale en politieke participatie.

Tabel 7: *Doel van het internetgebruik bij Belgische jongeren (%)*

	Nooit	Een aantal keer per maand	Een keer per week	Een aantal keer per week	Alle dagen
Chatten met vrienden	5.8	12.7	13.7	30.5	37.5
Chatten met onbekenden	75.3	15.2	4.4	2.7	2.4
Naar websites surfen	1.6	8.0	14.7	34.0	41.7
E-mail lezen	4.1	9.9	15.4	28.2	42.5
Bloggen en discussiëren	52.6	22.0	10.4	8.3	6.6
Interactieve spelletjes spelen	49.7	24.4	9.5	8.9	7.5
Muziek of films downloaden	19.9	29.5	18.5	20.7	11.3
Kopen en verkopen van dingen	80.7	15.2	1.8	1.2	1.1
Het nieuws volgen	40.8	23.2	14.7	12.2	9.1
Een e-mail met een politieke boodschap door- gestuurd	84.7		15.3		

Bron: Belgische Jeugd Survey 2008, n=4504

Tabel 7 geeft een overzicht van het gebruik en de frequentie waarmee de Belgische jongeren verschillende activiteiten online doen. Het chatten met vrienden, het lezen van e-mails en het surfen naar websites zijn

activiteiten die het meest frequent worden gedaan. Daarnaast zien we dat bepaalde internettoepassingen die bij de oudere generaties minder vaak worden gebruikt wel populair zijn bij jongeren, bijvoorbeeld het bloggen en discussiëren, het spelen van interactieve spelletjes en het downloaden van muziek en films. Daarnaast zien we ook dat maar liefst 60 procent van de jongeren ten minste een aantal keer per maand gebruik maakt van het internet om het nieuws te volgen. Het chatten met onbekenden, het kopen en verkopen van dingen en het doorsturen van e-mails met een politieke boodschap zijn het minst populair.

Als we een opsplitsing maken naar de sociale achtergrondkenmerken van de 18-jarige internetgebruikers voor de verschillende internettoepassingen, dan zien we dat ook hier geslacht, het hoogste diploma dat de 18-jarigen zichzelf zien behalen, de taal (Nederlandstalig/Franstalig) en de internetfrequentie belangrijke voorspellers zijn voor de verschillende internettoepassingen (zie tabel 8). In vergelijking met meisjes zullen jongens vaker chatten met onbekenden, interactieve spelletjes spelen, bloggen en discussiëren, muziek en films downloaden, het nieuws volgen en online dingen kopen en verkopen. Meisjes daarentegen hebben meer kans om het internet te gebruiken voor het chatten met vrienden en het lezen van e-mails. Er werd geen significant verschil naar geslacht teruggevonden voor het surfen naar websites en het doorsturen van e-mails met een politieke boodschap. Als we kijken naar de diploma ambitie van de jongeren zien we dat er een significante positieve relatie is tussen diploma ambitie en het surfen naar websites, het lezen van e-mails, het downloaden van muziek en films, het volgen van het nieuws en het doorsturen van politieke e-mails.

Tabel 8: Binomiale Logistische regressie: Internettoepassingen naar achtergrondfactoren, politieke attitudes en internet frequentie

	Chat vrienden	Chat onbekenden	website	e-mail	Blog	Spelletjes	Download Muziek/ films	(ver) open/	Nieuws	Forward politieke e-mails
Gender (a)	0.57***	1.533***	0.868	0.568**	1.213**	2.972***	1.511***	3.378***	1.841***	1.018
Nationaliteit (a)	1.73	1.202	0.724	0.876	1.044	0.690*	1.064	1.035	1.208	0.813
Ambitie diploma	1.10	0.830***	2.283***	2.770***	0.972	0.914*	1.155**	0.917	1.588***	1.347***
Taal (a)	0.71*	1.338***	0.318***	0.241***	5.011***	0.882	0.934	0.997	1.292***	1.998***
Internet frequentie	4.26***	1.922***	4.996***	3.033***	1.840***	1.683***	1.847***	1.318***	1.229***	1.156**
Chi²	358.58	434.369	185.350	330.439	809.068	238.888	290.409	329.601	251.059	108.209
Pseudo R²	0.220	0.141	0.276	0.255	0.225	0.194	0.101	0.116	0.075	0.042

Bron: BYS 2008 Eenheden zijn de odds ratios (Exp β). ***=p<0.001; **=p<0.01; *=p<0.05. (a): referentiecategorie voor gender (vrouw), nationaliteit (Belgische nationaliteit), taal (Nederlandstalig)

Tabel 9: *Gemiddelde politieke participatie naar internetgebruik (gemiddelde)*

	Deed deze online activiteit niet	Deed deze online activiteit	T-waarde
Chatten met vrienden	2.03	1.93	0.78
Chatten met onbekenden	1.96	1.85	1.71
Naar website surfen	1.36	1.94	-2.74**
e-mail lezen	1.50	1.95	-3.27**
Bloggen en discussiëren	1.73	2.17	-7.99***
Interactieve spelletjes spelen	2.01	1.85	2.93**
Muziek of films downloaden	2.00	1.91	1.36
(Ver)Kopen van dingen	1.90	2.06	-2.08*
Het nieuws volgen	1.53	2.22	-13.00***
Doorsturen van politieke e-mails	1.67	3.38	-19.74***

Bron: Belgische Jeugd Survey 2008 *p<.05 ** p<.01 ***p<.001

Voor het chatten met onbekenden en het spelen van interactieve spelletjes vinden we een negatieve relatie terug. Ook wat betreft de taal kunnen we interessante verschillen vaststellen. Franstalige jongeren maken meer kans om te chatten met onbekenden, online het nieuws te volgen, politieke e-mails door te sturen en te bloggen en discussiëren. Het grootste verschil tussen Franstalige en Nederlandstalige jongeren vinden we terug in het bloggen en discussiëren online. Franstalige jongeren maken maar liefst 5 keer meer kans om deze activiteit te doen dan Nederlandstalige jongeren. Nederlandstalige jongeren zullen vaker chatten met vrienden, naar websites surfen en e-mails lezen. Het lijkt ernaar dat de Franstalige jongeren meer interactie zoeken met onbekenden en het internet meer gebruiken voor politieke doeleinden. Voor alle activiteiten is er een positieve relatie teruggevonden met de internetfrequentie. Voor het chatten met vrienden, het lezen van websites en het lezen van e-mails lijkt dit de belangrijkste voorspeller te zijn.

De vraag die ons hier natuurlijk interesseert is in welke mate deze verschillende internettoepassingen samenhangen met de politieke participatie van deze internetgebruikers. Tabel 9 geeft een overzicht van de gemiddelde politieke participatie van de jongeren die al dan niet gebruik maken van bovenstaande internetactiviteiten. Politieke participatie werd gemeten aan de hand van een batterij van 10 items waarbij aan de respondenten werd gevraagd hoe vaak zij het afgelopen jaar een

van volgende activiteiten hebben gedaan: het bewust dragen van een badge; sticker of T-shirt met een politieke en sociale boodschap; een petitie getekend; deelgenomen aan een legale betoging of protest; geld opgehaald voor of geschonken aan een goed doel; producten bewust niet gekocht om politieke, ethische of milieuredenen; producten gekocht om politieke, ethische of milieuredenen; deelgenomen aan een illegale (verboden) betoging of protest; een politieke boodschap geschreven of openbaar gemaakt; een cultureel evenement of show met een politieke inhoud (bal van de burgemeester, benefiet,...) bijgewoond en tenslotte contact gezocht met politici om een bepaalde situatie aan te klagen... Voor de analyses werd een somschaal gecreëerd van 0 tot 10 waarbij de positieve antwoorden werden opgeteld met een gemiddelde van 1.9 en een standaardafwijking van 1.81.

Tabel 9 geeft aan dat er voor verschillende activiteiten inderdaad een verschil is terug te vinden tussen de gebruikers en niet-gebruikers naar de mate waarin zij politiek geëngageerd zijn. Jongeren die naar websites surfen, e-mails lezen, bloggen en online discussiëren, online dingen kopen en verkopen, het nieuws volgen en politieke e-mails doorsturen zijn politiek meer actief dan de jongeren die deze activiteiten niet doen. Het is opmerkelijk dat ook het lezen van e-mails, het bloggen en discussiëren en het kopen en verkopen van dingen positief is gerelateerd aan politieke participatie. We vermoeden dat door het doen van deze activiteiten jongeren nieuwe vaardigheden aanleren die kunnen worden gebruikt in sociale en politieke participatie en daardoor drempelverlagend werken. Enkel voor het spelen van interactieve spelletjes lijkt de time-replacement hypothese op te gaan en zien we een negatief effect met politieke participatie. De activiteiten waarbij we de grootste verschillen in participatie terug vinden zijn zoals verwacht ook de activiteiten die reeds gerelateerd zijn aan de actualiteit en de politiek. Dit zijn slechts bivariate analyses, willen we een grondig beeld krijgen van de relatie tussen deze internetactiviteiten en politieke participatie moeten we ook rekening houden met een aantal belangrijke factoren zoals socio-economische status, politieke attitudes en internetfrequentie.

5. Internettoepassingen en politiek participatie: een multivariate analyse

Verscheidende studies hebben reeds aangetoond dat burgers die veel aandacht hebben voor politieke informatie en het nieuws ook meer geïnteresseerd zijn in politiek en ook beter geïnformeerd zijn dan de gemiddelde burger (Norris, 2000). Als we het effect willen nagaan van de verschillende internettoepassingen op offline politieke participatie moeten we ook controleren voor een aantal variabelen die in het participatieonderzoek traditioneel als belangrijkste voorspellers naar voren komen. In onderstaande modellen (zie tabel 10) controleren we voor socio-economische status, politieke attitudes, met name politieke interesse, politieke zelfzekerheid en politieke kennis, actieve deelname aan het verenigingsleven en de internetfrequentie. Voor de variabele 'deelname aan het verenigingsleven' werd aan de respondenten gevraagd of zij het afgelopen jaar actief betrokken geweest zijn bij één van volgende organisatie waarbij zij konden kiezen uit een lijst van 15 organisaties zoals een jeugdvereniging, een sportvereniging, muziekschool, schoolraad, enz. Daarnaast werd ook opgenomen in welke mate de ouders van de respondent discussiëren over politiek (1= nooit, 4=altijd). Dit wordt immers gezien als een belangrijke voorspeller voor politiek engagement. Politieke interesse werd gemeten op een schaal van 1 (niet geïnteresseerd) tot 4 (heel geïnteresseerd). Met politieke zelfzekerheid (*political efficacy*) bedoelen we het geloof en vertrouwen van mensen dat zij invloed kunnen uitoefenen op het politieke proces, politici en ambtenaren. Dit werd gemeten aan de hand van de mate waarin de respondenten akkoord gingen met de uitspraak 'Hoe vaak vind je dat politiek zo ingewikkeld is dat je niet echt kunt begrijpen wat er aan de hand is?', waarbij de antwoordmogelijkheden werden gerangschikt van 1 (nooit) tot 5 (meestal). Met politieke kennis bedoelen we de feitelijke politieke kennis die werd gemeten aan de hand van vier meerkeuze vragen waarvoor een somschaal werd gecreëerd waarbij de correcte antwoorden werden opgeteld: (1) Wie is de voorzitter van de Europese Commissie? (2) Waaruit bestaat het Belgische federale parlement? (3) Wie is voorzitter van de sp.a? (4) Tot welke partij behoort Didier Reynders? Omdat sommige internetactiviteiten sterk met elkaar correleren was het niet mogelijk om de verschillende toepassingen in één model op te nemen. Daarom hebben we gekozen om voor elke internetactiviteit een aparte regressieanalyse uit te voeren. Tabel 10 geeft aan dat zelfs onder controle van bovenstaande variabelen er een posi-

tieve invloed uitgaat van het bloggen en discussiëren, het kopen en verkopen van dingen online, het volgen van het nieuws en het doorsturen van e-mails met een politieke boodschap op het politieke engagement van jongeren. Zoals we reeds hebben aangehaald vermoeden we dat het bloggen en discussiëren en het verkopen en kopen van dingen een positieve invloed kan hebben op het algemene vertrouwen en bepaalde sociale vaardigheden die mee bijdragen tot een verhoogd engagement. Deze interessante bevindingen zullen in de komende maanden verder worden onderzocht. Het spelen van interactieve spelletjes hebben in het volledige model geen negatieve invloed meer op participatie. Daarnaast zien we dat zelfs onder controle van de traditionele politieke socialisatie-agenten, zoals het discussiëren van de ouders over de actualiteit en politiek en actieve deelname aan het verenigingsleven meisjes, jongeren met een hogere diploma ambitie en de Franstalige jongeren meer participeren. De nationaliteit heeft geen invloed op participatie, evenals politieke zelfzekerheid, politieke kennis en de internetfrequentie. Het feit dat de internetfrequentie geen significante impact heeft op de politieke participatie van de jongeren betekend dat we de time-replacement hypothese niet kunnen bevestigen. Jongeren die meer gebruik maken van het internet zijn niet meer of minder politiek geëngageerd dan diegenen die minder online zijn. Het maakt echter wel uit waarvoor zij het internet gebruiken. Zo blijkt dat ook niet politiek gerelateerde toepassingen een invloed kunnen hebben op politieke participatie.

Onze bevindingen werpen een positief licht op het huidige debat over het democratisch potentieel van het internet. Naast de traditionele factoren en middelen, spelen bepaalde internet activiteiten een nieuwe rol in het stimuleren van het (offline or zogezegde 'real'-life) politieke engagement van jongeren. Het internet is dus meer dan een informatie-instrument. De interactieve mogelijkheden van dit medium kan jongeren helpen om hun sociale communicatie, relaties en vaardigheden verder te ontwikkelen. Willen we een zicht krijgen op het potentieel van het internet voor het stimuleren van engagement dan moeten we naar een model gaan waar we het internet in zijn verschillende facetten als het ware benaderen als een nieuwe sociale actor. Het internet herbergt een enorm potentieel voor het stimuleren van sociale interactie tussen jongeren en het aanscherpen van communicatie vaardigheden en zelf-expressie. Samen met de gemakkelijke toegang tot allerlei informatie heeft dit ongetwijfeld een weerslag op de dagdagelijkse activiteiten en gedragingen van jongeren.

Tabel 10: OLS regressie: Offline politieke participatie naar internettoepassingen

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Socio-demo's											
Gender	-0.086***	-0.085***	-0.088***	-0.091***	-0.087***	-0.084***	-0.090***	-0.088***	-0.093***	-0.091***	-0.081***
Ambitie diploma	0.066***	0.071***	0.070***	0.069***	0.070***	0.074***	0.069***	0.072***	0.072***	0.068***	0.066***
Nationaliteit	-0.001	-0.007	-0.005	-0.006	-0.008	-0.005	-0.004	-0.008	-0.009	-0.009	0.003
Taal	0.118***	0.120***	0.117***	0.126***	0.124***	0.092***	0.118***	0.122***	0.118***	0.115***	0.085***
Discussie ouders politiek	0.076***	0.072***	0.074***	0.072***	0.071***	0.071***	0.073***	0.075***	0.071***	0.070***	0.064***
Deelname activiteiten verenigingen	0.273***	0.273***	0.273***	0.271***	0.268***	0.269***	0.272***	0.273***	0.272***	0.269***	0.253***
Politiek attitudes											
Politieke interesse	0.283***	0.285***	0.283***	0.285***	0.289***	0.286***	0.287***	0.283***	0.283***	0.272***	0.245***
Politieke daadkracht	0.014	0.012	0.014	0.016	0.012	0.012	0.013	0.013	0.014	0.010	0.012
Politieke kennis	0.015	0.015	0.015	0.009	0.013	0.014	0.014	0.013	0.015	0.007	0.020
Internet frequentie	0.023	0.023	0.015	0.007	0.017	-0.003	0.020	0.021	0.020	0.015	0.007
Internet toepassingen											
Chatten met vrienden	-0.004										
Chatten met onbekenden			0.022								
Naar website surfen				0.032 (p=0.050)							
e-mail lezen					0.015						
Bloggen en discussiëren						0.078***					
Interactieve spelletjes spelen							0.008				
Muziek of films downloaden								0.003			
(Ver)Kopen van dingen									0.030*		
Het nieuws volgen										0.071***	
											0.223***
R ²	0.266	0.268	0.267	0.269	0.270	0.273	0.268	0.269	0.267	0.271	0.311

Bron: BYS 2008

6. Besluit

Een vergelijking van de analyseresultaten toont aan dat de ongelijkheden in het internetgebruik en de internettoegang nog steeds pertinent aanwezig zijn voor de verschillende sociale groepen. Mannen, hoger opgeleiden, en jongeren hebben nog steeds meer kans om gebruik te maken van het internet. Als we kijken naar de internettoegang voor de 18-jarigen zien we dat nagenoeg iedereen dagelijks gebruik maakt van het internet. Slechts een kleine minderheid, nl. 4.4 procent zegt op een gemiddelde weekdag nooit gebruik te maken van het internet. Wat betreft de internetfrequentie zien we ook bij deze groep dat jongens meer uren per dag doorbrengen op het internet dan meisjes. Ook voor deze generatie zet de genderongelijkheid zit verder. Naast de genderongelijkheid zien we echter twee veelbelovende ontwikkelingen. Zo blijkt dat jongeren met een niet-Belgische nationaliteit en jongeren waarvan de diploma ambitie lager ligt vaker gebruik maken van het internet. Als deze trend zich verder zet dan ziet het ernaar uit dat het internetgebruik voor het overgrote deel van de bevolking een alledaagse zaak wordt.

Als we kijken naar de internettoepassingen van de jongeren en de relatie met politieke participatie, dan zien we dat sommige internetactiviteiten meer succesvol zijn in het stimuleren van politiek engagement. De tijd die jongeren doorbrengen op het internet is minder belangrijk dan de activiteit die zij online doen. Onze resultaten geven aan dat sommige activiteiten, met name het bloggen en discussiëren, het kopen en verkopen van dingen, het volgen van het nieuws en het doorsturen van e-mails met politieke berichten, een positieve invloed hebben op de politieke betrokkenheid van jongeren. Ondanks het interactieve en zelfselectieve karakter van het internet, wat maakt dat het voor jongeren die niet geïnteresseerd zijn in politiek gemakkelijk politieke informatie kunnen negeren, blijken onder controle van de belangrijkste traditionele voorspellers voor participatie deze internetactiviteiten een positieve invloed te hebben op het 'real life' politieke engagement. Surfen op het net zorgt er in ieder geval niet voor dat Belgische jongeren sociaal geïsoleerd raken en minder gaan participeren aan het sociale en politieke leven. We kunnen dus de time-replacement hypothese niet bevestigen. Meer nog als we kijken naar de activiteiten die een positieve invloed hebben op participatie, dan zien we dat niet alle activiteiten reeds gerelateerd zijn aan politiek en het opzoeken van informatie.

Naast het surfen naar websites en het volgen van het nieuws en het doorsturen van politieke e-mails, activiteiten die vaker worden gedaan door jongeren met een hogere diploma ambitie, zien we dat ook bloggen en het verkopen en kopen van dingen een positieve invloed hebben op participatie. Activiteiten die even vaak worden gedaan door jongeren met een verschillende diploma ambitie. Daarnaast werden er geen genderverschillen terug gevonden voor het surfen naar websites en het doorsturen van politieke e-mails. Jongeren zullen wel vaker bloggen, dingen (ver)kopen en het nieuws volgen. Ten slotte werden voor deze activiteiten geen significante verschillen naar nationaliteit terug gevonden. We mogen hieruit dus concluderen dat het internet een belangrijk potentieel herbergt voor politieke mobilisatie naast de traditionele mobilisatie actoren. Het feit dat de onderzochte activiteiten niet uitsluitend worden gedaan door jongeren met een hogere socio-economische status maakt dat we een meer genuanceerd beeld kunnen schetsen van de zongenaamde 'deepening divide'.

Hoofdstuk 3 NETWERKEN TUSSEN ACTIVISTEN, DIVERSE ENGAGEMENTEN EN DE ROL VAN HET INTERNET

*Stefaan Walgrave, Lance Bennett,
Jeroen Van Laer & Christian Breunig*

1. Inleiding

Sociale bewegingen kunnen beschouwd worden als netwerken of zelfs als *netwerken van netwerken*. Ook de betogingen en de protestacties die sociale bewegingen organiseren kunnen we beschouwen als netwerken. Een netwerk wordt bijeengehouden door centrale 'knooppunten'. Een knooppunt in een netwerk van sociale bewegingen of protestacties is een activist die op verschillende fronten tegelijk geëngageerd is: hetzij door lid te zijn binnen verschillende bewegingsorganisaties, hetzij door deel te nemen aan acties rond uiteenlopende thema's. Telkens is hij/zij de centrale 'link' tussen verschillende bewegingen en netwerken die anders niet met elkaar in contact hadden gestaan. Daardoor hebben ze een belangrijk rol in het mobiliseren van mensen en organisatie over de grenzen van bestaande netwerken heen en zowel naar mensen en groepen toe waar men nauwe en minder nauwe relaties mee onderhoudt.

De centrale stelling in dit hoofdstuk is dat activisten, die als een knooppunt fungeren in netwerken gericht op sociale en politieke verandering, in sterke mate op nieuwe informatie en communicatietechnologieën (ICTs) zijn aangewezen om hun diverse engagementen te kunnen blijven combineren. ICTs, en dan vooral internet en e-mail, worden door activisten instrumenteel ingezet om verschillende netwerken te overbruggen en organisaties, groepen en individuen die op een veel lossere manier met een sociale beweging gelinkt zijn, te mobiliseren. Dankzij ICTs kunnen activisten dus hun verschillende engagementen combineren, linken leggen tussen verschillende groepen en een ruimer mobilisatiepotentieel aanspreken. In dit hoofdstuk focussen we dus in de eerste plaats, zoals in het vorige hoofdstuk, op het niveau van het individu, en meer bepaald op individuele activisten. In een volgend

hoofdstuk rond de Schone Kleren Campagne bekijken we het gebruik van ICT op organisatieniveau.

Voor deze studie maken we gebruik van gegevens verzameld bij een groot aantal betogers actief rond diverse thema's, in verschillende landen en over verschillende jaren heen. We vergelijken systematisch activisten met een divers aantal engagementen met activisten zonder een divers profiel en kijken of hun internetgebruik verschilt. Drie verschillende datasets worden gebruikt: (1) op 15 februari 2003 interviewden we in acht verschillende landen deelnemers aan de massale, wereldwijde betogingen tegen de nakende oorlog in Irak; (2) in België werden tussen 2006 en 2007 betogers bevraagd op vijf verschillende types van betogingen, gaande van echte vakbondsthema's tot thema's die eerder gerelateerd kunnen worden aan de zogenaamde "nieuwe sociale bewegingen" (bv. migratie, antioorlog); (3) in 2003, 2004 en 2006 werden drie Belgische nationale antioorlogsmanifestaties bevraagd, waarbij elke betoging een andere fase in het afkalvende protest tegen de oorlog en bezetting in Irak vertegenwoordigt. De centrale stelling dat ICTs instrumenteel zijn in het overbruggen van netwerken wordt met andere woorden systematisch getoetst tussen landen (hier is issue constant), tussen types van issues (hier is het land constant), en op verschillende tijdstippen in eenzelfde protestcyclus (hier is zowel issue als land constant).

2. Sociale bewegingen en diverse engagementen: het potentieel van ICT om netwerken te overbruggen

De jongste jaren heeft de netwerkbenadering binnen het onderzoek naar sociale bewegingen en politiek protest sterk aan populariteit gewonnen (Diani en McAdam 2003). Zald & McCarthy (1987) definiëren sociale bewegingen in essentie als netwerken van organisaties en Diani (1992) omschreef sociale bewegingen als "informal networks linking individuals and/or organizations, engaged in a conflict on the basis of a shared collective identity." (Diani 1992: 13). Bewegingen zijn collectieve actoren zonder een duidelijke formele afbakening – mensen kunnen zelf kiezen of ze al dan niet deel uitmaken van een beweging, los van enig formeel lidmaatschap. Dit heeft als belangrijk gevolg dat de banden die individuele mensen onderhouden met een beweging en

de banden die bewegingsorganisaties onderling onderhouden de cruciale elementen zijn in wat een bepaalde sociale beweging juist is en allemaal omvat (Diani 2002b). Om van een politieke beweging te kunnen spreken moet er een bepaalde mate van integratie zijn: ideologisch, in de zin van gezamenlijke ideeën en een bepaalde collectieve identiteit, en structureel, waarbij de verschillende ‘leden’ op één of andere manier met elkaar interageren op min of meer systematische wijze. De mate van structurele integratie verschilt enorm tussen verschillende soorten bewegingen. Sommige bewegingen, zoals de “oude” Arbeidersbeweging, kunnen in vele landen gezien worden als een redelijk eenvormig blok, gekenmerkt door sterke, centrale coördinatiemechanismen en formele samenwerkingsprocedures ten aanzien van de deelorganisaties. In technische netwerktermen: de dichtheid en centralisatie van zulke netwerken is hoog (Diani 2002b). Andere, “nieuwe” bewegingen zijn eerder een verzameling van losse en informele groepen van divers pluiimage, sterk decentraal en non-hiërarchisch georganiseerd.

De netwerklogica wordt zelfs nog sterker als we de stap zetten van de sociale bewegingen naar de protestacties die zij organiseren. Protestacties, zoals betogingen, worden niet alleen bijgewoond door activisten die tot de organisatiekern behoren, maar ook door mensen die daar veel verder vandaan staan en slechts het doel van de actie gemeenschappelijk hebben (Klandermans 1997). Uiteraard zijn op sommige acties heel wat van de deelnemers leden van een sociale beweging, gemobiliseerd door wat McAdam (1986) “en-bloc recruitment” noemt. In vele andere gevallen echter hebben de deelnemers weinig tot geen formele banden met de organisaties die de actie op touw zetten (Walgrave en Klandermans 2009). Uit eerder onderzoek bleek al het cruciale belang van netwerken op individueel, microniveau eerder dan deze op organisatieniveau (Snow, Zurcher en Eklund-Olson 1980). Met andere woorden, netwerken zijn de sleutel tot de interne integratie van een beweging (ze brengen verschillende organisaties, groepen en activisten samen in één beweging) en ze hebben een externe mobilisatiefunctie aangezien ze in belangrijke mate verklaren waarom en hoe protestacties er in slagen mensen te mobiliseren die niet formeel tot een bepaalde beweging behoren.

Eén van de mechanismen die de interne en externe integratie versterkt zijn zogenaamde “overlapping memberships” (Carrol en Ratner 1996). Activisten met engagementen in verschillende sociale bewegingsorga-

nisaties of die deelnemen aan verschillende betogingen en protestacties rond diverse thema's, kweken een hele reeks aan relaties tussen de verschillende protestmilieus waarin zij actief zijn. De informatiestromen die daardoor ontstaan maken het mogelijk dat actieoproepen als het ware over sijpelen van het ene netwerk naar het andere (Walgrave en Klandermans 2009). Ze zorgen voor een informele en logistieke coördinatie tussen verschillende collectieve actoren (della Porta en Mosca 2007; Kavanaugh, Reese, Carroll en Rosson 2005), en ze helpen om een gezamenlijke collectieve identiteit op te bouwen en te behouden (Diani 2002a). De banden die ontstaan door gemeenschappelijk leden zijn eerder zwak te noemen. In tegenstelling tot de organisatie-elite, hebben deze activisten vaak geen mandaat om de ene organisatie te vertegenwoordigen bij de andere, of om gezamenlijke protestacties te coördineren. Toch leveren zij wel de noodzakelijke banden die een beweging intern kan integreren en extern kan linken met diverse organisaties en individuen. Zwakke banden, zoals Granovetter (1973) overtuigend beargumenteerde, zijn essentieel om informatie uit te wisselen. Wellicht is hun mobilisatiekracht te klein om mensen effectief op straat te krijgen in "high risk activism" (della Porta 1988), maar ze faciliteren in belangrijke mate de contacten tussen de organisatiekern van een actie en het meer losse, informele mobilisatiepotentieel. Op die manier zorgen zij voor een meer brede verspreiding van informatie over opkomende protestacties en betogingen (Diani 2002a). Uit onderzoek van della Porta and Mosca (2007) blijkt, bijvoorbeeld, dat vertegenwoordigers van sociale bewegingen in Italië expliciet de rol en het belang aanwijzen van "overlapping memberships" voor de coördinatie en mobilisatie van hun beweging. Vele zwakke banden tussen collectieve actoren creëren flexibele en losse structuren die een wederzijdse, constant integrerende en mobiliserende informatiestroom verzekeren. Dankzij gemeenschappelijke leden vervagen in zekere zin de grenzen tussen verschillende collectieve actoren.

Tot dusver stelden we dat relaties en netwerken essentieel zijn, zowel intern als extern, voor sociale bewegingen en voor de protestacties die ze organiseren. Een belangrijk mechanisme zijn gemeenschappelijke leden; activisten die er diverse engagementen op nahouden en op die manier een brug slaan tussen verschillende collectieve en individuele actoren. De hoofdvraag in deze studie is of deze diverse engagementen en de relaties die er door ontstaan, versterkt worden door het gebruik van internet en e-mail (zie ook Bennett, Breunig en Givens 2008). Bevor-

deren ICTs de totstandkoming en het verdere behoud van diverse engagementen in organisaties en protestacties?

Met het toenemend gebruik van ICTs steeg ook het aantal studies dat de impact van ICT op de werking van sociale bewegingen onderzoekt (zie bijvoorbeeld: Garret 2006; van de Donk, Loader, Nixon en Rucht 2004). Vooral de rol die ICT heeft in de zogenaamde Global Justice Movement (GJM) is een populair onderwerp onder onderzoekers (o.a. Clark en Themudo 2003; della Porta en Mosca 2005; Eagleton-Pierce 2001; Fisher, Stanley, Berman en Neff 2005; Juris 2005; Kavada 2006; Van Aelst en Walgrave 2004). Onderzoek naar de GJM wordt voornamelijk geïnspireerd door het feit dat deze beweging beschreven wordt als een “network movement par excellence” (Klein 2001; Pleyers 2004). De GJM omvat een bijzonder divers aantal activisten en bewegingsorganisaties, actief rond uiteenlopende issues: milieu, gezondheid, mensen- en arbeidsrechten, fair trade, taksen, wereldwijde economische rechtvaardigheid, enzovoort. Ook de types van bewegingsorganisaties binnen de GJM zijn zeer divers, gaande van traditionele NGO’s tot meer anarchistisch geïnspireerde netwerken sterk gericht op “direct action”. Veel van deze GJM activisten zijn tegelijk actief rond diverse issues en doelen, en onderhouden daarbij nauwe en toch flexibele relaties met allerhande politieke netwerken. Sommige auteurs twijfelen of de GJM het predicaat “beweging” mag toegeschreven worden, omdat het eigenlijk geen centrum of organisatiekern heeft, maar volledig lijkt te bestaan uit een heterogene brei van allerlei organisaties en individuen die (soms slechts tijdelijk) de handen in elkaar slaan rond “global justice issues” (Klein 2001). Het gedecentraliseerde karakter en de egalitaire, inclusieve ideologie van de GJM wordt gezien als “a perfect match” met de architectuur van het internet. Het zijn elektronische netwerken die aan de basis liggen van de typische organisationele structuren (zoals gedecentraliseerde campagnes, interactieve protestkalenders en planning sites, en sociale fora) die diverse en geografisch wijdverspreide GJM activisten samenbrengen (Bennett 2003, 2005).

In deze studie focussen we niet alleen op de GJM. We willen aantonen dat het gebruik van internet niet alleen van belang is voor de interne en externe relaties van de GJM, maar ook voor andere soorten en types van sociale bewegingen en protestacties. Ook traditionele sociale bewegingen en acties worden vandaag beïnvloed door digitale media en in bepaalde mate ‘gevormd’ door activisten die gebruik maken van ICTs

om hun diverse engagementen te kunnen blijven combineren. Het gebruik van internet zal echter voor sommige bewegingen en acties een grotere rol spelen dan voor anderen.

Zo verwachten we, bijvoorbeeld, dat het gebruik van internet en e-mail een grotere rol heeft in acties georganiseerd door de nieuwe bewegingen, die sterk heterogeen en non-hiërarchisch gestructureerd zijn, en waar de deelnemers wel een collectieve identiteit delen, maar geen structurele, formele banden met elkaar hebben. Anderzijds verwachten we dat binnen de traditionelere, “oude” sociale bewegingen, activisten met veel verschillende engagementen *ook* meer gebruik zullen maken van internet dan hun minder actieve collega’s. Doordat de dichtheid en centralisatie van netwerken van “nieuwe” sociale bewegingen veel lager is, of toch tenminste qua organisaties de formele integratie van het netwerk minder is, verwachten we dat internet een grotere rol speelt. Dit soort netwerken heeft veel meer relaties en banden die naar buiten toe, weg van de organisatiekern, gericht zijn. Informele banden zijn er veel belangrijker en vervangen in zeker zin de formele structuren (Diani 2002a).

Verschillende studies beschrijven de manier waarop nieuwe communicatie technologieën – zowel hard- als software – netwerken van activisten kunnen overbruggen. Zij gaan daarbij verder dan de gebruikelijk veronderstellingen dat internet tijd- en kostenbesparend werkt, of dat het slechts de bestaande praktijken en capaciteit van een organisatie versterkt (zie Center for Communication and Civic Engagement 2004). Garrett (2006) maakt een onderscheid tussen drie “klassieke” functies van ICT die een mogelijke impact hebben op sociale bewegingen en protest: (1) door ICT dalen de participatiekosten, (2) ICT versterkt het vormen van collectieve identiteiten, en, de focus van deze studie, (3) ICT moedigt het vormen van netwerken aan. De idee dat ICTs een brug kunnen slaan tussen verschillende netwerken, dat vooral mensen met een diverse engagementen zorgen voor de banden tussen deze netwerken, en dat het net deze “bridgers” zijn die in sterke mate gebruik maken van internet, is niet nieuw. Op basis van gegevens verzameld bij verschillende gemeenschappen in Blacksburg, Virginia, beschrijven Kavanaugh en collega’s (2005) hoe het internet mensen toelaat om vele zwakke banden te onderhouden met verschillende sociale groepen. Een gelijkaardige bevinding vinden we in de studie van Bennett en collega’s (2008) rond antioorlogsactivisten.

Niet alle auteurs zijn echter overtuigd van de kracht van ICT om de integratie van sociale bewegingen en betogingen te bevorderen. Sommigen argumenteren dat sterke en zwakke banden helemaal niet online kunnen opgebouwd worden, omdat in essentie het surfen online een solitaire en individuele aangelegenheid is (Ward, Gibson en Lusoli 2003). Diani (2001) stelt dat elektronische interactie binnen sociale bewegingen in de eerste plaats voortbouwen op bestaande sociale relaties offline. Volgens hem kan men op het internet geen nieuwe, duurzame relaties opbouwen zonder voorafgaand face-to-face contact. In feite staan deze argumenten niet in contradictie met onze claim dat ICTs helpen om diverse engagementen aan te knopen. Het is immers mogelijk dat vele relaties binnen een sociale beweging of rond een specifieke betoging inderdaad niet alleen online zijn ontstaan. Anderzijds gaan we er wel vanuit dat ICTs mensen beter in staat stellen om bestaande relaties te onderhouden en in contact te blijven met mensen en netwerken die ooit op een meer face-to-face manier zijn tot stand gekomen. Samengevat: ICTs zorgen er voor dat activisten met diverse engagementen hun betrokkenheid rond diverse issues, protestacties en bewegingsorganisaties kunnen blijven bolwerken.

De hamvraag is dan natuurlijk wat er zo eigen is aan ICTs dat het zulke geschikte instrumenten zijn om diverse engagementen te onderhouden. Het feit dat ICT tijd- en kostenbesparend zijn, heeft eerst en vooral als gevolg dat men met meer mensen kan communiceren in meer diverse netwerken. Als many-to-many instrument leveren internet en e-mail simpelweg meer contacten op in vergelijking met andere technologieën (zoals bijv. telefoon of fax), en dit tegen een zelfde inspanning. Veel van de contacten online zijn wellicht oppervlakkig, maar zij kunnen op elk moment geïntensifieerd worden. Voor activisten met diverse engagementen is het internet en e-mail een instrument om, bijvoorbeeld, via mailinglijsten voortdurend te worden geïnformeerd over allerlei acties, issues en mogelijke sociale en politieke problemen. Meestal blijft het bij louter ontvangen en opslaan van informatie, zonder echt te reageren of over te gaan tot actie. Maar af en toe, wanneer een aantrekkelijk of interessant issue of actie “passeert” beslissen ze om zich effectief te engageren, en, bijvoorbeeld deel te nemen aan een betoging of een petitie te tekenen. Nadien schakelt men terug over naar “stand-by mode” en bekijkt men van op een afstand de zaken die worden gelanceerd in de verschillende netwerken waar men deel van uitmaakt, tot op het punt dat opnieuw een interessante actie of strijdpunt

zich aandient. Niet alleen de snelheid van communiceren gaat omhoog, ook de wijze waarmee men grote hoeveelheden informatie kan verwerken wordt gemakkelijker door allerlei ICT-toepassingen. E-mail, bijvoorbeeld, laat toe informatie en communicatie te behandelen op je eigen tempo. Minder belangrijke informatie kan gemakkelijk verwijderd of genegeerd worden en dus verliest men geen tijd met de verwerking van irrelevante zaken. Met andere woorden: de communicatiestromen kunnen beter gecontroleerd en verwerkt worden. Allerlei soorten communicatiesoftware en online toepassingen laten expliciet toe om contacten, netwerken, agenda's en informatiestromen te organiseren. ICT maakt het mogelijk doelbewust netwerken te structureren door e-mailcontacten in specifieke groepen onder te verdelen of door interessante of belangrijke websites als bladwijzers op te slaan in verschillende categorieën. Bovendien is het meestal zo dat volledige netwerken en de bijhorende contacten geïntegreerd zijn in één enkel computersysteem. Dit vergemakkelijkt natuurlijk het overbruggen van verschillende netwerken. Inkomende e-mails kunnen met twee klikken van het ene netwerk naar het andere netwerk worden doorgestuurd. Meer nog, om te vermijden dat mensen geïrriteerd geraken door dubbele mailings, moedigt internet juist het overbruggen van netwerken aan. Men zal immers geneigd zijn om e-mails door te sturen naar mensen die in een ander netwerk zitten en de informatie wellicht nog niet ontvangen hebben. Deze "net etiquette" kan mensen dus juist stimuleren om netwerken met elkaar te linken.

We gaan er in deze studie vanuit dat er het verband in de eerste plaats loopt van internetgebruik naar het hebben van diverse engagementen: het is door het gebruik van e-mail en internet dat mensen in staat zijn om een waaier aan netwerken te onderhouden. Anderzijds is het duidelijk dat ook de omgekeerde redenering steek houdt: mensen met een divers aantal engagementen zijn eerder geneigd om internet aan te wenden en zo hun tijd en betrokkenheid in al die verschillende netwerken te beter te organiseren. Wellicht gaat de causaliteit in beide richtingen en gaan beide redeneringen dus tegelijk op. Maar wat de richting ook is, het doet geen afbreuk aan de centrale stelling dat ICTs instrumenteel zijn in het onderhouden en ontwikkelen van diverse engagementen. We kunnen deze puzzel niet ontrafelen in een cross-sectionele studie. Alle causale verbanden en interpretaties in deze studie moeten dus met enige omzichtigheid worden benaderd. We maken ons niettemin sterk dat de meest waarschijnlijke en logische causale richting deze

is van ICT naar diverse engagementen. Internetgebruik is hier dus de onafhankelijke variabele en het hebben van diverse engagementen is de afhankelijke variabele.

Samengevat willen we in deze studie aantonen dat het gebruik van ICT, als een instrument om informatie uit te wisselen en te verzamelen, om engagementen en identiteiten te verstevigen, en om in contact te blijven met een divers aantal sociale netwerken, in sterke mate een verklaring biedt voor de wijze waarop netwerken van activisten rond diverse thema's en bewegingsorganisaties blijven bestaan. Activisten kunnen internet en e-mail gebruiken om individueel verschillende en diverse engagementen en identiteiten te onderhouden zonder daarbij rekening te moeten houden of afhankelijk te zijn van conventionele organisaties, leidinggevende figuren, of instituties. Wellman (2002; 2003) spreekt in dat verband van "networked individualism". Het gebruik van ICTs laat toe om redelijk autonoom aan collectieve actie deel te nemen zonder daarbij last te hebben van gefragmenteerde identiteiten en/of politieke inefficiëntie (Bennett, Givens en Breunig 2009).

3. Data, methodologie en operationalisering van de belangrijkste concepten

De centrale stelling in dit hoofdstuk is dat de capaciteit om netwerken te vormen binnen en tussen sociale bewegingen gerelateerd is aan activisten hun ICT-gebruik. Activisten, die relaties onderhouden over verschillende organisatie- en issuenetwerken heen, gebruiken ICTs om informatie over protestacties en politieke gebeurtenissen te ontvangen, te verwerken en te versturen (Bennett *et al.* 2008). Om dit te toetsen werden drie reeksen van protest surveys uitgevoerd. Voor een meer uitgebreide beschrijving van de methode en de verschillende testen rond representativiteit verwijzen we naar andere publicaties (Walgrave en Verhulst 2008). In een notendop komt het er op neer dat in elke betoging twee groepen van gemiddeld zes enquêteurs en twee referentiepersonen vragenlijsten overhandigen met de vraag deze thuis in te vullen en terug te sturen met de portbetaalde enveloppe. Een eerste groep van enquêteurs beweegt van de kop van de betoging naar de staart, waarbij de referentiepersoon om de n -rijen (afhankelijk van de geschatte opkomst van betogers) telkens drie buitenste (afwisselend links en rechts) en de middelste demonstrant aanduidt die vervolgens

door één van de zes enquêteurs wordt bevraagd. De andere groep van enquêteurs doet net hetzelfde, maar dan in omgekeerde richting, dus van de staart naar de kop van de betoging. Het loskoppelen van de selectie en de bevraging van de respondent is cruciaal om vertekeningen in het selecteren van respondenten te beperken.

Een eerste reeks van enquêtes, de International Peace Protest Survey (IPPS), bevat acht verschillende nationale antioorlogsbetogingen die allemaal plaatsvonden op 15 februari 2003. IPPS is wellicht de grootste crossnationale protest survey die ooit werd uitgevoerd. Meer dan 10.000 enquêtes werden uitgedeeld in acht verschillende landen op dezelfde dag op hetzelfde type van protestactie: betogers in het Verenigd Koninkrijk, Nederland, Zwitserland, de V.S., Spanje, Duitsland en België werden bevraagd en leverden een totaal van 5735 bruikbare vragenlijsten op. Een tweede reeks enquêtes, de Multi Issue Protest Survey (MIPS), bevat data van vijf Belgische betogingen over verschillende issues die plaatsvonden tussen januari 2006 en mei 2007: (opnieuw) een antioorlogsbetoging (Irak 2006), maar ook een betoging voor meer rechten voor mensen zonder papieren (Sans Papiers), twee meer traditionele vakbondsbetogingen tegen bedrijfsherstructureringen en massale ontslagen (InBev en VW Vorst), en een betoging van Vlaamse nationalisten die meer autonomie en onafhankelijkheid opeisten voor de Vlaamse regio in België (Vlaamse Mars). De MIPS dataset bevat intotaal 1068 respondenten. Tenslotte werd er in maart 2004 nog een andere Belgische antioorlogsbetoging bevraagd, wat samen met de gegevens van 2003 en 2006 een kleinere reeks van gelijkaardige antioorlogsbetogingen oplevert: de Belgian Peace Protest Survey (BPPS). In deze dataset hebben we dus gegevens van 1088 antioorlogsbetogers op drie opeenvolgende momenten in eenzelfde protestcyclus.

Alles samen genomen zal onze hypothese dat internet instrumenteel is voor het 'managen' van diverse engagementen en het overbruggen van verschillende netwerken worden getoetst op basis van gegevens van ruim 6000 activisten. Onze data laten toe om te onderzoeken of we verschillen vinden tussen landen, tussen types van issues, en op verschillende tijdstippen in eenzelfde protestcyclus. In 2003 was het privégebruik van internet nog steeds sterk ongelijk verdeeld tussen de landen die we hier analyseren (zie hoofdstuk 1). We verwachten dus, ten eerste, dat internetgebruik en de impact daarvan op het linken van netwerken zal verschillen tussen landen. Ten tweede is de rol van ICT hoofd-

zakelijk bekeken geweest in het licht van de zogenaamde “nieuwe sociale bewegingen” en dan vooral de Global Justice Movement (GJM), die in sterke mate jonge en hoogopgeleide activisten aantrekt. De Belgische dataset over verschillende betogingsissues (MIPS) laat toe om te testen of ICT een gelijkaardige rol speelt qua netwerkintegratie in meer klassieke acties, zoals deze van de vakbonden of de Vlaams nationalistische beweging. Ten derde, verwachten we verschillen tussen drie opeenvolgende antioorlogsbetogingen die jaar na jaar minder en minder volk aantrokken. In de periode 2003-2006 steeg het internetgebruik van rond de 50 procent naar meer dan 65 procent. Frequent internetgebruik steeg van 48 naar 63 procent (zie hoofdstuk 1). Belangrijker nog is dat het protest tegen de oorlog en Amerikaanse bezetting in Irak geleidelijk afnam: de opkomst daalde en de publieke zichtbaarheid van de protestactie en -doelen verminderde. De antioorlogsbeweging bevindt zich in een neergaande fase van de protestcyclus. In 2003 kon de beweging rekenen op steun en opkomst van mensen die nauwelijks gelinkt waren met de organisatiekern van de vrede- en antioorlogsbeweging; mensen die nauwelijks ervaring hadden met betogen (Walgrave en Rucht 2009). Dit was heel anders in 2006: de deelnemers toen waren de “die-hard activisten”, de kern van militanten voor de anti-oorlogszaak. We verwachten dat de capaciteit van internet om netwerken te linken anders zal zijn op verschillende momenten van de protestcyclus.

De afhankelijke variabele is de capaciteit van individuele activisten om netwerken te overbruggen en diverse engagementen te onderhouden zowel binnen organisaties als rond verschillende issues. Het onderscheid tussen “organisatiediversiteit” en “protestdiversiteit” bouwt verder op Diani’s (2005) stelling dat de “bridging capacities” van activisten afhankelijk zijn van het aantal diverse engagementen, en dat deze voortvloeien uit, enerzijds, lidmaatschappen in allerlei sociale bewegingsorganisaties en, anderzijds, uit deelname aan allerlei collectieve acties. Diani noemt dit “organization milieus” versus “protest milieus”, waarbij de laatste wellicht minder stabiel is en eerder tot occasionele en sporadische interactie leidt, eerder dan tot structurele engagementen. Organisatie- en protestdiversiteit geven beiden een idee van de relaties tussen verschillende *types* van organisaties en betogingen. We vroegen onze respondenten dus niet, bijvoorbeeld, in *hoeveel* verschillende vredesbetogingen mensen participeerden, maar wel voor

hoeveel verschillende issues men reeds de straat op kwam. De relaties die we onderzoeken lopen dus over bewegingen heen.

Om protestdiversiteit te meten werden respondenten gevraagd aan te geven voor welke thema's men reeds op straat kwam. Kwam men voor het eerst op straat, dan werd deze vraag niet gesteld. Men kon kiezen uit de volgende tien thema's: vrede, antiracisme en migrantenrechten, mensenrechten, Derde Wereld, sociale thema's (zoals werkgelegenheid), milieu, andersglobalisme, vrouwenrechten, communautaire zaken, en 'andere'. De mate van protestdiversiteit is dan de totale som van de verschillende thema's die een respondent aanvinkte. Alle thema's die men niet aanvinkte, werden als nul geteld (dus niet voor op straat gekomen). Deze schaal loopt dus van 0 (geen thema's aangevinkt of voor het eerst op straat) tot 10 (voor tien verschillende issues op straat gekomen). Het heeft hier niet van belang of het aantal thema's dat men aanvinkte al dan niet overeenkomt met het aantal keren dat men ooit op straat is gekomen. Stel dat iemand deelneemt aan een antinucleaire betoging uit bezorgdheid voor de ongelijke verdeling van milieu-lasten tussen het Noordelijk en Zuidelijk halfrond. Deze persoon zou dus zowel 'milieu' als 'Derde Wereld' kunnen aanvinken voor dezelfde betoging. Een vakbondsmilitant die vorig jaar tegen specifieke herstructureringen betoogde, maar nu voor duidelijke regularisatiecriteria voor mensen zonder papieren op straat komt, kan zowel 'sociale thema's' als 'migrantenvrechten' aanvinken voor deze twee aparte betogingen. Beide voorbeelden geven echter aan hoe het linken van verschillende issuenetwerken in de praktijk te werk kan gaan.

Het tweede mechanisme dat activisten de nodige baggage geeft om over en tussen netwerken heen relaties aan te knopen is door lid te zijn van meerdere sociale bewegingsorganisaties. "Overlapping activists" zijn veel beter uitgerust om linken te leggen tussen verschillende organisaties en issues. Om de mate dat een betoging geëngageerd is in verschillende organisaties te kunnen meten, werden respondenten gevraagd of ze de laatste twaalf maanden actief, passief of bestuurslid waren in een zeventien verschillende organisaties, gaande van politieke partijen tot liefdadigheidsorganisaties. De variabele organisatie-diversiteit is gebaseerd op de totale som van al de actieve en bestuurslidmaatschappen in verschillende types van organisaties. Theoretisch loopt deze schaal dus van 0 (in geen enkele organisatie actief) tot 10 (in alle zeventien de organisaties actief betrokken).

De belangrijkste onafhankelijke variabele is het gebruik van nieuwe informatie en communicatietechnologieën. We onderscheiden drie vormen van internetgebruik: één direct gericht op het bereiken van sociale en politieke verandering, een tweede expliciet gericht op het verkrijgen van politieke informatie, en ten derde het effectief gebruik van e-mail om informatie over een specifieke betoging te krijgen én door te sturen. De eerste internetvariabele is een eenvoudige, binaire variabele (0=nee en 1=ja) gebaseerd op de vraag of men het internet heeft gebruikt in het licht van een aantal mogelijke activiteiten: een politici of ambtenaar contacteren, een petitie tekenen, een donatie doen, een product kopen omwille van ethische of ecologische overtuiging, deelnemen aan een staking, sit-in of gewelddadige acties. De tweede internetvariabele peilt naar het gebruik van internet om politieke informatie te verzamelen, en is een schaal die als volgt werd geconstrueerd: respondenten werden gevraagd om voor verschillende soorten mediakanalen (radio, televisie, kranten, magazines, websites en mailinglijsten) aan te geven of ze deze ‘nooit’, ‘maandelijks’, ‘wekelijks’ of ‘dagelijks’ gebruikten om zich over politiek in het algemeen te informeren. Enkel de resultaten voor het gebruik van websites en mailinglijsten werden weerhouden. Een nulscore betekent dan dat een respondent noch website, noch mailinglijsten gebruikt, terwijl een maximumscore van zes betekent dat men dagelijks zowel websites als mailinglijsten raadpleegt om politieke informatie in te winnen. De derde internetvariabele meet of men e-mail heeft gebruikt om informatie over de betoging te krijgen én door te sturen. Spijtig genoeg werden de vragen voor deze variabele enkel gesteld in de enquêtes uitgedeeld op de Belgische betogingen tussen 2006 en 2007. Deze variabele meet, in tegenstelling tot de twee andere internetvariabelen, het *effectief* gebruik van internet om binnen en tussen netwerken linken te leggen, gemobiliseerd te worden of zelf mensen te mobiliseren voor een bepaalde betoging. Respondenten werden gevraagd of men een e-mail had ontvangen over de betoging en of men deze e-mail had doorgestuurd naar andere mensen. Door deze twee vragen te combineren, krijgen we een nieuwe variabele, waarbij 0 staat voor “noch e-mail ontvangen, noch doorgestuurd”, 1 voor “e-mail ontvangen, maar niet doorgestuurd”, en 2 voor “e-mail ontvangen en doorgestuurd”.

De laatste onafhankelijke variabele die van belang is in deze studie, is de mate waarin een activist tot de organisatiekern van een specifieke betoging behoort. Om een zo breed mogelijk mobilisatiepotentieel aan te

spreken en verschillende protestnetwerken te linken, veronderstellen we dat activisten met diverse engagementen tot de zogenaamde ‘organisatiecirkel’ moeten behoren. De kans dat betogers met een divers profiel van overlappende engagementen en organisatielidmaatschappen effectief en op een zinvolle manier een bijdrage leveren aan het opzetten van de betoging en het linken van diverse netwerken, is veel kleiner wanneer deze activisten niet tot de kern van organiserende organisaties behoren. Betogers die actief betrokken zijn bij het mobiliseren van een betoging, die tot de ‘organisatiecirkel’ behoren, zijn de absolute “key bridgers” tussen verschillende issuenetwerken. Zij vormen immers de link tussen de kern van de betogingsorganisatie en de meer perifere groepen en organisaties, het ‘moeilijker te bereiken’ mobilisatiepotentieel. In deze studie bevat de ‘organisatiecirkel’ al de respondenten die in de vragenlijst aangaven lid te zijn van een bewegingsorganisatie die de betoging (mee) organiseerde, of die iemand kenden die van zo’n organisatie lid is. De bekomen variabele is een dichotome variabele (0 = behoort niet tot de organisatiecirkel, 1 = behoort wel tot de organisatiecirkel).

In Tabel 1 presenteren we per betogingen enkele beschrijvende gegevens voor al de hoger vermelde afhankelijke en onafhankelijke variabelen. Wat de twee afhankelijke variabelen betreft zien we dat beide schalen, die conceptueel respectievelijk van 0 tot 10 en van 0 tot 16 lopen, in werkelijkheid heel scheef verdeeld zijn. Voor protestdiversiteit schommelt de mediaan meestal rond twee verschillende thema’s. De meeste betogers zijn in niet meer dan één organisatie actief betrokken. Nochtans zien we (af te leiden uit de vergelijking van het gemiddelde en de standaardafwijking) dat er toch substantiële verschillen bestaan tussen landen en tussen types van betogingen. Zo is, bijvoorbeeld, protestdiversiteit meer dan drie keer zo groot onder de Belgische antioorlogsbetogers in 2006 (4.56) dan onder de antioorlogsbetogers in 2003 uit het Verenigd Koninkrijk (1.60). Organisatiediversiteit piekte in 2003 op de antioorlogsbetoging in 2003 in de V.S. (3.05), en was het laagst onder de deelnemers van de Duitse antioorlogsbetoging (0.91). Niet weergegeven in deze tabel is de significante correlatie tussen beide afhankelijke variabelen die varieert van .153 in de internationale IPPS dataset van 2003 tot .273 in de Belgische Multi Issue dataset. De grootte van deze coëfficiënten wijst er op dat protestdiversiteit en organisatiediversiteit, hoewel ze nauw met elkaar verband houden, toch twee verschillende dimensies aansnijden van een demonstrant zijn of haar “bridging capacities”.

Ook voor de onafhankelijke internetvariabelen variëren de scores substantieel tussen de verschillende landen en types van betogingen: 73 procent van de Amerikaanse antioorlogsbetogers in 2003 gebruikte het internet voor politieke actie, in vergelijking met slechts 30 procent van de Duitse antioorlogsbetogers. In de Belgische Multi Issue dataset blijken vooral de vakbondsbetogers de mindere internetgebruikers. Ook de verschillende internetvariabelen correleren significant met elkaar (niet weergegeven in tabel), al is de grootte van de coëfficiënten opnieuw een aanwijzing dat de verschillende variabelen steeds andere aspecten van internetgebruik aansnijden. Ten slotte vinden we ook voor de laatste onafhankelijke variabele, lid van de organisatiecirkel of niet, enorme verschillen tussen de verschillende betogingen. In het algemeen behoort ongeveer de helft van de betogers tot de organisatiecirkel van de betoging waar men aan deelneemt. Uitschieters zijn echter de Italiaanse antioorlogsbetogers in 2003 (71 procent) in vergelijking met ongeveer 37 procent van de Amerikaanse en Britse demonstranten.

4. Wat is de impact van ICT op het hebben van diverse engagementen?

Om de impact van ICT op diverse engagementen (binnen protest- en organisatienetwerken) te testen, maken we gebruik van multivariate regressies voor de drie afzonderlijke datasets. Binnen elke dataset krijgt iedere betoging een gelijk gewicht aangezien het geobserveerde aantal demonstranten per betoging aanzienlijk kan verschillen. Niet wegen zou een 'oneerlijk' gewicht toekennen aan die betogingen waarvoor meer gegevens beschikbaar zijn (bijv. de Italiaanse antioorlogsbetoging van 2003). In een multivariate analyse kunnen we het effect van de onafhankelijke op de afhankelijke variabelen controleren voor een aantal andere variabelen, zoals geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Daarnaast gebruiken we dummy variabelen om specifieke betogingseffecten vast te stellen. Omdat beide afhankelijke variabelen, protestdiversiteit en organisatiediversiteit, ruwe count data zijn met bijna identieke scores voor het gemiddelde en de variantie, is een gegeneraliseerd lineair model op basis van een Poisson probabiliteitsfunctie de geschikte techniek. Door bovendien gebruik te maken van 'robuuste standaard errors' controleren we voor mogelijke heterogeniteit in het model, iets

Tabel 1: Beschrijvende gegevens per betoging voor de afhankelijkelijke en onafhankelijke variabelen

AFHANKELIJKE VARIABELEN					ONAFHANKELIJKE VARIABELEN						
Statistieken ¹	Protest Diversiteit ²	Organisatie Diversiteit ³			Internet voor politieke actie		Internet voor politieke informatie		Doorsturen van e-mail		Lid van de organisatie ⁴
		N	M	SD	M	% gebruik	SD	% doorgestuurd	% lid		
IPPS	België	510	2.60	2.154	1.50	1.700	50.2	1.62	1.960	50.7	
	Nederland	542	1.44	1.728	1.38	1.548	42.1	1.50	1.762	41.2	
	Zwitserland	637	2.34	2.145	1.54	1.785	41.4	1.84	1.804	49.7	
	Spanje	445	2.09	1.911	0.95	1.573	41.6	1.32	1.900	54.7	
	Duitsland	781	2.39	1.714	0.91	1.205	30.0	1.71	1.786	40.3	
	V.S.	705	2.28	2.094	3.05	2.703	73.0	3.34	2.095	37.1	
	V.K.	547	1.61	1.826	1.35	1.829	36.2	1.49	1.879	36.6	
	Italië	1016	3.46	2.222	1.18	1.655	45.8	2.32	2.267	71.4	
	Totaal	5183	2.24	2.095	1.49	1.922	45.2	1.98	2.066	49.0	
MIPS	Sans Papiers	130	3.54	2.309	1.95	2.100	52.3	2.63	1.941	28.8	
	Irak 2006	298	4.56	2.220	2.54	1.992	76.9	3.17	2.077	37.3	
	InBev	92	1.84	1.745	1.49	1.418	41.8	1.24	1.623	29.9	
	VW Vorst	254	2.72	2.221	1.64	1.488	46.3	2.14	2.154	33.6	
	Vlaamse Mars	235	1.72	1.280	1.59	1.316	56.6	3.20	2.283	31.6	
	Totaal	990	3.08	2.309	1.93	1.752	58.1	2.66	2.177	33.2	
BIPS	Irak 2003	510	2.60	2.154	1.50	1.700	50.2	1.62	1.960	50.7	
	Irak 2004	250	3.55	2.105	2.16	1.823	63.0	2.41	1.955	73.6	
	Irak 2006	298	4.56	2.220	2.54	1.992	76.9	3.17	2.077	78.1	
	Totaal	1058	3.40	2.314	1.95	1.869	61.0	2.23	2.099	63.9	

Noot: ¹ M = gemiddelde, SD = standaardafwijking. ² Protestdiversiteit is een schaal die zowel conceptueel als in de praktijk loopt van 0 (buiten bevroegde betoging voor geen ander issue op straat gekomen) tot 10 (voor 10 verschillende issues op straat gekomen). ³ Organisatiediversiteit loopt, conceptueel en in de praktijk, van 0 (in geen enkele organisatie actief lid) tot 16 (in 16 verschillende organisaties lid), al is 90% actief lid in minder dan 5 organisaties.

wat veel voorkomt in datasets verzameld in clusters. Tabel 2 en tabel 3 bevatten de resultaten van deze analyses.

In welke mate is het aantal verschillende betogingen waar men aan deelnam en het aantal verschillende organisaties waarvan men lid is afhankelijk van het gebruik van digitale media? De cijfers in de tabellen zijn regressiecoëfficiënten (B), waarbij een negatief teken een negatief verband aanduidt, en een positief teken een positief verband. De grootte van de coëfficiënten kan worden geïnterpreteerd als odds ratios (het model is immers log-lineair). Anderzijds kunnen deze geschatte waarden getransformeerd worden in voorspelde waarden op de afhankelijke variabele, wat een meer intuïtieve interpretatie oplevert. In de onderstaande discussie baseren we ons op de directe interpretaties van de geschatte waarden en illustreren we de sterkte van de verschillende onafhankelijke variabelen op basis van de voorspelde waarden. Naast de regressiecoëfficiënten zijn de robuuste standaard errors (SE) weergegeven. Tot slot staan de significante verbanden aangegeven met één of meerdere asterisken, afhankelijk van het significantieniveau. Gezien het grote aantal cases in de IPPS dataset ($N=4.500$) zijn bijna alle coëfficiënten statistisch significant. Maar zelfs in de andere datasets met veel minder observaties (MIPS $N=800$ en BPPS $N=970$) bereiken we gelijkaardige significantieniveaus.

Eerst en vooral geven beide modellen aan dat er heel wat variatie is tussen de verschillende betogingen. Zo goed als alle betogingsdummies geven significante verbanden weer. In tabel 2, bijvoorbeeld, zien we dat wat betreft protestdiversiteit de antioorlogsdemonstranten van 15 februari 2003 in alle andere landen significant voor minder diverse thema's de straat op kwamen dan hun Italiaanse collega's. Voor organisatie diversiteit zien we, om een tweede voorbeeld te geven, dat de 'sans papiers' betogers en de antioorlogsbetogers van 2006 in veel meer verschillende organisaties actief lid zijn dan de Vlaamse Marsers, en de vakbondsmilitanten van InBev en VW Vorst (deze laatste twee betogingen verschillen immers niet significant van de Vlaamse Mars). Veel van de betogingsdummies zijn niet alleen significant maar ook substantieel qua grootte, wat opnieuw bevestigt dat de verschillen tussen de landen, de issues en de tijdsmomenten van grote betekenis is. In de Belgische multi-issue dataset zien we met andere woorden dat 'nieuwe sociale bewegingen' een meer divers profiel hebben dan betogers op de 'oude sociale bewegingsacties'.

Tabel 2: Poisson Regressie met als afhankelijke Protestdiversiteit

Naam variabele	Waarde en referentie-categorie	International Peace Protest Survey		Multi Issue Protest Survey		Belgian Peace Protest Survey	
		B	SE	B	SE	B	SE
(Intercept)							
Internet voor politieke actie Internet voor politieke informatie Doorsturen van e-mail over betoging	Ja (ref=nee)	.488***	.071	-.327*	.146	.540***	.130
	Dagelijks gebruik van beide (ref=geen gebruik)	.192***	.028	.153**	.059	.194***	.051
	Noch ontvangen/noch doorgestuurd	.038***	.007	.060***	.011	.048***	.011
	Ontvangen/niet doorgestuurd			-.016	.058		
Lid organisatiecirkel	Ontvangen en doorgestuurd (ref.)			.051	.045		
	Ja (ref=nee)	.412***	.026	.272***	.067	.408***	.053
IPPS Antioorlog 2003	(ref=man)	.043	.024	.053	.044	.009	.039
	(jong vs. oud)	.006***	.001	.006***	.001	.008***	.001
	(geen vs. universiteit)	.003	.008	.049**	.016	.001	.015
	België	-.234***	.041				
	Nederland	-.794***	.056				
	Zwitserland	-.306***	.041				
	Spanje	-.440***	.049				
	Duitsland	-.195***	.037				
	VS	-.433***	.043				
	VK	-.613***	.054				
MIPS Belgische multi-issue	Italië (ref.)						
	Sans Papiers			.682***	.086		
	Antioorlog 2006			.673***	.077		
	InBev			.316***	.083		
BPPS Antioorlog België	VW Vorst			-.250**	.091		
	Vlaamse Mars (ref.)					-.340***	.049
	Antioorlog 2003					-.109*	.047
	Antioorlog 2004						
N	Antioorlog 2006 (ref.)						
		4539		827		985	
Loglikelihood ratio chi-square		1610.859*** (df=13)		490.558*** (df=12)		456.440*** (df=8)	

Noot: Cijfers zijn gestandaardiseerde bèta coëfficiënten (B) en robuuste standaard errors (SE). p-waarden: *<.05, **<.01, ***<.001.

Tabel 3: Poisson Regressie met als afhankelijke variabele *Organisatie diversiteit*

Naam variabele	Waarde en referentie-categorie	International Peace Protest Survey		Multi Issue Protest Survey		Belgian Peace Protest Survey	
		B	SE	B	SE	B	SE
(Intercept)		-.761***	.109	-.380*	.180	.230	.184
Internet voor politieke actie Internet voor politieke informatie Doorsturen van e-mail over betoging	Ja (ref=nee)	.182***	.040	.089	.074	.117	.074
	Dagelijks gebruik van beide (ref=geen gebruik)	.085***	.009	.090***	.016	.089***	.016
	Noch ontvangen/noch doorgestuurd			-.350***	.088		
	Ontvangen/niet doorgestuurd			-.126*	.061		
Lid organisatiecirkel	Ontvangen en doorgestuurd (ref.)						
	Ja (ref=nee)	.386***	.036	.317***	.083	.410***	.072
Geslacht Leeftijd Opleiding	(ref=man)	.099**	.034	-.045	.062	-.040	.060
	(jong vs. oud)	.011***	.001	.006***	.002	.010***	.002
	(geen vs. universiteit)	-.010	.012	.025	.018	-.055**	.021
	België	.279***	.069				
	Nederland	.251***	.068				
IPPS Antioorlog 2003	Zwitserland	.332***	.066				
	Spanje	-.158	.096				
	Duitsland	-.035	.072				
	VS	.800***	.061				
	VK	.228**	.082				
	Italië (ref.)						
MIPS Belgische multi-issue	Sans Papiers			.261*	.126		
	Antioorlog 2006			.396***	.082		
	InBev			.005	.087		
	VW Vorst			-.073	.094		
BPPS Antioorlog België	Vlaamse Mars (ref.)						
	Antioorlog 2003					-.276***	.073
	Antioorlog 2004					.000	.071
	Antioorlog 2006 (ref.)						
N		4554		789		968	
Loglikelihood ratio chi-square		1912.002*** (df=13)		244.174*** (df=12)		326.075*** (df=8)	

Noot: Cijfers zijn gestandaardiseerde bèta coëfficiënten (B) en robuuste standaard errors (SE). p-waarden: * $<.05$, ** $<.01$, *** $<.001$.

Wat de sociodemografische variabelen betreft, zien we in beide modellen dat vooral leeftijd een significante impact heeft op de mate van protest- en organisatiediversiteit. Het verband is altijd positief, wat betekent dat hoe ouder men is, hoe diverser het profiel van de betoger is. Dit klinkt logisch: een divers profiel van thema's en lidmaatschappen bouwt men op na een zekere 'carrière' als activist. Zowel protest- als organisatiediversiteit hebben enige tijd nodig om te ontwikkelen. Geslacht en opleiding spelen in beide modellen slechts een marginale rol. Geslacht is enkel significant als we protestdiversiteit proberen te verklaren tussen de landen (IPPS): mannen hebben een diverser profiel dan vrouwen. Opleiding is significant positief als we organisatiediversiteit verklaren tussen verschillende thema's (MIPS), dus hoe hoger opgeleid hoe diverser, en significant negatief tussen verschillende tijdsperiodes (BPPS), dus hoe lager opgeleid, hoe diverser.

Het belangrijkste resultaat voor onze queeste hier is het feit dat – bovenop de grote verschillen tussen de verschillende betogingen en de relatieve impact van de sociodemografische variabelen – politiek internetgebruik behoorlijk wat impact heeft op de twee afhankelijke variabelen. Zowel tabel 2 als 3 bevestigen dat activisten met een hoger gebruik van het internet ook een veel diverser profiel hebben qua protestissues en organisaties. Niet alle ICT parameters zijn significant, maar de meeste zijn dat wel. Ze gaan allemaal in de verwachte richting en in de meeste gevallen wijst de grootte van de coëfficiënten erop dat ze een belangrijke verklaringsrol hebben in het model. De resultaten voor het model dat protestdiversiteit verklaart zijn ietwat sterker dan die voor het model dat organisatiediversiteit verklaart. Internetgebruik leidt dus tot meer activisme rond verschillende issues dan tot lidmaatschap in meer verschillende organisaties. Dit is enigszins logisch aangezien het internet als een voortdurend veranderend medium wellicht eerder informele en korttermijn engagementen stimuleert in plaats van formele en langtermijn engagementen in organisaties. Wat betreft internetgebruik voor politieke informatie vinden we zeer duidelijke verbanden in alle datasets en alle modellen: hoe meer (frequenter) een activist internet (email en websites) gebruikt om zich te informeren over politiek, hoe meer hij of zij actief is rond diverse protestissues en hoe meer hij of zij lid is van verschillende organisaties.

Met betrekking tot internetgebruik voor politieke actie zien we significante resultaten in alle datasets voor het model dat protestdiversiteit

verklaart. Zo leidt internet voor politiek actie in de IPPS dataset (tabel 2) tot een hogere waarde voor protestdiversiteit met een factor 1.22 ceteris paribus. In het model organisatiediversiteit is de variabele internet voor politieke actie niet significant voor de MIPS en BPPS datasets, maar de parameters wijzen in de verwachte richting en halen slechts nipt niet het gewenste significantieniveau. Samengevat, voor de eerste twee onafhankelijke variabelen zien we onze verwachtingen ingelost: digitaal mediagebruik – politieke informatie inwinnen via ICT en ICT gebruiken voor politieke actie – leidt tot significant meer diverse engagementen, zowel qua issues als qua organisaties. Dit verband is behoorlijk robuust, en blijft gelden wanneer we controleren voor sociodemografische achtergrond over landen, issues en tijdsperiodes heen.

Tot dusver gaven we enkel een antwoord op de vraag of ICT tot diversere engagementen leidt. Maar we begonnen dit hoofdstuk ook met een tweede vraag, namelijk in welke mate dat diverse engagementen dankzij ICTs ook effectief leiden tot linken tussen bewegingsorganisaties en protest events. Wat we hierboven aantoonde was dat politiek ICT gebruik de capaciteiten van activisten verhoogt om linken te leggen tussen verschillende netwerken, maar dat wil natuurlijk nog niet zeggen dat die capaciteiten ook effectief gebruikt worden om die linken te leggen. Om deze kwestie op te lossen, kijken we in tabel 2 en 3 naar de twee andere onafhankelijke variabelen: doorsturen van email over een betoging en lid zijn van de organisatiecirkel. Spijtig genoeg werd de eerste variabele enkel gemeten op de vijf Belgische MIPS betogingen. De resultaten voor deze variabele zijn dus niet zo algemeen als daarjuist. Desondanks is dit een cruciale maat, aangezien het niet alleen potentieel maar ook effectief internetgebruik weergeeft om netwerken te linken. In tabel 2 (protestdiversiteit) zien we dat het krijgen en doorsturen van informatie rond een betoging geen significante voorspeller is. In tabel 3 (organisatiediversiteit), daarentegen, is het doorsturen van email wel een significante en behoorlijk sterke voorspeller: de “expected counts” voor organisatiediversiteit stijgen met een factor van iets meer dan .6, of, in meer verstaanbare taal, de kansen voor een diverser profiel qua organisaties stijgen met 36% wanneer men actief e-mails over opkomende betogingen doorstuurt. Dit suggereert dat het doorsturen van email eerder een organisatiegerelateerde dan een individuele activiteit is. Hoe dan ook wijzen deze resultaten er (indirect) op dat ICTs niet alleen potentieel de mogelijkheid scheppen om linken leggen tussen verschillende bewegingsorganisaties, maar dat ze ook effec-

tief gebruikt worden door activisten om tussen verschillende netwerken bruggen te slaan.

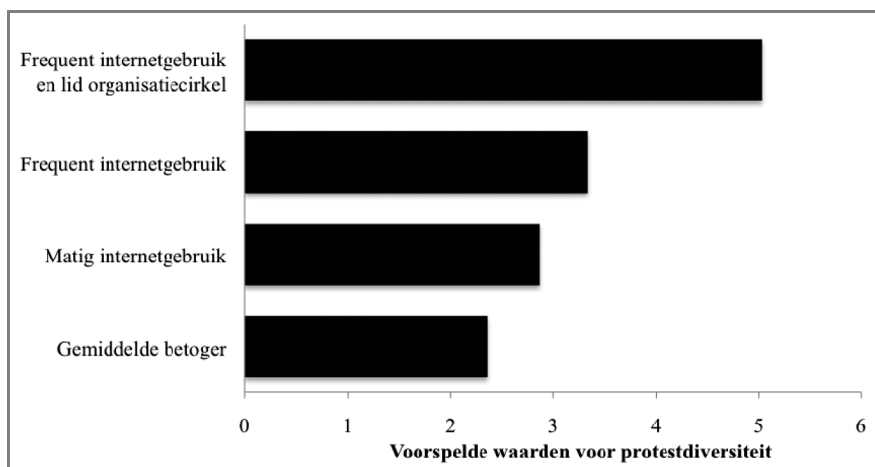
Tabel 2 en 3 bevatten, tenslotte, nog een tweede variabele die indirect bewijs levert dat ICT-gebruik leidt tot het linken en integreren van verschillende netwerken: lidmaatschap van de organisatiecirkel. Deze variabele is een consistente, positieve en statistisch significante variabele in alle zes de modellen. Mensen die lid zijn van de (breed gedefiniëerde) groep die de betoging organiseerde hebben in vergelijking met de andere demonstranten een diverser profiel qua protestissues en bewegingsorganisaties. Deze variabele is bovendien één van de belangrijkste en meest substantiële voorspellers in alle modellen. Algemeen leidt lidmaatschap van de organisatiecirkel tot gemiddeld één extra protestissue waarvoor men reeds op straat kwam en één extra bewegingsorganisatie waar men lid van is. Aangezien deze activisten centraal staan in bepaalde betogingsnetwerken is de kans heel groot dat de linken die zij leggen tussen verschillende netwerken effectief gebruikt worden voor linken op organisatieniveau. De waarde van deze linken (bijvoorbeeld in termen van coherentie, duidelijkheid en reikwijdte) zal heel waarschijnlijk groter zijn wanneer de boodschap komt van een centrale speler in een bepaald netwerk dan wanneer dit van een meer perifere activist komt (die niet lid is van de organisatiecirkel). Activisten in de kern van een netwerk zijn de cruciale bruggenbouwers omdat zij meer dan wie anders in staat zijn om de kern van de protestactie te linken met het ruimere mobilisatiepotentieel, dus de groepen die in eerste instantie veel verder van het protest staan.

Om te illustreren in welke mate de verschillende variabelen van belang zijn in termen van effectgrootte, presenteren we in figuur 1 de voorspelde waarde voor protestdiversiteit voor vier “ideaaltypen” van activisten in de IPPS dataset: de gemiddelde demonstrant (gemiddelde waarde voor alle variabelen, dus een hoog opgeleide man uit Italië die geen gebruik maakt van het internet voor politieke actie en slechts sporadisch internet gebruikt voor politieke informatie in te winnen); dan voegen we internetgebruik voor politieke actie toe, dan internetgebruik voor politieke informatie (dagelijks gebruik van zowel email als websites), en tenslotte ook lidmaatschap van de organisatiecirkel. De onderstaande figuur geeft heel duidelijk weer dat de betogers die lid zijn van de organisatiecirkel, die in sterke mate gebruik maken van internet voor politieke actie en voor het inwinnen van politieke infor-

matie, aan meer dan vijf verschillende types van betogingen hebben deelgenomen. Dat is bijna twee keer zoveel als de gemiddelde betoger die in ongeveer twee verschillende types van betogingen heeft geparticipeerd.

De voorgaande analyses toonde aan dat activisten die tot de organisatiecirkel behoren inderdaad een meer diverser profiel hebben qua protestissues en lidmaatschappen in bewegingsorganisaties. Maar is dit ook effectief meer het geval voor activisten uit de organisatiecirkel dan voor meer perifere medestanders? Als het verband tussen ICT-gebruik en diverse engagementen sterker is voor activisten in de organisatiecirkel, dan heeft dat belangrijk gevolgen voor de vraag in welke mate ICTs de coherentie van een betoging (bv. frame consistentie, coördinatie en coalitievorming) kan versterken of net ondermijnen. Daarom testen we in een laatste tabel de impact van de interactie tussen internetgebruik en lidmaatschap van de organisatiecirkel op protestdiversiteit en organisatiediversiteit. Het gaat hier over *post-hoc* testen op basis van de resultaten uit de modellen die we hierboven presenteerden. We blijven dus ook controleren voor de betogingsdummies en de sociodemografische variabelen. Deze *post-hoc* testen vergelijken de capaciteiten om netwerken te linken (protest- en organisatiediversiteit) van leden en niet-leden van de organisatiecirkel voor verschillende levels qua internetgebruik. We passen een Bonferroni-correctie toe op de geobserveerde significantieniveaus omdat meerder contrasten tegelijk getest worden. Tabel 4 bevat de resultaten.

Figuur 1: Voorspelde waarden protestdiversiteit voor vier typen betogers (IPPS data)

Tabel 4: Interactie-effecten. Post-hoc vergelijkingen tussen lid van de organisatiecirkel en ICT-variabelen

Protestdiversiteit	Lid van de organisatiecirkel	International Peace Protest Survey		Multi Issue Protest Survey		Belgian Peace Protest Survey		
		Ja	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee	
	Internet voor politiek actie	Nee	2.57***	1.70***	2.77	2.11***	3.33***	2.22***
		Ja	3.13a	2.07***	3.21a	2.44***	4.04a	2.69***
	Internet voor politieke informatie	0	2.59***	1.72***	2.33***	1.77***	3.14**	2.09***
		1	2.59**	1.72***	3.01	2.29***	3.48	2.31***
		2	2.68*	1.78***	2.65*	2.01***	3.41	2.27***
		3	2.55***	1.69***	2.93	2.23***	3.69	2.46***
		4	2.99	1.98***	3.17	2.41***	3.79	2.52***
		5	3.37	2.23***	3.46	2.63	4.08	2.71***
	6	3.16a	2.10***	3.55a	2.70***	4.22a	2.81***	
	Doorsturen van e-mail	0			2.92	2.22***		
		1			3.10	2.35		
2				2.95a	2.24*			
		N=4539		N=827		N=985		
Organisatiediversiteit	Internet voor politiek actie	Nee	1.61***	1.09***	1.83	1.33***	2.03	1.34***
		Ja	1.95a	1.33***	1.98a	1.44***	2.33a	1.54***
	Internet voor politieke informatie	0	2.59***	1.72***	1.42***	1.03***	1.73**	1.14***
		1	2.59***	1.72***	1.54**	1.13***	1.75**	1.15***
		2	2.68***	1.78***	1.65*	1.20***	1.84**	1.22***
		3	2.55***	1.69***	2.18	1.59	2.44	1.61**
		4	2.99**	1.98***	1.98	1.45**	2.22	1.47***
		5	3.37	2.23***	2.37	1.73	2.62	1.73**
	6	3.16a	2.10***	2.43 ^a	1.77**	2.88 ^a	1.91***	
	Doorsturen van e-mail	0			1.58***	1.15***		
		1			1.96	1.43***		
2				2.22a	1.62***			
		N=4554		N=789		N=968		

Noot: De cijfers geven geschatte gemiddelden weer voor de afhankelijke variabelen in de linker kolom. p-waarden: *<.05, **<.01, ***<.001, wat het significantieniveau weergeeft a een Bonferroni correctie. ^a is de referentiecategorie. ICT-variabelen: *Internet voor politiek actie* (0=nee, 1=ja); *Internet voor politieke informatie* (0=nooit, tot 6=email en website op dagelijkse basis); *Doorsturen email* (0=nee, 1=ontvangen, maar niet doorgestuurd, 2=ontvangen en doorgestuurd).

De meest frequente internetgebruiker onder de leden van de organisatiecirkel werd telkens als referentiecategorie gebruikt; dit is aangeduid met het superscript ^a in de tabel. De andere parameters moeten telkens gelezen worden in vergelijking met deze referentiecategorie. Bijvoorbeeld, de eerste parameter in de tabel geeft aan dat het geschatte gemiddelde voor protestdiversiteit onder IPPS betogers, die lid zijn van de organisatiecirkel en die gebruik maken van internet voor politieke actie, gelijk is aan 3.13. Dit cijfer verschilt significant van het cijfer voor protestdiversiteit voor activisten die geen lid zijn van de organisatiecirkel (2.07), voor activisten die wel lid zijn van de organisatiecirkel maar geen gebruik maken van internet voor politieke actie (2.57), en voor activisten die noch lid zijn van de organisatiecirkel noch gebruik maken van internet voor politieke actie (1.70). Technisch gezien kan het interactie-effect teruggevonden worden in de kolom 'lid van de organisatiecirkel': door binnen deze kolom te vergelijken zien of, onder de leden van organisatiecirkel, internetgebruikers een diverser profiel hebben qua protestissues en bewegingsorganisaties. Van de 14 mogelijke interactie-effecten zijn er 10 statistisch significant. De meeste significante interactie-effecten hebben betrekking op de variabele internet voor politieke informatie.

Algemeen kunnen we uit tabel 4 besluiten dat leden van de organisatiecirkel die internet gebruik voor politieke doeleinden ook meer diverse engagementen hebben dan hun collega-demonstranten die geen gebruik maken van het internet. Dit geeft aan dat het met name het internet is dat kernactivisten toelaat om diverse engagementen aan te knopen, verschillende doelen na te streven, diverse protestacties bij te wonen en actief lid te zijn in verschillende bewegingsorganisaties. Beide conclusies, namelijk dat in de eerste plaats activisten in de kern van protest belangrijke linken leggen tussen netwerken en dat zij ICT gebruiken om diverse engagementen te onderhouden, leidt tot de conclusie dat ICT niet alleen méér diverse engagementen mogelijk maakt, maar dat men met behulp van ICT ook effectief linken kan leggen tussen sociale bewegingen en netwerken gericht op sociale en politieke verandering.

Op basis van onze surveys op 14 verschillende betogingen bij 6423 individuele activisten vinden we overtuigende indicaties dat internetgebruik toelaat om een divers palet van issues en lidmaatschappen te onderhouden en blijven behouden. Een patroon dat we terugvinden in

verschillende landen, op verschillende types van betogingen, en op betogingen op verschillende momenten in eenzelfde protestcyclus. In bepaalde mate gaat dit resultaat in tegen de gangbare hypothese dat de ideaaltypische structuur, de interne integratie en externe mobilisatie van de Global Justice Movement het resultaat is van hun innoverend gebruik van nieuwe communicatietechnologieën, zoals het internet. Hier vinden we dat ook binnen meer traditionele bewegingsorganisaties en protestacties het gebruik van internet diverse engagementen aanmoedigt. En dat dit dus niet exclusief een kenmerk is van de GJM. Ook het idee dat de ongelijke spreiding van internet in verschillende landen leidt tot een ander gebruik van ICT in verschillende lokale bewegingsorganisaties, kan op basis van deze resultaten niet worden bevestigd. Internet lijkt dezelfde netwerkrol te vervullen in landen met een zeer hoge internetgebruik (bijv. de V.S. waar in 2003 60 procent van de volwassenen online was [cf. Madden 2006]), als in landen met een laag internetgebruik (zoals Spanje, waar volgens de resultaten van de European Social Survey in 2003 23 procent van bevolking online was). Elders werd aangegeven dat de organisationele ruggengraat van de verschillende nationale betogingen op 15 februari 2003 heel sterk wisselde (Walgrave en Rucht 2009), en toch heeft internet een gelijkaardige netwerkfunctie gehad in al deze verschillende betogingen.

5. Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we gezocht naar de mate dat netwerken binnen sociale bewegingen en protestacties worden overbrugd door middel van ICTs. We vertrokken van de idee dat sociale netwerken cruciaal zijn voor zowel sociale bewegingen als voor de acties die ze organiseren. Netwerken zorgen voor de verspreiding van informatie, voor de coördinatie van de actie, voor het mobiliseren van perifere groepen en individuen, enzovoort. Eén van de voornaamste mechanismen die het linken van netwerken binnen sociale bewegingen faciliteert zijn overlappende engagementen door de leden die men gemeenschappelijk heeft. Als mensen in verschillende organisaties lid zijn zorgen ze voor een link tussen deze verschillende organisaties en hun leden. Als mensen deelnemen aan verschillende protestacties zorgen ze eveneens voor een link tussen deze acties en de andere mensen die er aan deelnemen. Elke individuele gemeenschappelijke activist kan dus een knooppunt zijn

waarlangs zowel interne als externe linkers met sociale bewegingen worden onderhouden. Hoe meer verschillende engagementen een activist heeft, hoe meer een beweging of actie kan uitdijen en een divers mobilisatiepotentieel kan aanspreken. De kernhypothese in deze studie is dat ICTs het behoud van een divers aantal engagementen faciliteert en stimuleert. ICTs laten activisten met diverse engagementen toe om hun betrokkenheid in verschillende protestacties en diverse bewegingsorganisaties te blijven ‘managen’.

De hypothesen werden getest op basis van gegevens verzameld op 14 verschillende betogingen bij meer dan 6000 individuele betogers uit acht verschillende landen. Ondanks de mogelijk grote verschillen tussen landen, tussen betogingsissues, en tussen verschillende momenten in eenzelfde protestcyclus, wordt onze claim bevestigd door de feiten. Er blijkt een sterke associatie tussen politiek gebruik van internet enerzijds en diverse engagementen anderzijds. Mensen die internet en e-mail gebruiken voor politieke actie of om zich te informeren over politiek zijn ook meer waarschijnlijk lid van meer en meer diverse organisaties, en hebben ook meer waarschijnlijk deelgenomen aan allerlei acties rond diverse thema's. Demonstranten met een divers profiel qua issue- en organisatie-engagementen rekenen dus in sterke mate op ICTs om politiek actief te zijn en politieke informatie in te winnen. Al zijn we niet zeker in welke richting het causaal verband gaat, het zou, zoals gesteld, evengoed omgekeerd kunnen zijn. Belangrijker echter is dat hetzelfde consistente en robuuste patroon terug te vinden is in de acht verschillende landen, onder de demonstranten van verschillende issues, en onder antioorlogsbetogers op verschillende fases van de protestcyclus. Tenslotte vonden we dat met name activisten die lid zijn van de organisatiecirkel, die dicht staan bij de organisatiekern van een protestactie, internet gebruiken voor politieke doeleinden en dat dezelfde mensen veel meer dan diegenen die niet tot de organisatiecirkel behoren, in meer diverse organisaties actief lid zijn en rond meer diverse thema's actie hebben gevoerd. Vooral deze kerngroep van activisten maakt dus gebruik van ICTs om diverse engagementen te kunnen blijven combineren, wat onze claim versterkt dat ICTs een belangrijke hulpmiddel zijn om zowel interne als externe relaties aan te knopen.

Wat betekenen deze bevindingen nu voor de centrale vraag in impliciet al de hoofdstukken en deelonderzoeken in dit boek doorkruist? Kunnen we op basis van de resultaten hier concluderen dat ICT iets ‘goed’

of iets 'slecht' zijn voor de politieke participatie en het democratisch gehalte in een samenleving? Langs de ene kant hebben we laten zien dat ICTs voor sociale bewegingen een belangrijke integrerende rol kunnen hebben omdat activisten met behulp van ICT diverse engagementen kunnen opnemen en op die manier netwerken van organisaties en netwerken rond specifieke protestacties kunnen linken. Dankzij ICT kunnen organisaties en activisten niet alleen een groter netwerk van andere organisaties en mensen onderhouden, maar is dit netwerk ook veel diverser. Anderzijds, en dat is de keerzijde van de medaille, blijken het met name de 'superactivisten' te zijn die ICT functioneel inzetten, namelijk die activisten die veel engagementen onderhouden en tot de kern van protestacties behoren. We hebben bovendien laten zien dat mensen met diverse engagementen niet alleen intens gebruik maken van internet en e-mail in het algemeen, om aan acties deel te nemen of om politieke informatie in te winnen, maar ook om informatie over betogingen te ontvangen en verder te verspreiden. Activisten die niet tot de kern van protest- of organisatienetwerken behoren, die slechts sporadisch deelnemen aan acties, en er minder engagementen op nahouden, gebruiken veel minder het Internet. In dat opzicht versterkt het gebruik van Internet ook onder de activisten de ongelijkheden tussen diegenen die een beetje politiek geïnteresseerd zijn, en diegene die bijzonder politiek geïnteresseerd zijn. Hoewel de kwantiteit duidelijk omhoog gaat, moeten we er ons van bewust zijn dat de ongelijkheden nog steeds aanwezig zijn en zelfs versterkt worden. Als een gezonde democratie inhoudt dat *iedereen* deelneemt, dan blijft dit een belangrijke beperkende consequentie van het inzetten van ICTs.

Hoofdstuk 4 DE IMPACT VAN ICT OP HET INTERNE FUNCTIONEREN VAN EEN NETWERK VAN ORGANISATIES

Ruud Wouters

1. Inleiding

In zijn boek 'The Network Society' poneerde Van Dijk (1999) stellig dat met de aanvang van de 21ste eeuw ook 'the age of networks' aangebroken was. Netwerken zouden in dit nieuwe tijdperk het zenuwstelsel van de moderne maatschappij vormen, structurerend ingrijpend in het samenleven van de mens. Een belangrijke rol in het functioneren van deze netwerken werd toegedicht aan het internet, zelf een netwerk van netwerken. Ook sociale bewegingen worden in grote mate als netwerken van netwerken beschouwd, als samenwerkingsverbanden tussen coalities van organisaties met een zekere gemeenschappelijke affiniteit. De impact van het internet op het functioneren van sociale bewegingen wordt dan ook verondersteld groot te zijn. Van de Donk en collega's (2004a) spreken in die zin over de 'wahlverwandschaft' tussen bewegingen en ICT: de meer flexibele en minder gestructureerde natuur van netwerktechnologieën zou naadloos aansluiten bij het kader waarin sociale bewegingen wensen te opereren. Gerlach (1999) dichtte deze *modus operandi* van sociale bewegingen eerder al kenmerken als "gesegmenteerd", "geïntegreerd" en "policentrisch" toe. De verhouding tussen ICT en sociale bewegingen lijkt, kortom, *a match made in heaven*. Maar waar resulteert dit droomhuwelijk in?

In dit hoofdstuk onderzoeken we in welke mate moderne communicatietechnologieën een impact hebben op het *interne* functioneren van een netwerk van bewegingsorganisaties. We kijken dus niet naar de wijze waarop bewegingsorganisaties via moderne communicatietechnologieën leden rekruteren of aanhangers mobiliseren, maar focussen op een eerdere fase in het mobilisatieproces. Met name de manier waarop ICT bewegingsorganisaties in staat stellen om samenwerkingsverbanden aan te gaan en te onderhouden, staat centraal. Indien moderne communicatietechnologieën organisaties toelaten om brede netwerken te creë-

ren, die dan op zich breder kunnen mobiliseren, kunnen we stellen dat ICT-gebruik een positieve impact heeft op het potentieel aantal participanten waaruit een campagne kan putten. Onze betrachting bestaat er dan ook vooral in om na te gaan in hoeverre ICT de samenwerking tussen verschillende leden van een netwerk beïnvloedt. Slaagt een platform er middels ICT in om meer organisaties te betrekken bij haar werking? Voelt zo'n platform zich ingebed in een breder netwerk van andere organisaties met gelijkaardige interesses? Spelen er zich hele vergaderingen online af? Verandert het communicatieverloop kwalitatief?

Om deze vragen te beantwoorden, kozen we voor de Schone Kleren Campagne als casestudy. Hiervoor werden in de periode van september tot december 2007 veertien semigestructureerde interviews afgenomen. Twee troeven verantwoorden onze keuze voor de Schone Kleren Campagne. Vooreerst is de Campagne reeds actief sinds 1995. De Schone Kleren Campagne is daarmee één van de weinige langdurige campagnes rond één thema die ons land rijk is. Dit stelt ons in staat om binnen de campagne de periode vóór de *internetboom* te vergelijken met de periode erna. We beschikken met andere woorden over een duidelijk nulpunt waar de huidige situatie tegen afgezet kan worden.

Naast deze vergelijking doorheen de tijd, betreft de verscheidenheid aan actoren in het netwerk een tweede belangrijke troef. Binnen de Schone Kleren Campagne bundelen NGO's, vakbonden, derdewerelden consumentenorganisaties hun krachten ten dienste van waardig werk. Met de lidorganisaties van de Schone Kleren Campagne beschikken we dus over een reeks organisaties met een erg diverse achtergrond, wat ons toelaat om ook de geëigendheid van bepaalde organisatietypes voor nieuwe communicatietechnologieën op te nemen in het onderzoeksdesign. Rekening houden met organisatiekarakteristieken is immers belangrijk om een verglijden in technologisch dan wel organisationeel determinisme te vermijden. Hoewel intrinsieke structurele kenmerken van communicatietechnologieën een bepaalde ordening van interactie, en een bepaalde structuur van organiseren suggereren, worden communicatietechnologieën geïmplementeerd in een bepaalde setting, met reeds bestaande normen, waarden en gebruiken. Indien men de impact van ICT wil bestuderen, dient men zowel met de sociale, politieke als organisationele context waarin de communicatietechnologie ingebed wordt, als met de intrinsieke communicatiecapaciteit.

teiten (snelheid, bereik, interactiviteit, ...) van de technologie zelf, rekening te houden. (zie ook Brousseau en Rallet 1998; Calhoun 1998; Castells 1998; DeSanctis en Poole 1994; Maznevski en Chudoba 2000; Pickerill 2004). We kunnen dus stellen dat ICT naast *agent* ook, en misschien zelfs vooral, *object of change* is (Bentivegna 2006). Wanneer we het ICT-gebruik van een netwerk van organisaties onder de loep nemen, dienen we dus ten stelligste rekening te houden met de aard van de organisaties die participeren in het netwerk, aangezien het ICT-gebruik van deze lidorganisaties los van de Campagne wel eens de voedingsbodem voor het elektronisch interageren in het netwerk zou kunnen bepalen.

Bijgevolg valt de structuur van dit hoofdstuk in drie delen uiteen. In een eerste deel stellen we de Schone Kleren Campagne voor, en bespreken we bondig diens netwerkkarakter. We lichten de werking van de Campagne toe, en wijzen op het belang van communicatie voor netwerkstructuren. In deel twee maken we een ommetje: we bekijken het ICT-gebruik van de Schone Kleren-leden los van de campagne. In het derde deel van dit hoofdstuk beantwoorden we verder de centrale vraag: hoe ver reikt de impact van ICT op het functioneren van het Schone Kleren-platform, en waar situeren de oorzaken van deze reikwijdte zich? Als laatste toetsen we kort de resultaten van de Vlaamse Schone Kleren Campagne af aan de situatie in het Waalse netwerk, Vêtements Propres. Maar *first things first*: wat houdt de Schone Kleren Campagne juist in?

2. De Schone Kleren Campagne ontrafeld

2.1. Een inleiding tot de Schone Kleren Campagne

De Schone Kleren Campagne omschrijft zichzelf als een internationale campagne die tot doel heeft de arbeidsomstandigheden in de globale kledingsindustrie te verbeteren. Om dit doel te bereiken, stelt de Campagne actief te zijn op vier domeinen: ze zet druk op producenten, sensibiliseert consumenten, onderzoekt wettelijke pistes, en tracht een internationaal solidariteitsnetwerk te onderhouden. De kiemen van de Schone Kleren Campagne werden gezaaid in 1989 toen een Filippijnse kledingfabriek haar deuren sloot vlak nadat de vrouwelijke arbeiders van de fabriek voor het wettelijk verplichte minimumloon gepleit had-

den. Nederlandse solidariteitsgroeperingen volgden de gebeurtenissen op de voet, en richtten in 1990 officieel de Schone Kleren Campagne (SKK) op. Als nationale campagne schoot de SKK echter hopeloos tekort in een sterk geglobaliseerde wereld als die van de kledingindustrie: *“Al snel bleek dat slechte arbeidsomstandigheden zich niet beperkten tot één land, of één kledingketen, en dat die kledingketens niet enkel vestigingen in Nederland hadden. Dus dat besef is vrij snel gekomen: als we het aanpakken, dan moeten we het breder, uitgebreider aanpakken. En zo zijn ze ook hier terechtgekomen.”* Aldus Frieda De Koninck⁴, coördinator van de Vlaamse Schone Kleren Campagne.

Momenteel is de Schone Kleren Campagne actief in elf Europese landen, beschikt zij over een internationaal secretariaat te Amsterdam, en voelt zij zich geruggensteund door een grensoverschrijdend netwerk van vakbonden en NGO's uit productiegebieden. Dit doet Micheletti (2003) besluiten dat de internationale Schone Kleren Campagne een 'Transnational Advocacy Network' (TAN) is. Een TAN kan best omschreven worden als een geheel van actoren die zich internationaal focussen op een bepaalde problematiek, zich verbonden voelen door een gemeenschappelijk discours, en er een veelvuldige uitwisseling van zowel diensten als informatie op nahouden. De vele organisaties die onder de noemer van het netwerk opereren, kunnen sterk verschillen wat hun natuur, organisatiedichtheid en middelen betreft. Omwille van de gemeenschappelijke doelstellingen is dit echter niet onoverkomelijk (Keck en Sikkink 1998). Wanneer we de omschrijving van een TAN toepassen op de Schone Kleren Campagne, kunnen we stellen dat de Campagne een *netwerk* is (omdat ze een grote variëteit aan actoren samenbrengt en opereert binnen een vrijwillig, wederkerig en horizontaal communicatiepatroon), dat *steun* verleent (aan de slachtoffers van de kledingindustrie, dit is het bindmiddel) en *transnationaal* functioneert (omdat ze een globaal issue aanpakt en verschillende geografisch verspreide groeperingen bundelt) (Micheletti 2003).

⁴ Persoonlijk Interview met Frieda De Koninck (WS), 21/09/2007

Tabel 1: *De lidorganisaties van de Schone Kleren Campagne*

	Organisatietype	Actief lid	Passief lid	Geen lid
ABVV Jongeren	Vakbond	☐	☒	☐
ABVV TKD	Vakbond	☒	☐	☐
ABVV	Vakbond	☒	☐	☐
ACV	Vakbond	☒	☐	☐
ACV Textura	Vakbond	☒	☐	☐
BBTK	Vakbond	☒	☐	☐
Broederlijk Delen	NGO	☐	☐	☒
Culturele Centrale	NGO	☐	☐	☒
Fair Trade Org.	NGO	☐	☐	☒
FOS	NGO	☒	☐	☐
KAV	Vakbond	☐	☒	☐
KWB	Vakbond	☐	☒	☐
LBC/NVK	Vakbond	☒	☐	☐
Mensenbroeders	NGO	☐	☐	☒
11.11.11	NGO	☐	☒	☐
NBV	Consumentenorg	☒	☐	☐
KAJ	Vakbond	☐	☒	☐
OIVO	Consumentenorg	☐	☒	☐
Oxfam solidariteit	NGO	☐	☒	☐
Oxfam Wereldwinkels	NGO	☐	☒	☐
Sjamma	NGO	☐	☐	☒
SVV	NGO	☐	☐	☒
Testaankoop	Consumentenorg	☐	☒	☐
Unicef	NGO	☐	☐	☒
Verbruikersateljee	Consumentenorg	☐	☐	☒
Wereldsolidariteit	NGO	☒	☐	☐

In België is de Schone Kleren Campagne zowel in Vlaanderen als in Wallonië actief. De focus van dit onderzoek bedraagt de Vlaamse Campagne, al werpen we in een apart deel ook een vluchtige blik op Vêtements Propres, de Franstalige equivalent van Schone Kleren. In Vlaanderen werd er eind 1995 met een vijftwintigtal organisaties (waaronder vakbewegingen, derdewereldorganisaties, sociaal-culturele organisaties, jeugdorganisaties en consumentenorganisaties) een platform opgericht onder de naam 'Schone Kleren Campagne' (SKC).

Wereldsolidariteit nam de taak van secretariaat op zich, en leverde de coördinator van het platform: Frieda De Koninck. Drie maal per jaar komen de vertegenwoordigers van de lidorganisaties samen, in wat als een “stuurgroep” omschreven wordt. Op zulke vergaderingen worden de voornaamste beslissingen van het netwerk genomen. In de loop der jaren wijzigde de samenstelling van de Schone Kleren Campagne sterk. Momenteel wonen nog slechts negen organisaties de stuurgroepvergaderingen bij. Van de organisaties die de stuurgroepvergaderingen niet meer bijwonen, wordt de meerderheid geïnformeerd via leden die de stuurgroep wel nog bijwonen. Zo houdt Wereldsolidariteit, als NGO van het ACW, zowel KAV als KWB en KAJ op de hoogte. Of ABVV informeert haar jongerenafdeling. Andere organisaties zijn enkel nog verbonden met de SKC via elektronische wegen: ze krijgen informatie over mogelijke acties en oproepen via de verschillende types e-mail die coördinator Frieda De Koninck verstuurt. Tot deze categorie behoren Oxfam Solidariteit, Oxfam Wereldwinkels en 11.11.11. Andere organisaties zijn om diverse redenen niet meer actief, zoals Sjamma, Mensenbroeders, of Fair Trade Organisatie.

Het verloop in hoeveelheid actieve Schone Kleren-leden heeft veel te maken met de evolutie van de campagne zelf. *“In het begin, met al de sensibiliseringscampagnes, dat was echt een kolfje naar de hand van NGO’s en consumentenorganisaties. Die hebben daar voor een onvoorstelbare boost van activiteit gezorgd. Nu zijn de vakbonden actiever. Omdat het meer gaat over controle, gesprekken met bedrijven. Daar komen zij veel meer op de voorgrond.”*⁵ Deze evolutie binnen de Schone Kleren Campagne wordt door de stuurgroepleden min of meer als natuurlijk voorgedaan: nu de doelgroepen voorgelicht zijn en de “Schone Kleren”-thematiek een begrip is geworden, kan er concrete actie ondernomen worden. Op de website van de campagne lezen we als volgt: *“De voorbije jaren heeft de Schone Kleren Campagne een doorbraak gerealiseerd op het vlak van sensibilisatie. [...] Bij de deelnemers aan de campagne leeft nu sterk de verwachting dat we de resultaten op het terrein van sensibilisatie omzetten in resultaten op het bedrijfsvlak.”* Het is in deze context dat we de vakbonden het voortouw binnen de campagne zien nemen. Onderstaande tabel zet de oorspronkelijke leden van de Campagne op een rijtje, ruw getypeerd volgens de organisatiecategorieën die vandaag nog actief zijn. Onder de “actieve

⁵ ibid.

leden" worden die organisaties gerekend die de stuurgroep bijwonen. Passieve leden worden ofwel op de hoogte gehouden door andere lidorganisaties, of krijgen e-mails over acties en oproepen.

2.2. *De Schone Kleren Campagne als een netwerk van organisaties*

De Schone Kleren Campagne neemt een unieke plaats binnen het Vlaamse netwerklandschap in. Geen enkel ander Vlaams netwerk slaagt er immers in om zulke diverse krachten te bundelen, en dit al gedurende zo'n uitgestrekte periode⁶. Dat zowel vakbonden, NGO's als consumentenorganisaties zich thuis voelen in de campagne, heeft te maken met het feit dat de thematiek van de campagne zich op een soort van drielandenpunt tussen de verschillende organisatietypes bevindt. Zo benadrukten de vakbondsorganisaties het belang van de thema's "productie" en "arbeidsomstandigheden", beschouwden de NGO's "mondialisering" als cruciaal element, en stelden de consumentenorganisaties dat Schone Kleren vooral een op consumenten gerichte actie is.

Het brede draagvlak dat de campagne door deze verschillende invalshoeken geniet, wordt door alle stuurgroepleden als een enorm voordeel beschouwd, hoewel ook enkele kanttekeningen op hun plaats zijn. Zo mag de campagne dan wel aansluiten bij het hoofddoel van de verschillende organisaties, het hoofddoel van de lidorganisaties is zij alleszins niet. Dit blijkt niet enkel uit de beperkte hoeveelheid tijd die de verschillende stuurgroepleden in de campagne investeren (zes van de negen stuurgroepleden stellen een halve dag per maand voor de campagne vrij te maken), maar ook uit de bezorgdheid van coördinator Frieda De Koninck over de integratie van informatie binnen de lidorganisaties zelf. Bij de meeste lidorganisaties heeft de SKC een kleine prioriteitswaarde, en staat de contactpersoon uit de stuurgroep alleen met de agenda van het platform.

Het brede draagvlak van de campagne brengt ook een diversiteit aan invalshoeken met zich mee. Daardoor kunnen er "breuklijnen" binnen de campagne onderscheiden worden. De voornaamste breuklijn situeert zich tussen de grote vakbondsafdelingen, die vaak langer op een fiat voor een bepaalde beslissing dienen te wachten, en de kleinere

⁶ Persoonlijk Interview met Frieda De Koninck (WS), 21/09/2007

organisaties, bij wie beslissingen veel sneller genomen kunnen worden. Een tweede breuklijn doet zich voor tussen de meeste vakbonden enerzijds, en de NGO's en consumentenorganisaties anderzijds. Dit geschil handelt over de implementatie van het geschikte controleorgaan dat de Schone Kleren Campagne zou moeten hanteren. Waar de meeste vakbonden zweren bij "controle op de werkvloer", staan de anderen eerder gunstig gezind ten opzichte van de Fair Wear Foundation, een onafhankelijk controleorgaan.

Ook van verzuiling is sprake binnen het netwerk. Eén van de geïnterviewden stelt dan ook dat *"de bruggen die er reeds zijn, ook diegenen zijn die het beste werken binnen de campagne"*. (Misplon, ABVV TKD). Dat er in het kader van het netwerk binnen de verschillende zuilen meer samengewerkt wordt, blijkt uit onderstaande tabel. Eén van de vragen uit de gesloten vragenlijst luidde immers als volgt: *"Met welke andere leden van de SKC heeft uw organisatie vooral contact in het teken van de SKC en diens acties?"* De respondenten kregen daarbij de mogelijkheid om de mate van contact in te schatten aan de hand van een vijfpuntschaal, waarbij "1" voor "weinig contact" en "5" voor "veel contact" stond. In onderstaande tabel duiden we de verzuiling binnen het netwerk door enkel de gevallen waarin de respondenten de score "4" en "5" aan de andere organisaties toekenden, aan te vinken. Dit wijst immers op veel contact. Om de resultaten extra in de verf te zetten werd het (mogelijke) contact binnen de zuil in een grijze kader geplaatst.

Tabel 2: Verzuiling binnen de SKC aan de hand van 'contact' (N=9)

Heeft veel contact met...	ABVV	ABVV TKD	ABVV BBTk	FOS	NBV	WS	ACV	ACV Textura	LBC-NVK
ABVV	☒	☒	☒	☐	☐	☐	☒	☐	☐
ABVV TKD	☒	☒	☒	☐	☐	☐	☐	☐	☐
ABVV BBTk	☒	☒	☒	☒	☐	☐	☐	☐	☐
FOS	☒	☐	☐	☒	☐	☐	☐	☐	☐
NBV	☐	☐	☐	☐	☒	☐	☐	☐	☐
WS	☐	☐	☐	☐	☐	☒	☐	☐	☐
ACV	☐	☐	☐	☐	☐	☒	☒	☒	☒
ACV Textura	☐	☐	☐	☐	☐	☒	☒	☒	☒
LBC-NVK	☐	☐	☐	☐	☐	☒	☒	☒	☒

Uit de tabel blijkt dat er voornamelijk en in sterke mate binnen de eigen zuil samengewerkt wordt wat acties voor "Schone Kleren" betreft. Zo

goed als alle “vinkjes” situeren zich in de gekleurde vlakken. Enkel ABVV laat weten veel contact met ACV te hebben. Dit duidt ongetwijfeld op de “Schone Kleren op het werk”-actie, die beide organisaties samen uitwerkten⁷. Uit deze tabel leren we dat hoewel het netwerk de krachten van de verschillende lidorganisaties bundelt, dit niet zozeer tot meer verregaande contacten tussen de diverse lidorganisaties leidt. De verklaring voor dit fenomeen dient niet zozeer gezocht te worden in de absolute onwil van beide zuilen om met elkaar samen te werken. De oorzaak van de “verzuiling” binnen het netwerk kan eerder gevonden worden bij het sterk gecentraliseerde communicatieverloop dat de campagne kenmerkt, waar in deel vier van dit hoofdstuk dieper op ingegaan zal worden.

Een ander element dat het netwerkarakter van de SKC illustreert, is de autonomie die de lidorganisaties genieten. Hoewel de coördinator van de campagne telkens zoveel mogelijk organisaties tracht te engageren, zijn het de leden zelf die beslissen of ze willen participeren aan een actie of niet: de beslissingsbevoegdheid ligt bij hen. Zoiets is ondenkbaar binnen de lidorganisaties zelf: *“Ik denk dat er een verschil is tussen langs de ene kant een netwerk, wat een iets lossere structuur heeft – hoewel we ondertussen ontdekt hebben dat netwerken ook echt wel een motor nodig hebben – en een organisatie, wat een veel meer rigide ding is, veel vaster zit, veel minder wisselend is.”*⁸

Ondanks de autonomie van de lidorganisaties, en het gedecentraliseerde karakter dat daar logischerwijs uit voortvloeit, kan de Schone Kleren Campagne in een bepaald opzicht ook als gecentraliseerd beschouwd worden: *“beslissingen worden sterk centraal genomen, waarvoor dan gedecentraliseerd ondersteuning gezocht wordt.”*⁹. Coördinator Frieda de Koninck houdt het op een 60-40 verhouding: waar de meeste initiatieven vroeger centraal gelanceerd werden, komen nu leden van de campagne ook zelf met acties voor de dag. Zo is de actie “Schone Kleren op het werk” een initiatief vanuit de vakbondshoek, en plant Netwerk Bewust Verbruiken in de nabije toekomst een actie rond “jeans”.

⁷ De campagne ‘Schone Kleren op het werk’ startte in 2003, op initiatief van ABVV en in samenwerking met ACV. Aanvankelijk werd er tussen beide organisaties samengewerkt, vervolgens werden er twee verschillende wegen bewandeld. (Van Riet, ACV; Ockerman, ABVV)

⁸ Persoonlijk Interview met Annuschka Vandewalle (FOS), 19/11/2007

⁹ Persoonlijk Interview met Filip Misplon (ABVV TKD), 22/10/2007

Bovenstaande beschrijving van de Schone Kleren Campagne sluit nauw aan bij wat Gerlach (1999) schrijft over de structuur van sociale bewegingen. Deze zou gesegmenteerd, geïntegreerd, policentrisch en netwerkvormig zijn. Bennett, Givens & Breunig (2009) spreken dan weer over 'inclusie' en 'diversiteit' als 'organisatiecode' en 'meta-ideologie' van hedendaagse netwerkstructuren. Opmerkelijk is dat de meer flexibele en minder strikt georganiseerde structuur van zulke netwerken een sterke "wahlverwandschaft" vertoont met de structuur van moderne communicatietechnologieën (van de Donk et al. 2004a). De natuur van ICT zou dus met andere woorden perfect aansluiten bij het kader waarin netwerken wensen te opereren. Dat het belang van elektronische communicatie voor netwerkstructuren niet te onderschatten is, wordt verder geïllustreerd in het volgende deel, waarin we onder andere het begrip "virtual team" toelichten.

2.3. *De geëigendheid van e-communicatie voor netwerkstructuren*

In het vorige deel bekeken we de Schone Kleren Campagne als een netwerk van organisaties. Zoals de quote van Vandewalle (FOS) reeds aangaf, blijkt de structuur van een netwerk, en de wijze waarop een netwerk functioneert, sterk te verschillen van de geplogenheden binnen lidorganisaties. Volgende quote dikt deze stelling nog iets verder aan: *"Als organisatie heb je uw structuur. Een andere structuur. Een heel strakke structuur. Met afdelingen, trapsgewijs, vergaderingen. Een netwerk is toch meer een losse samenhang van organisaties. Het is veel minder gestructureerd, waardoor je andere communicatiemiddelen moet hebben."*¹⁰. Deze quote maakt duidelijk dat de verschillen tussen netwerk- en organisatiestructuur gevolgen hebben voor het belang dat aan communicatie toegeschreven kan worden. Dit is logisch: waar bij organisaties de integratie van divisies kan geschieden via strenge bevoegdheidslijnen naar beneden toe, verloopt de integratie van sterk autonome leden in netwerkstructuren voornamelijk via identificatie en communicatie (Greser 2001). Ook Bennett (2003) erkent communicatie als belangrijke organisatiekracht binnen netwerken.

¹⁰ Persoonlijk Interview met Ann Agon (ABVV BBTK), 24/10/2007

Niet elk communicatiemiddel blijkt echter even geschikt te zijn om de integratie van organisaties in een netwerk te bestendigen. Moderne communicatietechnologieën, met hun interactieve natuur (Myers 1994), zouden niet enkel de snelheid, de regelmaat, de schaal en de kost van informatieverspreiding positief beïnvloeden (della Porta en Mosca 2005; Myers 1994; Pickerill 2004). Door het communicatieproces te vergemakkelijken (Garrett 2006), zouden zij ook de nood aan formele en gecentraliseerde structuren reduceren (Pickerill 2004). Meer nog, ICT zou de nadelen van oude netwerkstructuren – zoals moeilijkheden tot coördineren – oplossen zonder de voordelen – van onder andere flexibiliteit – te niet te doen (Crozier 2002). Andere positieve gevolgen die aan het gebruik van ICT-toepassingen toegeschreven worden, zijn het verhogen van het vermogen tot onderhouden en activeren van zwakke banden tussen organisaties (Bennett 2003; della Porta en Mosca 2005), het vergemakkelijken van actieve bottom-up inspraak binnen organisaties (Pickerill 2004), en het sleutelen aan een collectieve identiteit binnen netwerkstructuren (Clark en Themudo 2003; Garrett 2006; Mosca 2007). Uit tal van wetenschappelijke bijdragen blijkt met andere woorden de geëigendheid van moderne communicatietechnologieën voor netwerkstructuren. *Grosso modo* kunnen we stellen dat de impact van ICT zich op drie domeinen situeert: ICT verlaagt de kosten voor participatie aan netwerkstructuren (en werkt op die manier democratiserend), vergemakkelijkt het onderhouden van banden (en zo de vorming van netwerken), en promoot de vorming van een collectieve identiteit (Garrett 2006; Van Laer 2007). Dat de hierboven beschreven “wahlverwandshaft” tussen moderne communicatietechnologieën en netwerkstructuren niet uit de lucht gegrepen is, blijkt verder uit het feit dat coördinator Frieda De Koninck het platform als een “virtueel team” bestempeld.

In de literatuur wordt het begrip “virtueel team” op uiteenlopende manieren gedefinieerd. Eén van de meest toonaangevende definities is deze van Lipnack en Stamps (1997, maar zie ook Ahuja en Carley 1999; Maznevski en Chudoba 2000). Zij definiëren een virtueel team als “een groep mensen die over de grenzen van tijd, ruimte en organisaties heen werken, die interageren omwille van gemeenschappelijke taken en doelen, én die daarbij voornamelijk gebruik maken van moderne communicatietechnologieën.” Frieda De Koninck zegt het volgende over de campagne als virtueel team: “*Voor mij is de Schone Kleren Campagne als netwerk een virtueel team. Een gewoon team zit bij elkaar in de buurt, en in*

dezelfde organisatie. Een virtueel team moet grenzen oversteken. Dat is niet enkel fysiek zo. De stuurgroepleden zitten niet enkel over heel Vlaanderen verspreidt, ze zitten ook nog eens in andere organisaties. En dat vraagt qua communicatie een heel andere benadering. Een benadering waarbij internet een belangrijke rol kan spelen.”¹¹ Ook de stuurgroepleden erkennen het belang van internet voor onderlinge communicatie: “Het grootste stuk van de communicatie gebeurt via mail. Dat gaat van uitnodigingen van de stuurgroep, naar verslagen van de stuurgroep tot alle mogelijke informatie waarvan Frieda vindt dat ze doorgestuurd moet worden.”¹²

Met slechts drie stuurgroepvergaderingen per jaar verloopt het merendeel van de interactie binnen het platform dus elektronisch. De geëigendheid van e-communicatie (en meer bepaald e-mail) voor het platform heeft, naast het feit dat er grenzen van organisaties overgestoken dienen te worden, veel te maken met de bijkomendheid van de campagne binnen de beroepstaak van de stuurgroepleden. Het werk dat geschiedt in het kader van de campagne maakt immers niet de hoofdmoot van hun job uit. Gevraagd naar de tijd die gespendeerd wordt aan de campagne, antwoorden zo goed als alle stuurgroepleden met “een halve dag per maand”. Elektronische communicatie, die in grote mate ‘non-intrusive’ is (Greser 2001), maakt dat de stuurgroepleden zowel hun beroeps- als hun Schone Klerenagenda kunnen behandelen zonder dat deze laatste te sterk in het vaarwater van de eerste komt. In zekere zin komt hier – zij het op een veel beperktere schaal – terug wat Bennett en collega’s (2009) stellen over activisten met een complexe identiteit, die door middel van ICT hun diverse engagementen in goede banen weten te leiden (zie ook hoofdstuk 3 in dit boek). Problematisch is evenwel dat het hoge niet-verstorende karakter van middelen als e-mail, gemakkelijk de autonomie die een lidorganisatie binnen netwerkstructuren geniet, kan doen verwateren in “vrijblijvendheid”. *“Mail is uiteindelijk iets heel vrijblijvend. Als je het niet leest, of als je er te veel krijgt, dan verdwijnt dat naar beneden. Het vereist een zekere discipline, een zekere ingesteldheid om dat wel te doen.”¹³*

We kunnen dus stellen dat ICT een vooraanstaande rol speelt binnen het netwerk. Het organisatieoverschrijdende karakter en de bijkomend-

¹¹ Persoonlijk Interview met Frieda De Koninck (WS), 21/09/2007

¹² Persoonlijk Interview met Rein De Tremerie (ACV Textura), 29/10/2007

¹³ Persoonlijk Interview met Tinneke Van Engeland (NVB), 31/10/2007

heid van het netwerk voor de lidorganisaties maken van ICT een onontbeerlijk werkmiddel. Deze vaststelling doet echter weer enkele vragen reizen. Hoe verloopt deze e-communicatie juist? Welke communicatietechnologieën worden er gebruikt? En voor welke doeleinden? Maar vooral: als het netwerk reeds bestond voor de introductie van internet, welke veranderingen bracht deze introductie dan teweeg? Voor we deze prangende vragen van antwoord dienen, gaan we eerst iets dieper in op de actieve stuurgroeporganisaties binnen de Campagne. De mate waarin zij moderne communicatietechnologieën omarmen, is immers van belang om tot een goed begrip van ICT-gebruik binnen de Schone Kleren Campagne te komen.

3. Over de predestinatie van bepaalde organisatietypes voor ICT

De context waarin e-communicatie geïmplementeerd wordt, wordt door vele auteurs als van uitermate groot belang voor de gevolgen van het uiteindelijke ICT-gebruik omschreven (Bennett 2003; Castells 1998; van de Donk en Foederer 2001; Ward en Lusoli 2003). Jenny Pickerill (2004: 8) verwoordde dit misschien wel het duidelijkst: *“The ways in which ICTs are adopted and utilised within activist groups and networks reflects their existing organisational forms and ideologies. Moreover, the context in which ICTs are adopted is crucial in determining how it will be utilised, how quickly it is adopted and how innovatively it is employed.”* Uit deze redenering volgt dat sommige organisatietypes meer “aanleg” voor moderne communicatietechnologieën vertonen dan andere. Zo stelt Mosca (2007) dat oudere organisaties niet de volledige waaier van mogelijkheden hanteren die het internet biedt. Zij kiezen eerder voor een gebruik van ICT dat in het verlengde ligt van oude communicatiemedia, waardoor ook de verticale organisatiestructuur die deze organisaties kenmerkt, gereproduceerd wordt. Deze organisaties blijven bijgevolg sterk steunen op face-to-face contacten en andere traditionele kanalen van communicatie binnen de organisatie. Of zoals Bennett (2003) stelt: bij organisaties die ouder, groter en rijker zijn, heeft de invoering van internet meestal een louter kostendalende functie, daar de reeds bestaande communicatieroutines bevestigd en versterkt worden.

De impact van ICT op gedecentraliseerde en van middelen verstoken organisaties wordt dan ook verondersteld vele malen groter te zijn. Binnen deze organisaties is er immers geen hiërarchie die zich bedreigd kan voelen door het gebruik van ICT, waardoor er veel meer ruimte tot experimenteren is (Pickerill 2004). Edwards (2004) stelt dan weer dat van internetgebruik aanvankelijk verwacht kan worden dat het de effectiviteit en de efficiëntie van reeds bestaande actierepertoires doet stijgen. Wanneer de organisatie haar internetgebruik echter verder ontwikkelt, kunnen er innovaties optreden, zoals nieuwe vormen van collectieve actie. Op die manier kan een organisatie geleidelijk aan transformeren naar een nieuw type van organisatie, met een andere structuur en andere actierepertoires. De mate waarin organisaties openstaan voor moderne communicatie-technologieën is volgens Edwards (2004) afhankelijk van drie variabelen. Naast de perceptie van de voordelen die internetgebruik biedt, en de middelen die de organisatie ter beschikking heeft, worden ook een aantal organisatiekarakteristieken als bepalend naar voren geschoven. Onder deze karakteristieken rekent Edwards de functie en de doeloriëntatie, alsook de interne structurering van de organisatie. In de komende paragrafen trachten we te achterhalen in welke mate de lidorganisaties van de Schone Kleren Campagne geneigd zijn ICT-toepassingen in hun werking te hanteren. Eerst komen de vakbondsorganisaties aan bod. Daarna worden Wereldsolidariteit, Fonds voor OntwikkelingsSamenwerking – Socialistische Solidariteit (FOS) en Netwerk Bewust Verbruiken (NBV) besproken.

3.1. *De Vakbondsafdelingen*

Wanneer we naar de nog actieve leden van de Schone Kleren Campagne kijken, zien we dat het merendeel van de lidorganisaties “vakbondsorganisaties” zijn. Vakbonden werden door Ward en Lusoli (2003) reeds als “*Dinosaurs in Cyberspace*” omschreven. Uit wat volgt blijkt dan ook vooral het moeilijke huwelijk tussen vakbonden en ICT. We kunnen stellen dat vakbonden organisaties met een rijke traditie zijn, die in het verleden en los van ICT-toepassingen al over sterk uitgebouwde en goed functionerende communicatiestructuren beschikten. Hierdoor zouden nieuwe manieren van communiceren niet meteen als voordelig bekeken worden. De wijze waarop deze traditionele communicatielijnen gestructureerd zijn, staat bovendien haaks op wat de implementatie van ICT in organisaties placht te bewerkstelligen. Waar

vakbonden sterk getrapt en bureaucratisch georganiseerd zijn, staat ICT immers eerder voor een meer vlakke, en gedecentraliseerde vorm van organiseren (Cammaerts en Van Audenhove 2003). Toch is het niet zo dat ICT lijnrecht staat tegenover de principes waarop vakbonden gestoeld zijn (Greser 2001). Vakbonden stellen immers uiterst democratische organisaties te willen zijn, waarbij sterk rekening gehouden wordt met wat “de basis” of “de achterban” denkt¹⁴. Aangezien ICT-toepassingen verondersteld worden de *information flow* te democratiseren door communicatie tussen alle delen van de organisatie te intensifiëren (Rodgers 2003; van de Donk *et al.* 2004a), moet de oorzaak voor de moeilijke adaptatie van e-communicatie door vakbondsorganisaties elders gezocht worden. Leden van de stuurgroep die een vakbond vertegenwoordigen, benadrukten dan ook sterk de ‘vergadercultuur’ die heerste in hun organisatie¹⁵. Ook het overslagen van trappen in de organisatie werd als ‘te vermijden’ bestempeld. De geïnterviewde stuurgroepleden haalden echter nog een andere belangrijke reden aan voor de trage en moeizame inburgering van internet binnen hun organisatie: *“Wij mogen er niet zomaar van uit gaan dat iedereen toegang heeft tot internet. Wij zitten met arbeiders of omgeschoolde arbeiders. Ook die mensen moeten bij de besluitvoering betrokken worden, en dus gaan wij ons nooit alleen op internet toespitsen, omdat we dan veel mensen uitsluiten.”*¹⁶

De bestaande structuur, de heersende cultuur, en het publiek waarvoor gewerkt wordt, maken dat bij vakbonden face-to-face communicatie in de vorm van vergaderingen de hoofdmoot van interactie uitmaakt. Dit wil niet zeggen dat vakbonden onder een soort van stolp leven en onaangeroerd blijven door technologische evoluties. Eén van de stuurgroepleden verwoordde het als volgt: *“Bij ons worden zaken besproken in besturen. Op dat vlak is alles hetzelfde gebleven. De informatie-uitwisseling en de communicatie mogen veranderd zijn, de besluitvorming is dat niet.”*¹⁷

Hierdoor vallen de vakbonden duidelijk in het “moderniseringsscenario” van Ward en Lusoli (2003) te plaatsen. Beide auteurs stelden drie brede scenario’s voor betreffende de mogelijke impact van ICT op het

¹⁴ Persoonlijk Interview met Jessy Van Couwenberghe (ACV), 24/10/2007 en Fleur Nuyens (LBC/NVK), 8/11/2007

¹⁵ Persoonlijke Interviews met Ockerman (ABVV), De Tremerie (ACV Textura), Misplon (ABVV TKD), Agon (BBTK), Peeters (ACV), Vancouwenberghe (ACV), Van Riet (ACV)

¹⁶ Persoonlijk Interview met Jessy Van Couwenberghe (ACV), 24/10/2007

¹⁷ Persoonlijk Interview met Filip Misplon (ABVV TKD), 22/10/2007

vakbondswezen. In een eerste scenario – het “*erosie*”-scenario – zouden vakbonden verdwijnen, aangezien hun intermediaire functie door het individuele en directe karakter van ICT-toepassingen overbodig wordt. Het tweede scenario draait om de “*modernisering*” van vakbonden. Vakbonden zouden zich wapenen met bepaalde voordelen van moderne communicatietechnologieën om zo hun traditionele functies meer bijdetijds te maken, effectiviteitswinsten te genereren, en zich in de gunst van zowel potentiële leden, als het grote publiek te werken. Het is dit scenario dat duidelijk van toepassing is op de vakbonden binnen de Schone Kleren Campagne. Het derde scenario dat Ward en Lusoli voorstellen, dat van de “*democratisering*”, is immers te hoog gegrepen. Met het democratiseringsscenario wordt gewezen op het potentieel van ICT om de vakbondsstructuur te decentraliseren én te democratiseren. Hoewel vakbonden wel degelijk gebruik maken van de mogelijkheden die communicatietechnologieën bieden, is hun gebruik nog niet zo ver gevorderd dat we over zulke democratiseringseffecten kunnen spreken. Het is bovendien ten eerste de vraag of zulke democratiseringseffecten wel wenselijk zijn binnen het kader waarin vakbondsorganisaties wensen te opereren. Eén van de vakbondvertegenwoordigers stelt het zo: *“Democratiserend? Pfff...ik denk dat er nog altijd wel obstakels zijn die maken dat je dat niet echt kan zeggen. [...] De mogelijkheid is er wel, maar ik denk dat de mentaliteit er nog niet rijp voor is.”*¹⁸. Anderen zien wel het democratiserende karakter van ICT-toepassingen in, al bakenen zij het thema strenger af: *“Of ICT democratiserend is? Je kan wel meer mensen bereiken, en meer mensen krijgen net dezelfde informatie. In die zin wel. Maar met democratiserend, daar versta ik ook participierend onder. Het aan de besluitvoering deelnemen. En daar zie ik niet zo direct wat er veranderd is.”*¹⁹

3.2. *De niet-vakbondsafdelingen: WS, FOS en NBV*

Naast vakbondsafdelingen, bestaat het Schone Klerenplatform uit nog drie andere organisaties: Wereldsolidariteit (WS), Fonds voor Ontwikkelingssamenwerking – Socialistische Solidariteit (FOS), en Netwerk Bewust Verbruiken (NBV). Het meest atypische lid binnen de SKC is ongetwijfeld Netwerk Bewust Verbruiken. Netwerk Bewust Verbruiken is niet enkel de jongste organisatie binnen het Schone Kleren-netwerk,

¹⁸ Persoonlijk Interview met Ann Agon (ABVV BBTK), 24/10/2007

¹⁹ Persoonlijk Interview met Herman Peeters (ACW), 5/12/2007

met slechts vier medewerkers is het ook de kleinste onder de lidorganisaties. Bovendien treffen we met de coördinator van NBV iemand die bijzonder geïnteresseerd is in moderne communicatietechnologieën. Dit laatste verklaart het bijzonder interactieve karakter van de webstek, de mogelijkheid om je te abonneren op verschillende mailinglists, en de voorliefde voor *open source* software binnen het netwerk.

De leeftijd, de minimale grootteorde, het beperkte budget, en de bijzondere interesse voor ICT van de coördinator, maken dat moderne communicatietechnologieën voor Netwerk Bewust Verbruiken van primordiaal belang zijn, en niet al te moeilijk te implementeren waren. Face-to-face communicatie is echter niet volledig verdwenen: *“Samenkomen is echt wel nog nodig. Via e-mail, na verloop van tijd, wordt dat moeilijk om te kunnen volgen. Het is toch nog belangrijk om elkaar te zien. ICT heeft zeker niet het menselijke contact vervangen.”*²⁰ Uit deze quote blijkt het belang van face-to-face communicatie, zelfs voor organisaties die voornamelijk op e-communicatie steunen. Ook in andere onderzoeken (Diani 2000; Mosca 2007) benadrukten geïnterviewden dat face-to-face contact niet te vervangen valt door *online* communicatie. Niet enkel zouden relaties beter tot stand komen én zou vertrouwen versterkt worden via F2F-communicatie, ontmoetingen *in real life* zouden er ook voor zorgen dat men de communicatiestijl van contactpersonen leert kennen, waardoor er in de virtuele communicatie minder misverstanden ontstaan (Paulen en Yoong 2001).

Kijken we naar FOS – de noord-zuidorganisatie van de socialistische beweging-, dan zien we dat internationale contacten een vooraanstaande rol spelen. Voor zulke contacten is virtuele communicatie uiterst geschikt: door van ICT gebruik te maken, kan er op grote schaal en tegen kleine kost, frequent gecommuniceerd worden met partners in het Zuiden. Sinds 2006 wordt er binnen de Zuidwerking dan ook sterk gebruik gemaakt van het gratis internettelefonieprogramma “Skype”. Opvallend is dat Skype ingevoerd werd op vraag van kantoren in het Zuiden, waar ze al langer met de technologie werkten. Hoewel er door e-communicatie veel meer contacten zijn met veel meer organisaties, is de duurzaamheid van deze banden sterk afhankelijk van het elkaar ontmoeten²¹. Ook hier wordt het belang van face-to-face communicatie

²⁰ ibid

²¹ Persoonlijk Interview met Annuschka Vandewalle (FOS), 19/11/2007

dus benadrukt. Toch kunnen we stellen dat FOS min of meer bevestigd dat sterke en veelvuldige transnationale banden, en een “gedecentraliseerde” organisatiestructuur, tot een dominante rol van ICT binnen organisaties kan leiden (Cammaerts en Van Audenhove 2003).

Bij Wereldsolidariteit ligt het gebruik van “Skype” moeilijker. Net als bij de verschillende vakbondsorganisaties is het onmogelijk om bepaalde software van het *world wide web* te plukken zonder een officiële aanvraag én ondersteuning van een technische dienst. Deze barrière maakt dat de meeste werknemers momenteel geen Skype op hun computer geïnstalleerd hebben staan. Toch zijn er, net als in andere organisaties, altijd wel een aantal moedige *early adopters* te vinden, waar andere werknemers bij terecht kunnen. Zo omschrijft Frieda De Koninck de wijze waarop zij Skype kon installeren als “redelijk autonoom”, en duwt zij “onbekendheid” en “schrik tout court” als reden voor de met de installatie gepaard gaande moeilijkheden naar voren. Naast een internationale werking, opereert Wereldsolidariteit ook in Vlaanderen, waar zij zich richt op de verschillende organisaties binnen de ACW-koepel. Met organisaties als KAJ, KWB, ACV en OKRA wordt vooral in vergaderingen bijeen gekomen, al lanceert Wereldsolidariteit binnenkort een e-zine om de informatieverbreiding ook meer buiten zulke vergaderingen te laten geschieden, en de informatiedoorstroming dieper in deze organisaties te laten doordringen.²²

In de vorige paragrafen trachtten we de predestinatie van de verschillende lidorganisaties voor de implementatie van ICT te beschrijven, en illustreerden we de mate waarin e-communicatiekanalen gehanteerd werden aan de hand van quotes. In onderstaande tabel brengen we de verschillende lidorganisaties van het platform samen, en bekijken we de mate waarin binnen deze organisaties traditionele communicatiemiddelen vervangen zijn door digitale varianten. Op die manier vergelijken we de organisaties onderling, en kunnen we de mate waarin bovenstaande voorspellingen over de predestinatie van ICT voor verschillende organisatietypes kloppen, nagaan.

²² Persoonlijk Interview met Jaklien Broekx (WS), 26/10/2007

Tabel 3: *Mate waarin traditionele communicatiemiddelen vervangen worden door e-communicatie*

Mate waarin traditionele kanalen vervangen worden door e-communicatie				
	Traditionele post	Intern drukwerk	papieren vergadersverslagen	Totaal
ABVV	3	1	3	7
ABVV TKD	3	1	3	7
ABVV BBTk	2	2	4	8
FOS	4	2	3	9
NBV	4	5	5	14
WS	4	2	4	10
ACV	2	2	2	6
ACV Textura	4	3	4	11
LBC-NVK	2	1	2	5
Totaal	28	19	30	77

De cijfers in bovenstaande tabel vormen de uitdrukking van een schaal, waarbij “1” voor “Geen Vervanging” en “5” voor “Volledige Vervanging” staat. Wanneer we naar de totaalscores van de kolommen kijken zien we dat voornamelijk “intern drukwerk” achterop hinkt wat vervanging betreft. Onder “intern drukwerk” werden ledenbladen, nieuwsbrieven en tijdschriften gerekend, allen kanalen via dewelke een zekere “achterban” bereikt dient te worden. Het is dan ook vooral deze factor die maakt dat “digitalisering” hier niet in “vervanging” resulteert. Kanalen die zich op een meer “intern” doelpubliek richten, halen immers beduidend hogere scores. Indien we de totaalscores van de verschillende organisaties bekijken, valt de suprematie van Netwerk Bewust Verbruiken op. Ook WS en FOS doen het niet onaardig, al is het verschil met de vakbondsorganisaties niet groot. ACV Textura haalt zelfs een hogere score dan beide NGO’s, en is een uitzondering onder de vakbondsorganisaties. Berekenen we de gemiddelden per organisatietype, komen we voor de vakbondsorganisaties uit op “7/15” en voor de niet-vakbondsorganisaties uit op “11/15”, wat respectievelijk “Beperkte Vervanging” en “Belangrijke Vervanging, elektronisch nu hoofdzaak” zou betekenen.

Met bovenstaande beschrijvingen onderzochten we de voedingsbodem voor het elektronische interageren binnen het netwerk. In de lijn van de verschillende theorieën bleek dat lidorganisaties die onder de noemers “jong”, “klein”, “informeel”, “gedecentraliseerd” en “internationaal

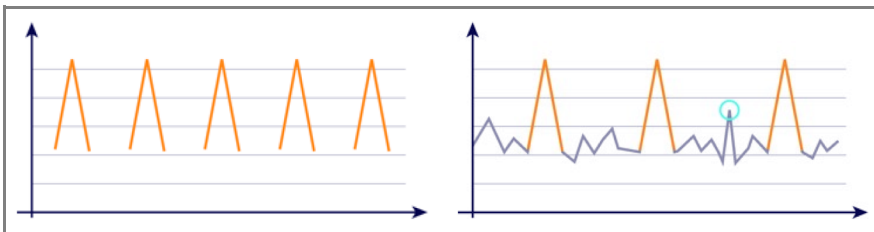
opererend" te categoriseren vielen, een grotere kans vertoonden om ICT meer, en op een meer verregaande wijze, te hanteren. De traditionele structuur, cultuur en de achterban van organisaties maken de inburgering van e-communicatie dan weer moeilijk. In het volgende deel bekijken we hoe de samenwerking van de organisaties binnen het netwerk verloopt, en trachten we de rol van ICT binnen het platform verder toe te lichten. We bekijken de communicatiepatronen binnen de campagne, de gehanteerde communicatiemiddelen, en de gevolgen waarin beiden ressorteren.

4. De Schone Kleren Campagne en ICT

4.1. *De hartslag van de Schone Kleren Campagne*

Met slechts drie lijfelijke stuurgroepvergaderingen per jaar valt de Schone Kleren Campagne een vreemde eend in de bijt van het Vlaamse netwerklandschap te noemen. Op de stuurgroepvergaderingen van het platform mogen dan wel de belangrijkste beslissingen genomen worden, tussen de vergaderingen door leeft de campagne ontegensprekelijk verder. Informatie wordt dan onder de netwerkpartners verspreid via andere kanalen, zoals telefoon, e-mail, of de Schone Kleren-website. Bovenstaande figuren tonen schematisch het verloop van contact (en meer bepaald interactie-intensiteit) binnen het netwerk doorheen de tijd. Links zien we de situatie vóór de introductie van ICT. Rechts de situatie sinds 2002.

Figuur 2: *De hartslag van de SKC voor en na 2002 (y-as = tijdsverloop; x-as = interactie-intensiteit)*

In de periode van 1996 tot 2002 werd er binnen de SKC op zeer regelmatige basis vergaderd. Waar er nu slechts drie stuurgroepvergaderingen per jaar doorgaan, werden er toen jaarlijks een zestal georgani-

seerd. De communicatie tussen de leden los van de vergaderingen was van 1996 tot 1998 gering te noemen, en verliep via telefoon, post of fax. Vanaf 1998 begonnen steeds meer leden toegang te krijgen tot het internet, waardoor ook via dit communicatiekanaal (en meer bepaald e-mail) informatie verspreid werd. Problematisch was echter dat vele organisaties omstreeks de periode dat virtuele communicatie doorbrak, verstek begonnen te laten gaan voor de stuurgroepvergaderingen. Het is moeilijk te achterhalen of dit verstek te maken had met het nieuwe medium dat om de hoek kwam kijken, en hen afdoende informeerde los van de vergaderingen. Bovendien dient er in grote mate rekening gehouden te worden met het verloop van de campagne – van sensibiliseren naar productiecontrole-, wil men het dalende stuurgroepbezoek verklaren.

Door de tanende opkomst besloot de stuurgroep in 2002 dan ook formeel om maar drie vergaderingen per jaar te laten doorgaan. Een aantal organisaties ontpopten zich tot actieve leden, en woonden sindsdien zo goed als alle vergaderingen bij. Andere leden namen een eerder passieve rol op zich: sommigen worden momenteel op de hoogte gehouden via actieve organisaties, anderen stellen het met de verschillende types e-mail die Frieda De Konick rondstuurt. Met de introductie van ICT zien we duidelijk dat de communicatie binnen de Schone Kleren Campagne van een meer continue aard geworden is. Op de grafieken zien we dat de oranje pieken die de stuurgroepvergaderingen voorstellen, verbonden worden door grijze e-communicatielijnen. Greser (2001) spreekt desgevallend over *“temporal extension”*: waar fysieke meetings zich beperken tot een bepaald tijd- en ruimtebestek, gaat online communicatie zonder onderbreking verder, zowel voor, tijdens, als na vergaderingen. Op die manier *“voorziet de online communicatie een bijpassend interactieframe, waarbinnen fysieke vergaderingen zich situeren als eilanden in de zee.”* (Greser 2001). Face-to-face interactie zou bijgevolg niet zozeer overbodig worden, maar zou eerder een meer afgelijnde functie toegeschreven krijgen.

Binnen de Schone Kleren Campagne komen een aantal van deze zaken duidelijk terug. Voordat een vergadering plaatsvindt, wordt via e-mail de datum vastgelegd en de agenda bepaald, waarna voorbereidende documenten rondgestuurd worden. Na de vergadering wordt er meteen een verslag doorgestuurd, en worden via e-mail nog een aantal zaken verder afgehandeld: *“het kan een uitloper zijn, een actie ontwikkelen*

binnen het kader dat in de stuurgroep werd afgesproken, of de voorbereiding voor een volgend contact."²³ Tussen vergaderingen door stuurt Frieda De Koninck ook nog solidariteitsoproepen, informatie, en vragen door. Deze tussentijdse communicatie verloopt voornamelijk via e-mail en dient duidelijk een ander doel dan de communicatie op de stuurgroepvergaderingen. Grote, strategische beslissingen rond acties worden zo veel mogelijk tijdens fysieke ontmoetingen genomen, terwijl tussentijdse – elektronische – communicatie door de stuurgroepleden eerder als "ondersteunend", "uitbreidend", "opvolgend" en "uitdiepend" omschreven wordt. Dergelijke duidelijke functieverdeling wordt door Maznevski en Chudoba 2000 (2000) als voorwaardelijk voor de effectiviteit van virtuele teams bevonden. Het belang van face-to-face communicatie – met de stuurgroepvergaderingen als hartslag die de campagne driemaal per jaar nieuw leven in pompt – wordt hiermee sterk benadrukt.

Hoewel de tussentijdse communicatie binnen het platform als ondersteunend omschreven wordt, kunnen omstandigheden ervoor zorgen dat een belangrijke beslissing toch tussen twee vergaderingen door genomen dient te worden. In de grafiek vinden we, geïndiceerd met een cirkeltje, zo'n piek terug. Aan de hand van een concreet voorbeeld werken we een dergelijke situatie, waarbij niet op face-to-face interactie gerekend kan worden, uit.

Op 17 december 2007 organiseerde de Clean Clothes Campaign een internationale actiedag rond de zaak "G-star/FFI. In de Brusselse Nieuwstraat vroegen actievoerders aan voorbijgangers of ze hun mond mochten dichtplakken, omdat ook arbeiders de mond gesnoerd werden. Interessant is niet enkel dat ook de Waalse Campagne aan de actie meewerkte; vooral dat heel wat passieve leden (zoal 11.11.11, Oxfam Solidariteit en KWB) aan deze actie hun steun verleenden, maakt dit geval het bekijken waard. Door de aanwezigheid van de passieve leden wordt immers bevestigd dat internet inderdaad het *weak-tie* instrument bij uitstek is (Bennett 2003; della Porta en Mosca 2005; Greser 2001; Kavanaugh, Reese, Carroll en Rosson 2005; Papakyriazis en Boudourides 2001); hoewel organisaties als 11.11.11 en Oxfam Solidariteit niet meer deelnemen aan stuurgroepvergaderingen, wordt via e-mail de band tussen hen en het platform onderhouden, en kan deze band bij

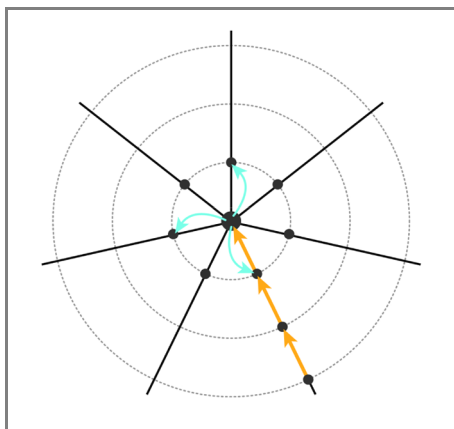
²³ Persoonlijk Interview met Rein De Tremerie (ACV Textura), 29/10/2007

specifieke gelegenheden snel terug geactiveerd worden. Op die manier zien we dat de introductie van ICT wel degelijk een invloed heeft op de samenstelling van het platform. Elektronische communicatie stelt coördinator Frieda De Koninck immers in staat om een stock aan latente banden op te bouwen, en organisaties op die manier als passieve leden onder de vlag van het netwerk te scharen. Greser (2001) stelt dan ook dat *“a major significance of email lies in its capacity of expanding the most peripheral sphere of very weak and irregularly activated social relations: by establishing a broad reservoir of “latent ties” which then can be selectively exploited according to changing situations and needs.”*

Wanneer we de impact van ICT op het functioneren van het netwerk bekijken, bemerken we in de eerste plaats een meer continue aard van communicatie, waarbij de tussentijdse communicatie voornamelijk elektronisch is, en als “ondersteunend” omschreven kan worden. De driejaarlijkse stuurgroepvergaderingen stuwden, als hartslag van de campagne, het platform richting grote beslissingen. Naast de meer continue aard van communicatie, zien we dat ICT resulteert in het gemakkelijker onderhouden van zwakke banden met passieve leden. Dankzij ICT slaagt men er met andere woorden in het netwerk te verstevigen met naast een actieve kern die naar de vergaderingen komt, een reeks passieve contacten, die in geval van nood geactiveerd kunnen worden. Hiermee is echter maar een deel van het verhaal verteld. Nu we het communicatieritme binnen de campagne beschreven hebben, gaan we dieper in op de manier waarop deze communicatie precies verloopt. Wordt er uitvoerig gecommuniceerd tussen alle spelers in het netwerk? Of wegen bepaalde kernen sterker door?

4.2. *De Schone Kleren Campagne als een spinnenweb?*

Frieda De Koninck beschrijft het onderlinge contact binnen de campagne aan de hand van een spinnenwebmetafoor. Binnen dit denkbeeldige spinnenweb zit de coördinator in het centrum, waarrond de lidorganisaties gelegen zijn. De lidorganisaties zijn verbonden door concentrische cirkels, die gesneden worden door “draden” die van de rand naar het middelpunt van het web gaan. Een lidorganisatie kan dan, alleen of in samenwerking met een andere organisatie, het initiatief nemen voor een actie, en met dat initiatief naar de coördinator in het centrum gaan. Of de coördinator kan een voorstel tot actie meedelen aan de verschillende lidorganisaties.

Figuur 3: *Communicatieverloop binnen de stuurgroep van de SKC*

Belangrijk is evenwel dat de communicatie binnen de Schone Kleren Campagne vooral in twee richtingen over de kern van het spinnenweb verloopt, en niet zozeer over de concentrische draden geschiedt. Negentig procent van alle informatie binnen de campagne gaat op die manier eerst door de handen van de coördinator, alvorens (wederom door de coördinator) naar de verschillende uithoeken van het netwerk gestuurd te worden. Deze vaststelling is op zijn minst vreemd te noemen aangezien ICT juist verondersteld wordt zulke concentrische communicatieacties zeer eenvoudig te maken (Rodgers 2003: 75; van de Donk, Loader, Nixon en Rucht 2004b: 19). De oorzaak van dit sterk ster-vormige en dus gecentraliseerde communicatieverloop is drieërlei. Als eerste reden haalt Frieda De Koninck aan dat de (vertegenwoordigers van de) lidorganisaties sterker met het secretariaat (de coördinator) vertrouwd zijn dan met elkaar. Aangezien er maar drie stuurgroepvergaderingen per jaar georganiseerd worden, is dit gebrek aan vertrouwen min of meer logisch te noemen. Zeker indien men weet dat het opbouwen van vertrouwen via “computer mediated communication” door ontelbare auteurs op zijn minst als “moeilijk” bestempeld wordt (Cammaerts en Van Audenhove 2003; Clark en Themudo 2003; Pauleen en Yoong 2001). Frieda De Koninck²⁴ verwoordt het als volgt: *“Het feit dat je in een stuurgroep zit met mensen uit allerlei verschillende organisaties [...] en dat we maar drie keer op een jaar samenkomen. Dus die vertrouwdheid met elkaar die is er voor een stuk wel, maar het is niet zo dat je kunt zeggen, goed,*

²⁴ Persoonlijk Interview met Frieda De Koninck (WS), 19/11/2007

daar hoeven we eigenlijk geen rekening meer mee te houden. Elke keer opnieuw merk je toch dat we met mensen van verschillende organisaties aan tafel zitten. Er blijft een aspect van nieuw zijn, van minder vertrouwd zijn met elkaar, aan vast zitten..”

Een tweede reden voor het gebrek aan concentrische communicatie kent zijn oorzaak in de heilige schrik van alle stuurgroepleden voor nog meer *information overload*. Doorheen de gehele interviewreeks uitte elk stuurgroep lid zijn of haar ongenoegen over de hoeveelheid vaak onge-schikte informatie die zij dagelijks in hun mailbox aantreffen. Zij vre-zen dan ook dat concentrische communicatie hier enkel maar toe bij zal dragen, en zien in coördinator De Koninck een ideale filter, die de informatie die ze krijgt samenbalt en in functie van de specialiteiten van de lidorganisaties doorstuurt. De overvloed aan informatie waar-mee organisaties geconfronteerd worden, zorgt er bovendien voor dat mails vaak onbeantwoord blijven, en vormt op die manier een belang-rijke reden om terug meer en meer naar de telefoon te grijpen. Of zoals Frieda De Koninck zegt: *“Ik ben een stuk teruggekomen van alleen maar e-mail te gebruiken voor interne communicatie, in die zin dat ik rapper dan een tijd terug daarnaast ook naar de telefoon grijp [...] De reden voor het grijpen naar de telefoon is dat je sneller een antwoord krijgt, en je weet ook al een beetje in welke richting het antwoord zal gaan. Je komt behalve voor wat je belt, ook andere zaken te weten, die ook belangrijk zijn, die je nooit via mail te weten zou komen. En ook voor het contact, hetzelfde als met een vergadering. De relatie met de stuurgroep, op die manier groeit de band. Telefoon is natuurlijk maar één op één, dus in tijd is telefoneren veel intensiever.”*²⁵ Ook de stuur-groepleden ervaren het zo: *“Het kan wel eens gebeuren dat wij niet reage-ren, of te laat reageren. Frieda merkt dat dan zelf ook wel op, maar dan belt ze regelmatig is, of ik bel zelf is als ik merk dat ik een aantal mails bij elkaar heb. Dan neem ik ook wel de telefoon om dat eventjes te overlopen. Ik ben zelf iemand die mail op dat vlak iets hatelijk vind, dat je een halfuur aan iets kunt zitten typen om een antwoord te geven, terwijl je liever interactief in een gesprek iets oppakt.”*²⁶

Beide quotes illustreren een interessante bemerking die (Maznevski en Chudoba 2000) maken over het effectief functioneren van een virtueel team. Hun bemerking betreft de wisselwerking tussen de vorm die

²⁵ *ibid.*

²⁶ Persoonlijk Interview met Fleur Nuyens (LBC/NVK), 8/11/2007

gekozen wordt om te communiceren enerzijds, en de taak die men met de communicatie tracht te vervullen anderzijds. Zo zou meer complexe interactie enkel effectief gedragen kunnen worden door een “rijker” medium. Binnen de Schone Kleren Campagne zien we dat er tussen vergaderingen voornamelijk sprake is van mailverkeer, wat een erg beperkt en statisch medium is dat veraf staat van face-to-face communicatie (Haythornthwaite 2001). E-mail als medium om overleg te plegen maakt de zaken dan ook nodeloos complex, en draagt op die manier bij tot informatie *overload*. Uit het onderzoek van Maznevski en Chudoba (2000) bleek dan ook dat telefonisch contact binnen virtuele teams de voorkeur geniet boven interactie via de elektronische mail, die best gereserveerd wordt voor “zeer simpele informatieoverdracht”, of anders zelfs beter niet gebruikt wordt.

Een derde reden voor het sterk gecentraliseerde communicatieverloop binnen het platform, komt voort uit de mate waarin de stuurgroepleden tijd vrij kunnen maken om zich te engageren voor de campagne, ten opzichte van de tijd die coördinator Frieda De Koninck in het platform kan investeren. Aangezien de coördinator de enige is met een full-time mandaat, en de anderen er slechts in slagen een halve dag per maand voor de campagne vrij te maken, is het logisch dat Frieda De Koninck de meest actieve speler binnen het spinnenweb is. Doordat zij het actiefst bij de campagne betrokken is, heeft zij de meeste kennis ter zake, weet zij waar de mogelijkheden van het platform liggen en waar het beter kan. Al deze redenen maken dat de coördinator de meest geschikte persoon is om te contacteren binnen het netwerk indien je met een probleem, vraag of idee zit. De gecentraliseerde communicatie in het netwerk is dus niet enkel het gevolg van een gebrek aan vertrouwen, of van een vrees voor verdere *information overload*. Ook de mate waarin tijd aan de campagne gespendeerd kan worden, dient als verklarende factor gezien te worden.

4.3. *Het belang van face-to-face communicatie binnen de stuurgroep*

Wanneer we het net besproken stervormige communicatieverloop van de stuurgroep integreren in het communicatieritme (de hartslag) van de campagne, zien we het belang dat aan stuurgroepvergaderingen gehecht wordt, enkel maar toenemen. Uit het stervormige communicatieverloop bleek immers dat er maar in beperkte mate gebruik gemaakt

wordt van de mogelijkheden die nieuwe communicatietechnologieën met zich meebrengen. Hoewel de snelheid en het gemak van ICT-toepassingen door de stuurgroepleden geroemd worden, maken de leden geen gebruik van de voornaamste vernieuwende eigenschap van ICT: diens interactieve karakter. Zo zien we dat ICT binnen het netwerk niet tot (simultane) interactie van allen met allen leidt, maar eerder sterk in het verlengde van oudere communicatiemedia gebruikt wordt, met e-mail als de snellere, en meer frequent verzonden, elektronische vervanger van traditionele post. Bovendien treedt coördinator De Koninck op als initiator van het merendeel van de interactie. Hoewel Frieda De Koninck zelf voorstander is van een meer verregaand (en dus minstens concentrisch) gebruik van ICT, ziet zij dit niet direct gebeuren binnen de huidige samenstelling van het platform. Nieuwe toepassingen als teleconferenties via internet zouden *“echt wel een brug te ver zijn”* voor de eerder traditionele leden van het netwerk: *“Om iets nieuws te proberen moet er een vertrouwde basis zijn. Dat is niet alleen van vertrouwen op zich, maar ook van: hoe reageert iemand, wat kan ik verwachten. Er zit nog te veel onbekends aan het platform om ook nog eens in je communicatiekanaal iets onbekends te stoppen”* concludeert De Koninck²⁷.

Dit “traditionele” gebruik van ICT stelt de meer continue communicatie binnen de stuurgroep in een ander daglicht. De communicatie tussen stuurgroepvergaderingen door (waar ICT-toepassingen in voorzien), vormt immers enkel de uitdrukking van wederkerig contact tussen coördinator en leden. Dit maakt de stuurgroepvergaderingen enorm belangrijk: zij vormen immers de enige momenten van diepgaand wederzijds contact tussen de lidorganisaties onderling. Het is dan ook tijdens deze fysieke contactmomenten dat de “collectieve identiteit” van het netwerk bespeeld wordt, er leven in het netwerk gepompt wordt, en er engagement voor het netwerk gecreëerd wordt: *“Eigenlijk dienen face-to-face vergaderingen eerder bemoedigend te werken [...].als je zo positief wil bekrachtigen, dan is mail wel onpersoonlijk. Een mail kan zeer vrijblijvend zijn, of juist heel dwingend overkomen. Terwijl bij telefoon of vergadering, dan kan je veel meer de relatie bespelen, en ook aanhalen, zo van, ik zal u helpen. Als je een tijd niet mee draait, bon, we zien u wel terug. En in een mail is dat moeilijker. Een mail vind ik veel taakgerichter, dan het relatiegebeuren per telefoon en in een vergadering.”*²⁸

²⁷ Persoonlijk Interview met Frieda De Koninck (WS), 19/11/2007

²⁸ Persoonlijk Interview met Frieda De Koninck (WS), 19/11/2007

We kunnen dus concluderen dat met de introductie van ICT, face-to-face vergaderen geenszins overbodig geworden is. Beide communicatievormen vervullen binnen het netwerk een specifieke functie, en opereren sterk complementair. Zo zien we dat e-communicatie voornamelijk ondersteunend en informerend gehanteerd wordt, voor “eenvoudige” transacties. Het rijkere en vollere communicatiekanaal dat de vergadering is, wordt gehanteerd om in dialoog te treden, engagement te creëren en knopen door te hakken.

Hoewel de interactieve mogelijkheden van moderne communicatietechnologieën niet benut worden, speelt ICT dus wel degelijk een belangrijke rol binnen het netwerk: er is sprake van meer effectieve, niet-verstorende informatieverspreiding over de grenzen van organisaties heen, er is meer continue contact met de coördinator, en banden met passieve organisaties kunnen effectief onderhouden worden. Vooral voor de coördinator, die zich in het knooppunt van de informatieverspreiding bevindt, betekent de introductie van ICT een enorme vooruitgang. Zelf zegt Frieda De Koninck over het verleden zonder ICT: *“Tsjonge, wat een rompslomp was dat! Het is dus absoluut echt wel een vooruitgang hé. De samenwerking met de lidorganisaties wordt op die manier enorm hard vergemakkelijkt.. En zeker voor een aantal specifieke zaken. Bijvoorbeeld de consultatie voor de naam van een website, of voor een nieuw logo. Hoe moet je dat anders gaan doen? Oké, je kan daar iedere keer een vergadering voor gaan samenroepen, en daar dan zeer democratisch over gaan palaveren, maar dat is echt tijdrovend hé.”*²⁹ ICT-gebruik kan binnen het platform dus best gezien worden als een uiting van modernisering, via dewelke effectiviteitswinsten worden gerealiseerd. Een netwerk zonder ICT wordt door De Koninck wel leefbaar geacht, maar enkel op voorwaarde dat er veel meer formele regels zouden zijn, en dat er veel meer vergaderingen plaats zouden kunnen grijpen.

4.4. Over ‘Schone Kleren’ binnen de lidorganisaties

Waar in de vorige paragrafen het communicatieverloop van de stuurgroep omschreven werd, gaan we in dit deel iets verder in op de doorstroming van informatie binnen de lidorganisaties zelf. We toonden reeds aan dat de leden van de Campagne zich elk vanuit hun eigen mis-

²⁹ Persoonlijk Interview met Frieda De Koninck (WS), 19/11/2007

sie verbonden voelden met het platform. Toch uitte Frieda De Koninck enige bekommernis over de integratie van “Schone Kleren”-informatie op verschillende beleidsniveaus binnen de lidorganisaties. De vraag die we ons dan ook stellen, is of de introductie van ICT op één of andere manier bijgedragen heeft tot de verspreiding van informatie over “Schone Kleren” binnen de lidorganisaties.

Een eerste vaststelling maakt de mogelijke impact van ICT op zulke informatieverbreiding reeds bijzonder klein. Toen het platform opgericht werd, werd er immers besloten om zo veel mogelijk te roeien met de riemen die de organisaties reeds voorhanden hadden. Er zouden geen nieuwe kanalen gelanceerd worden, informatie over de campagne diende geïntegreerd te worden binnen bestaande werkmiddelen. Ook vandaag, nu de implementatie van ICT-toepassingen een feit is, halen de geïnterviewden allerlei soorten raden, vormingsinitiatieven en bladen aan als voornaamste informatieverbreidingskanalen. Het belang van vergaderingen geldt niet enkel voor informatieverbreiding alleen. Ook om engagement op te wekken, en een gevoel van actiebereidheid te creëren, lijkt face-to-face contact noodzakelijk. *“Het tweerichtingsverkeer gebeurt voornamelijk tijdens de vergaderingen. Dan zeggen we, kijk, we zouden een nieuwe activiteit binnen de Schone Kleren Campagne willen doen, we leggen de context uit, en dan krijgen we veel feedback. Als we dingen doorsturen per mail, is die terugkoppeling veel minder. sommigen gaan reageren, maar mail is toch veel vrijblijvender.”*³⁰

Hoewel traditionele kanalen de hoofdmoot van de informatieverbreiding uitmaken, zien we toch dat er met de introductie van ICT gestaag andere paden bewandeld worden. In de eerste plaats is er de in 2001 gelanceerde webstek van de Campagne (www.schonekleren.be) die een enorme hoeveelheid aan informatie bevat. In papieren publicaties die een artikel over de SKC bevatten, wordt er dan ook stevast naar deze site verwezen, zodat geïnteresseerden meer duiding kunnen vinden. De impact van de website reikt echter verder. Zowel de site van de Schone Kleren Campagne, als de site van de “Schone Kleren op het Werk”-actie, blijken het ideale aanspreekpunt te zijn voor leden binnen organisaties die meer informatie wensen over de campagne, of die zich sterker wensen te engageren. Deze leden melden zich, worden opgenomen in een mailinglijst, en krijgen op die manier snel, en uit eerste

³⁰ Persoonlijk Interview met Jessy Van Couwenberghe (ACV), 24/10/2007

hand, nieuwe informatie toegezonden. Toch is dit zo'n beetje tegen de traditionele gang van zaken in, stelt Lotte Ockerman, die de site van de "Werk"-actie onderhield: *"Ik had een lijst met een aantal leden die geïnteresseerd waren. En dan stuurde ik informatie rechtstreeks naar hen toe. Maar bij ons, rechtstreeks naar de leden of de délégués, dat wordt eigenlijk niet gedaan. Wat ik vooral deed was het doorsturen naar de centrales. Zij zijn eigenlijk ook degenen die dat naar hun leden moeten sturen. Ik mag dat eigenlijk niet rechtstreeks doen. Maar... via de website kon ik dat wel doen. Omdat dat iets is dat iedereen eigenlijk mag raadplegen."*³¹ We zien dus dat leden die een grote interesse vertonen, los van de organisatiestructuur die hen en een stuurgroeplid (of coördinator) scheidt, via ICT geïnformeerd worden over de campagne. Websites functioneren op deze manier min of meer als katalysatoren van informele communicatiepraktijken, los van bestaande structuren.

We kunnen dus besluiten dat traditionele kanalen de verspreidingsvormen binnen organisaties zijn die er voor de Campagne werkelijk toe doen: tijdens vormingsinitiatieven en vergaderingen word er *goodwill* gecreëerd en worden er concrete stappen ondernomen. Ledenbladen (en hun elektronische equivalenten) zorgen voor een gemeenschappelijke achtergrondkennis. Digitale media dienen dan weer eerder ter aanvulling en ter ondersteuning. Zij die meer informatie willen, en een sterkere drang tot engagement voelen, worden los van de organisatiestructuur, rechtstreeks geïnformeerd.

4.5. *'Schone Kleren' Wallonië: la campagne Vêtements Propres*

Zoals reeds eerder vermeld is de Schone Kleren Campagne een internationale campagne, vertegenwoordigd in een elftal Europese landen. In België is Schone Kleren zowel in Vlaanderen als Wallonië actief. In die zin is het dan ook interessant om de voornaamste bevindingen van onze Vlaamse casestudy kort af te toetsen bij het Waalse netwerk. Wordt ICT min of meer op dezelfde manier ingeschakeld in de interne werking van de campagne, of zijn er grote verschillen waarneembaar? Hiervoor werd de coördinator van Vêtements Propres, Carole Crabbé, geïnterviewd.

³¹ Persoonlijk Interview met Lotte Ockerman (ABVV), 29/10/2007

Kijken we eerst kort naar de ontstaansgeschiedenis en de samenstelling van *Vêtements Propres*. De campagne startte in 1996, na contacten met het internationale secretariaat van de Schone Kleren Campagne, en min of meer als voortzetting van de door Oxfam Magasins du Monde gelanceerde “Made in Dignity”-campagne. Oxfam wou de “Made in Dignity”-campagne al langer uitbreiden, door niet enkel meerdere partners in het project te betrekken, maar ook door naast voedings-, niet-voedingsproducten in de actie op te nemen. Het voorstel van de internationale Schone Kleren Campagne kwam met andere woorden op het juiste moment, en wist vakbonden, NGO’s en consumentenorganisaties warm te maken voor het project. Oxfam nam de coördinatie van het netwerk op zich, dat bij aanvang een veertigtal leden telde. Dit betekende echter niet dat al deze leden actief meewerkten aan de campagne. Carole Crabbé ziet het netwerk dan ook vooral als een aanbieder van mogelijke projecten, waar lidorganisaties al dan niet in mee kunnen stappen. Jammer genoeg zijn het meestal dezelfde tiental organisaties die zich engageren.

Net als Frieda De Koninck, benadrukte Carole Crabbé dat de samenstelling van *Vêtements Propres* redelijk uniek is in het Vlaamse netwerklandschap. Ook de evolutie van *Vêtements Propres* loopt min of meer gelijk aan die van de Schone Kleren Campagne: aanvankelijk lag de nadruk op sensibiliseren, maar gaandeweg verplaatste het zwaartepunt van de campagne zich richting actie op de werkvloer, en werden de vakbonden actiever. Met deze overgang ging ook het ‘onafhankelijk’ worden van *Vêtements Propres* gepaard, in die zin dat zij nu niet meer onder de Oxfam-koepel gerekend wordt, maar op eigen benen staat. Dat is volgens Crabbé meteen ook een groot verschil met de Schone Kleren Campagne, waar Wereldsolidariteit coördinator is, wat maakt dat de Nederlandstalige campagne sterker gelieerd is aan het ACV.

Ook wat het internetgebruik betreft zien we grote parallellen tussen beide netwerken. Het internet wordt geroemd om zijn kostendrukkende functie, zijn snelheid, en omwille van de mogelijkheid om los van bestaande media, geïnteresseerden toch te informeren. Dit neemt echter niet weg dat het internet allesbehalve “heiligmakend” is. Internet wordt gezien als een “facilitator” en ook wel als een “accelerator”, maar is zeker geen *conditio sine qua non*. In de eerste plaats beschouwd men het internet dan ook als een middel, dat aan de noden van het netwerk moet beantwoorden. Dit betekent dat niet noodzakelijk het volle-

dige potentieel van het net benut dient te worden. De impact van het internet reikt dan ook niet veel verder dan de voordelen die voortkomen uit simpel gebruik. Ook de functie van internet als een generator van zwakke banden werd door Carole Crabbé genuanceerd. Hoewel de passieve leden van het netwerk via e-mail en mailinglists wel nog in contact staan met de kern van de campagne, en op die manier nog min of meer deel uitmaken van het netwerk, is het volgens Crabbé zo goed als onmogelijk om via ICT deze zwakke banden te activeren. Meer rechte reeks (telefonisch) contact blijkt daarvoor noodzakelijk te zijn. Internet mag dan wel een *“weak tie generator”* zijn, in het geval van *Vêtements Propres* is zij alleszins geen *“weak tie activator”*. Op internationaal niveau zou het belang van internet daarentegen dan wel sterker doorwegen. Zo zorgde het internationale secretariaat van de Schone Kleren Campagne er niet enkel voor dat VP als één van de eerste organisaties in Wallonië toegang had tot het wereldwijde web, ook vandaag de dag blijken teleconferenties via “Skype” noodzakelijk voor het functioneren van het netwerk op internationaal niveau.

Op die manier komen we, net als bij de Schone Kleren Campagne, bij het belang van face-to-face communicatie terecht. In tegenstelling tot bij de Schone Kleren Campagne, is het aantal vergaderingen bij *Vêtements Propres* in de loop der jaren niet teruggeschoefd. Los van de verschillende werkgroepen, komt de stuurgroep van de Campagne een zeven-tal keer per jaar samen. Carole Crabbé acht dit noodzakelijk. Het is net op die momenten dat het netwerk opleeft, dat er vertrouwen en engagement opgewekt wordt. De hartslagmetafoor, waarbij vergaderingen netwerken nieuw leven in pompen, blijkt dus ook voor VP op te gaan, evenals de duidelijke functieverdeling tussen e-communicatie en vergadermomenten. We kunnen dus besluiten dat het interne functioneren van *Vêtements Propres*, en het gebruik van internet daarin, sterk gelijk loopt met de situatie in Vlaanderen.

5. Besluit

In bovenstaande paragrafen werd de impact van moderne communicatietechnologieën op het interne functioneren van de Schone Kleren Campagne uitvoerig besproken. De stelling dat de meer flexibele en minder georganiseerde natuur van elektronische communicatiemiddelen een grote *“wahlverwandschaft”* vertoont met de operatiemodus

van netwerken (van de Donk *et al.* 2004a), werd door de stuurgroepleden sterk bekrachtigt.

ICT zorgt voor meer en meer continue communicatie binnen het platform, maakt organisatieoverschrijdend communiceren gemakkelijker, en zorgt met haar snelle, gemakkelijke en niet-verstorende karakter voor de handhaving van diverse (in dit geval dubbele) engagementen. Dat activisten met behulp van ICT hun diverse engagementen beter weten te integreren, werd ook al in hoofdstuk 3 naar voren geschoven.

Het meest verregaande effect waar de introductie van ICT in resulteert, is ongetwijfeld de mogelijkheid tot creatie van een stock aan latente banden. Campagnes worden dankzij ICT in staat gesteld om een soort van “periferie” rond de harde kern van meer actieve organisaties op te bouwen en te onderhouden. Deze zwakke banden kunnen in geval van “actie”, wederom via ICT, snel terug geactiveerd worden. In principe kunnen we dus bevestigen dat ICT participatie op een onrechtstreekse manier positief beïnvloedt, door bredere netwerkvorming en in een later stadium dus bredere mobilisatie toe te laten. We kunnen ons echter terecht de vraag stellen in hoeverre het lidmaatschap van zulke organisaties “uit de rand” wel getuigt van oprecht engagement. Het eerder laagdrempelige karakter van e-communicatie zou er immers toe bij kunnen dragen dat zulk netwerk lidmaatschap als erg vrijblijvend wordt opgevat, en dat actieve inzet eerder dode letter blijft. De “slappende cellen” uit de periferie blijken dan altijd te slapen.

Zoomen we verder in op het communicatieverloop binnen de SKC, dan bemerken we een sterk gecentraliseerd verloop. Dit is op zijn minst vreemd te noemen, aangezien ICT-gebruik verondersteld wordt de communicatie tussen alle delen van een organisatie te intensifiëren (Rodgers 2003; Van den Donk *et al.* 2004). De grondslag van dit gecentraliseerde communicatieverloop situeert zich – naast een gebrek aan vertrouwddheid en vrees voor information overload – voornamelijk bij de onevenwichtige tijdsbesteding aan de campagne tussen de stuurgroepleden enerzijds en de coördinator van het platform anderzijds. Als enige met een fulltime mandaat is Frieda De Koninck de motor van het platform.

Met dit sterk gecentraliseerde communicatieverloop in het achterhoofd kunnen we stellen dat de voornaamste mogelijkheid die nieuwe communicatietechnologieën bieden (met name interactiviteit) niet optimaal

benut wordt. Het ICT-gebruik binnen het netwerk ligt dan ook sterk in het verlengde van de wijze waarop traditionele communicatiemiddelen gehanteerd worden, met e-mail als de snellere, en meer frequent verzonden elektronische vervanger van traditionele post. De zo goed als totale afwezigheid van concentrische communicatie resulteert in het enorm grote belang van de stuurgroepvergaderingen, als enige momenten van duurzaam, wederzijds en interactief overleg. Het belang van face-to-face communicatie binnen het netwerk valt dan ook moeilijk te overschatten. De rijkheid van persoonlijke communicatie staat in schril contrast met de schraalheid van e-mail als enige virtuele interactiekanaal. Vergaderingen blijken niet enkel belangrijk om de voornaamste beslissingen aangaande het platform te nemen, ook het bespelen van de relatie en het engageren van de lidorganisaties staat hierbij centraal. Gezien het organisatieoverschrijdende aspect van het netwerk, een niet al te onbelangrijke opdracht. Meer doorgedreven internetgebruik vinden we echter wel terug op het internationale niveau. De coördinatoren van de verschillende Europese campagnes houden regelmatig teleconferenties via "Skype", en Carole Crabbé, coördinatrice van de campagne "Vêtements Propres" spreekt over de noodzakelijkheid van internet voor de organisatie van het netwerk op internationaal niveau. Het zou dus wel eens kunnen dat het belang van internet sterker doorweegt voor de organisatie van netwerken op internationaal niveau dan dat dit op het nationale niveau het geval is. In hoofdstuk 7 diept Jeroen Van Laer deze denkpiste verder uit.

Wat de Schone Kleren Campagne betreft kunnen we echter besluiten dat virtuele communicatie geenszins als vervanger van lijfelijke communicatie naar voor gedragen wordt. ICT wordt door de stuurgroepleden eerder als "ondersteunend", "uitbreidend", "opvolgend" en "uitdiepend" omschreven, daar waar F2F-communicatie voor meer "gewichtige" zaken aangewend wordt. Deze functieverdeling tussen beide communicatiekanalen bleek ook in andere onderzoeken als voorwaardenscheppend voor het effectieve functioneren van netwerkstructuren beschouwd te worden (Maznevski & Chudoba 2000). Moderne communicatietechnologieën of face-to-face vergaderingen behoort dan ook geen "of-of"-vraag te zijn. Het is de intieme verwevenheid van beiden die elk van de communicatievormen het meeste recht aan doet.

Hoofdstuk 5 **POLITIEK INTERNETGEBRUIK** **TIJDENS DE VERKIEZINGSCAMPAGNE** **VAN 2006 IN BELGIË**

Sara Vissers & Marc Hooghe

1. Inleiding

De snelle opmars van het internet gaat niet onopgemerkt voorbij. Het World Wide Web verovert stilaan zijn plaats in alle geledingen van onze maatschappij. Ook het politieke landschap ontsnapt hier niet aan. Zo gebruikte in 2005 33 procent van de Vlamingen of 52 procent van de Vlaamse volwassen internetgebruikers het internet voor het opzoeken van politieke informatie en/of het volgen van het nieuws en politiek en voor het opzoeken van informatie of het contacteren van de overheid of politici (Hooghe en Vissers 2006). Sinds het midden van de jaren '90 hebben steeds meer partijen over heel de wereld hun internetaanwezigheid systematisch uitgebreid. Dit evolueerde van simpele webpagina's waar de partij folders en brochures nu ook online beschikbaar stelde tot gesofisticeerde professionele websites. Verwacht wordt dat de komende jaren de impact van partijwebsites in de electorale campagne nog zal toenemen (Gibson, Römmele en Ward 2004; Norris 2003; Pedersen en Saglie 2005; Strandberg 2006; Ward en Lusoli 2005). Zowel in de academische wereld als in politieke kringen zijn er verschillende scenario's geformuleerd over de impact van het electorale potentieel van het internet (Graber 2004). De meer optimistische verwachting is dat het internet kan functioneren als een forum voor debat en discussie. Gezien de geringe inspanning die online communicatie vergt wordt het medium zelfs gezien als een nieuwe publieke sfeer die eindeloze mogelijkheden biedt voor participatie en het uitwisselen van informatie. Dat leidt tot de verwachting dat het internet zal leiden tot een meer democratische uitwisseling van politieke informatie en debat (Shah, Kwak en Holbert 2001; Sinekopova 2006). Andere auteurs staan meer sceptisch tegenover de hooggespannen verwachtingen van het nieuwe medium voor het politieke debat. Zij verwachten niet dat internetgebruikers nieuwe informatie- en communicatietechnologieën zullen aanwenden om toegang te krijgen tot allerlei nieuwe en uiteenlopende informa-

tiebronnen. Hoewel Differentiatie van informatiebronnen idealiter zou moeten leiden tot meer pluralisme in een maatschappij en in de informatie-uitwisseling, verwachten zij dat nieuwe ICTs hoofdzakelijk zullen worden gebruikt om informatiebronnen te raadplegen en contact te houden met mensen waar de surfer reeds vertrouwd mee is (Norris 2001; Sunstein 2001). Het internet als interactief medium werkt deze selectiviteit in de hand door het aanbod van allerlei 'filtersystemen' en zoekmachines wat maakt dat de kans veel kleiner is dat men op informatie stoot waarvan men oorspronkelijk niet de intentie had deze op te zoeken. Bij de meer traditionele media als televisie (hoewel digitale televisie de selectiviteit ook meer in de hand werkt) en de (papieren) krant is dit veel minder het geval. Volgens deze meer pessimistische assumptie werkt het internet segmentatie en groepspolarisatie in de hand (Sunstein 2001).

Tot dusver werd in het onderzoek naar het gebruik van ICT in verkiezingscampagnes hoofdzakelijk de focus gelegd op inhoudsanalyse van websites (Norris 2003; Ward en Gibson 2003). Dit heeft voor een groot deel te maken met het feit dat deze online informatie onmiddellijk en voor iedereen beschikbaar is. Dankzij inhoudsanalyse van websites wordt duidelijk hoe partijen zich online profileren, hoe zij denken over dit nieuwe medium en wie er al dan niet succesvol is in de online wereld. Als we echter een volledig zicht willen krijgen op de impact van partijwebsites in een verkiezingscampagne is het belangrijk ook aandacht te schenken aan de *vraagzijde*, de bezoekers van deze sites (Boogers en Voerman 2003; Gibson, Lusoli en Ward 2005). Wie bezoekt deze websites? Worden de partijwebsites enkel bezocht door de partijleden, door de sympathisanten of trekken zij ook een breder publiek aan? Is het *'preaching for the converted'* (preken voor de eigen kerk)?

In dit hoofdstuk onderzoeken we de empirische validiteit van beide, de optimistische en de meer pessimistische, assumpties over de impact van het internet op het electorale proces. Daarbij zal worden gekeken naar de online aanwezigheid van de Belgische parlementaire politieke partijen. Meer bepaald willen we nagaan hoe kiezers omgaan met de informatie die wordt aangeboden op de partijwebsites. Gaan kiezers "shoppen" waarbij zij de informatie op verschillende partijsites vergelijken, zelfs van partijen waarvan zij anders geen informatie zouden opzoeken? Of beperken de kiezers zich hoofdzakelijk tot de partij waarmee zij zich reeds identificeren? We kunnen het ook anders formuleren:

Kunnen partijwebsites worden gebruikt om nieuwe electorale groepen te bereiken of preken zij eerder voor de eigen kerk? ‘Nieuwe groepen’ kan hier op twee verschillende manieren worden gebruikt. Enerzijds kunnen we spreken over de groep dat traditioneel minder betrokken is bij het politieke gebeuren en ook via de traditionele media in mindere mate wordt bereikt. Anderzijds kunnen we ons ook de vraag stellen of partijwebsites enkel bezocht worden door de partijleden en sympathisanten of dat zij ook een breder publiek kunnen aantrekken dat niet tot de vertrouwde partijachterban behoort. In dit hoofdstuk zullen beide benaderingen worden onderzocht.

Om een antwoord te beiden op bovenstaande vragen hebben we een online survey georganiseerd bij de bezoekers van de Belgische partijwebsites tijdens de campagneperiode voor de gemeenteraadsverkiezingen 8 oktober 2006. Met dit onderzoek willen we bijdragen aan het onderzoek naar de rol van partijwebsites in verkiezingscampagnes en nieuw inzichten leveren in de consumptiezijde van het verhaal. We zijn ervan overtuigd dat deze data een bron vormen om de achtergrond van de websitebezoekers te schetsen en te weten te komen waarom zij nu juist deze websites bezoeken. De vragenlijst laat ons toe te onderzoeken op welke manier en hoe deze websites kunnen zorgen voor een grotere betrokkenheid van de burgers, en of dit kan leiden tot bijkomende politieke participatie.

In wat volgt zullen we eerst een overzicht geven van het theoretische kader waarin onze onderzoeksvragen zijn ingebed en de hypothesen die hieruit voortvloeien. Vervolgens zullen we even blijven stilstaan bij de methodologie en dataverzameling om dan te eindigen met de bespreken van de resultaten over de karakteristieken en motivatie van de bezoekers van de partijwebsites tijdens de campagneperiode.

2. Media en Politiek

Naarmate internettoepassingen een steeds belangrijkere rol spelen in het politieke en maatschappelijke gebeuren vergroot ook de impact op de politieke communicatie in het algemeen. Sommige auteurs vinden met de introductie van nieuwe ICTs en vooral het internet nieuwe hoop om het algemene slabakkende sociale en politieke engagement terug op te krikken. Daarnaast hopen zij ook nieuwe groepen uit de samenleving te betrekken bij het politieke en sociale gebeuren, groepen die in

het pre-internettijdperk nauwelijks betrokken waren. De these dat ICTs de mobilisatie en participatie van voorheen ondervertegenwoordigde of traditioneel uitgesloten groepen en individuen aan het politieke proces zouden verhogen, is de 'mobilisatie these' (Norris 2001). In de literatuur worden vier argumenten aangehaald in het voordeel van deze these. Ten eerste voorziet het internet in heel wat mogelijkheden voor politieke en sociale participatie. Ten tweede vraagt online communicatie en participatie minder inspanningen dan het geval is voor de traditionele vormen (Bimber 2000). Ten derde biedt het uitgebreide informatieaanbod online de mogelijkheid aan burgers om zich voldoende te informeren over de actualiteit en de politiek om volwaardig te kunnen deelnemen aan het politieke gebeuren en debat. Tenslotte heeft het internet als interactief medium het potentieel om de zogenaamde kloof tussen de burgers, de politieke wereld en de intermediaire organisaties te dichten. Dit cyboptimisme wordt echter door een groeiende groep van cyberpessimisten tegengesproken. Zij zien het internet eerder als een solitair instrument en twijfelen aan de capaciteit ervan om de politieke en collectieve mobilisatie te versterken. Bovendien blijken empirische studies aan te geven dat het gebruik van internet net deze groep van mensen bevoordeelt die reeds politiek geïnteresseerd en actief zijn. Als burgers niet geïnteresseerd zijn in politiek zal online informatieaanbod daar niets aan veranderen. Deze 'versterkingsthesen' stelt dat internettoegang een voorrecht is voor zij die over voldoende middelen en capaciteiten beschikken. Vooral die laatste vorm van ongelijkheid staat centraal in de meer recente theorie van de *deepening divide*. Deze benadering gaat er van uit dat de ongelijkheden inzake toegang tot het medium in een snel tempo verdwijnen, maar dat de verschillende bevolkingsgroepen op een heel specifieke wijze gebruik zullen maken van het internet. Terwijl hoger opgeleiden vooral aandacht zullen hebben voor informatie en interactieve gegevensuitwisseling, zal bij lageropgeleiden de amusementsfunctie centraal staan (Hooghe en Teepe 2007; Hooghe en Vissers 2007; Van Dijk 2005; Warschauer 2003). Tenslotte vraagt het interactieve karakter van het internet heel wat activiteit van de internetgebruikers zelf. Mensen moeten zelf actief opzoek gaan naar informatie. In tegenstelling tot bij de meer traditionele media als de (papieren) krant en de televisie en radio is de kans veel kleiner dat mensen in contact komen met politieke informatie als dat oorspronkelijk niet hun intentie was. Niet iedereen is geïnteresseerd in de actualiteit en politiek en er zijn weinig redenen om te verwachten dat zij dan

ook het internet zullen gebruiken voor het opzoeken van politieke informatie of participatie. Lazarsfeld et al verwoordden het als volgt: "The more interested people are in the election, the more opinions they have on political issues, the more actively they participate in a campaign, and the more they expose themselves to campaign propaganda." (Lazarsfeld, Berelson en Gaudet 1965: 42). Dus zelfs als internettoegang gelijk verspreid zou zijn over de bevolking, dan nog zou dit geen invloed hebben op de politieke interesse van de verschillende bevolkingsgroepen.

3. Zelfselectie en groepspolarisering

Wij zijn niet enkel geïnteresseerd in welke mate de online partijbezoekers politiek geïnteresseerd en geëngageerd zijn, maar ook in de ideologische achtergrond van de partijsites die de onliners bezoeken. Onderzoek over het politieke mediagebruik geeft aan dat mensen eerder geneigd zijn informatie op te zoeken en zich bloot te stellen aan informatie in overeenstemming is met hun wereldbeeld en opinie. Dit wordt ook wel motivatiegebaseerde selectiviteit genoemd. Gegeven het zelfselectieve karakter van het internet bestaat bij sommige academici en politici de vrees dat het World Wide Web een negatief effect zal hebben op het democratische debat. Sunstein (2001) beargumenteert dat nieuwe informatie en communicatie technologieën, waaronder meer bepaald het internet, meer dan ooit de mogelijkheid creëren voor mensen om zich af te schermen van informatie, meningen en opvattingen die niet in het verlengde liggen van hun opvattingen. Hij verwacht dat internetgebruikers bij het opzoeken van informatie en amusement bronnen en websites zullen raadplegen die geen speciale uitdaging vormen voor hun opinie. Sunstein waarschuwt dat dit kan leiden tot een fragmentatie van opinies en groepspolarisering. Waarbij groepspolarisering refereert naar het proces "after deliberation, [in which] people are likely to move toward a more extreme point in the direction to which the group's members were originally inclined" (Sunstein 2001: 65). Als verschillende groepen in de samenleving niet met elkaars mening en standpunten worden geconfronteerd kan dit grote gevolgen hebben voor het wederzijdse begrip, wat maakt dat het voor een samenleving veel moeilijker wordt om een oplossing te vinden voor gezamenlijke problemen. Voor onze overlegdemocratie en de politieke tolerantie van de burgers is het dus van cruciaal belang dat burgers er zich van bewust zijn dat er ook

andere opvattingen leven bij hun medeburgers (Mutz 2006). Selectieve blootstelling aan informatie is echter niets nieuw. Van begin 1900, tot in mindere mate vandaag, hadden kranten een uitgesproken religieuze of politieke visie. Mensen zullen ook vaker een krant lezen die in de lijn ligt van hun wereldbeeld. Het internet maakt het echter nog gemakkelijker om een specifieke (eenzijdige) selectie te maken. Enerzijds kan het internet helpen om de groepsidentiteit te versterken, anderzijds kan dit ook groepspolarisatie in de hand werken. De groepspolarisatie hypothese stelt dus dat de online zoekers van politiek informatie meer extreme politieke attitudes en waarden hebben dan diegenen die hoofdzakelijk een beroep doen op offline bronnen.

Gegeven het huidige theoretische debat over de politieke en sociale impact van het internet, luiden onze hoofdonderzoeksvragen als volgt:

1. Wie bezoekt partijwebsites (in campagneperiode) en waarom?
2. Worden partijwebsites hoofdzakelijk bezocht door traditioneel politieke geïnteresseerden of slagen zij er ook in om een nieuw publiek aan te trekken dat in mindere mate politiek geëngageerd is?
3. Worden partijwebsites hoofdzakelijk bezocht door partijleden, partijaanhangers en burgers met dezelfde partij identificatie (*motivatiegebaseerde selectiviteit*) of kunnen we ook een differentiatie patroon ontdekken bij de bezoekers van partijwebsites? Surfen burgers naar verschillende partijsites of beperken zij zicht tot slechts één partijsite?

4. Data en methoden

Na een korte toelichting over het verloop van de enquête en de methodologie zullen de enquêteresultaten worden gepresenteerd. Daarbij zal worden ingegaan op de algemene achtergrondkenmerken van de bezoekers en de redenen waarom zij partijwebsites bezoeken. Verder zal aandacht worden besteed aan het eerdere stemgedrag van de partijbezoekers en aan hun stemintenties voor de komende verkiezingen, de online mobilisatie en de politieke participatie van de partijsitebezoekers.

Aangezien de onderzoekspopulatie hier bestaat uit de bezoekers van partijwebsites, hebben we geopteerd om te werken met een online *zelfselectie* survey. Daarvoor hebben we aan de webmasters van de parlementaire politieke partijen gevraagd om de maand voor de gemeenteraads-

en federale verkiezingen een banner op (tenminste) de startpagina van de partijwebsite te plaatsen, vanwaar de bezoekers konden doorklikken naar de enquêthewebsite en de vragenlijst. De online enquête en de dataverzameling voor de gemeenteraadsverkiezingen 2006 werd verzorgd door een extern ICT-bedrijf, KPsoft, dat over de nodige ervaring beschikt inzake online surveys. Naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen hebben we aan de partijen gevraagd om, in de mate van het mogelijke, de banner eveneens te plaatsen op de lokale afdelingssites. Dit was voor sommige partijen praktisch moeilijk te organiseren. Uiteindelijk hebben vier partijen, SP.A, CD&V, VLD en Groen!, de banner zowel op de nationale als de lokale afdelingssites verspreid. Deze vier partijen werkten op het moment van de survey met een content management systeem voor de lokale afdelingen, waardoor het gemakkelijk wordt informatie centraal ter beschikking te stellen.

Omwille van praktische redenen hebben we ons in dit onderzoek beperkt tot de parlementaire politieke partijen. Op het moment van de campagne waren 13 politieke partijen vertegenwoordigd in een nationaal of regionaal parlement, waarvan slechts twee partijen, de Mouvement Réformateur en het Front National weigerden om mee te werken aan de online survey in 2006. In totaal hebben 11 politieke partijen meegewerkt aan de survey, waarvan 8 Vlaamse partijen en 3 Franstalige partijen. Het Vlaams Belang had er voor gekozen om de banner niet te plaatsen op de website zelf, maar wel op te nemen in de elektronische nieuwsbrief van de partij. Groen! heeft naast het plaatsen van de button op de nationale en lokale afdelingssites de banner eveneens verspreid via de e-nieuwsbrief. Later bleek dat nieuwsbrieven meer effectief zijn in het rekruteren van respondenten dan louter het plaatsen van een banner op de site. Omwille van de verschillende methodologie en het onevenwicht in de data hebben we geopteerd om voor bepaalde analyses de respondenten te weren die niet via een partij- of kandidaatwebsite komen. Eenmaal men iets op het internet heeft geplaatst, bestaat er een kans (en dit is meteen de grote kracht van het internet) dat dit op verschillende manieren verspreid wordt en zo een eigen leven gaat leiden. Dit hebben we eveneens ondervonden voor onze internetsurvey. Negenendertig respondenten hebben hun weg naar de enquête gevonden via een blog, portaalsite of zoekmachine. Tabel 1 geeft een overzicht van de partijen en hun websites, het gemiddelde aantal unieke bezoekers per dag tijdens de campagneperiode en het aantal respondenten dat de vragenlijst helemaal heeft ingevuld.

Met de resultaten van de websurvey voor de gemeenteraadsverkiezingen 2006 in het achterhoofd hebben we besloten om voor de websurvey naar aanleiding van de federale verkiezingen 2007 enkel de Vlaamse partijen mee op te nemen. Ondanks de geleverde inspanningen waren de Franstalige partijen minder enthousiast om mee te werken aan het onderzoek. Daarenboven is gebleken dat de Franstalige respondenten in deze survey minder bereid waren om persoonlijke informatie of informatie over de politieke voorkeur mee te delen. In 2007 weigerde Vlaams Belang terug om de banner op de website te plaatsen. Aangezien we ervoor gekozen hadden om rekrutering via e-nieuwsbrieven en mailinglijsten te weren uit de data werken we in 2007 met de data van zeven Vlaamse politieke partijen.

Tabel 1: *Partijwebsites die deelnamen aan het onderzoek*

Partij	Taal	Website	Unieke bezoekers per dag september 2006*	survey 2006
Partij websites				
Sp.a	Ned	s-p-a.be	4604	357
Spirit	Ned	spirit.be	1060	133
CD&V	Ned	cdenv.be	1600	346
N-VA	Ned	n-va.be	2003	270
VLD/ Open VLD	Ned	vld.be	-	247
Vivant	N+F	vivant.be	-	30
Groen!	Ned	groen.be	993	293
Vlaams Belang	Ned	Vlaamsbelang.be	-	-
PS	Fr	ps.be	6000	185
CdH	Fr	lecdh.be	-	76
Ecolo	Fr	ecolo.be	810	274
MR	Fr	mr.be	-	-
Front National	Fr	frontnational.be	-	-
Niet van partij websites				
Extreem rechts/Groen	Ned	Mailinglijsten nieuwsbrief		721
Vlaams Belang	Ned	Website kandidaat		157
Varia	Ned en Fr	Zoekmachines, blogs, portaalsites		36
Varia	Ned	Mailinglijsten politieke partij		
Totaal				3126

* Gemiddeld aantal unieke bezoekers/dag gedurende de maand september 2006, bron: webmasters van de politieke partijen, interview september 2006 (verkiezingscampagne). Unieke bezoekers worden slechts één keer geteld, ongeacht het aantal keer zij de website per dag bezoeken. Unieke bezoekers worden geïdentificeerd aan de hand van het IP-nummer.

De online survey Internet en Politieke Partijen (I&PP) 2006 ging 1 september van start en werd beëindigd op 8 oktober 2006. Aangezien de focus lag op het website gebruik van websites tijdens de verkiezingscampagne werd de survey afgesloten aan het eind van de dag van de verkiezingen zelf. Tijdens de onderzoeksperiode hebben 4072 respondenten deelgenomen aan de survey, waarvan 3126 personen de vragenlijst ook tot het einde hebben doorlopen. Het uitvalscijfer bedraagt 23.6 procent, wat geen slechte score is in vergelijking met eerder gedane websurveys met een gemiddelde invulduur van 15 à 20 minuten (Best en Krueger 2004).

We willen nog even benadrukken dat de resultaten van de enquête niet kunnen worden doorgetrokken naar de volledige Belgische bevolking, noch naar de volledige online populatie. De onderzoekspopulatie van deze survey omvat de bezoekers van de partijwebsites die de moeite hebben gedaan deel te nemen aan deze enquête. De gedane uitspraken gelden dan ook uitsluitend voor deze groep. Niet alle online partij bezoekers zijn in dezelfde mate geneigd om mee te werken aan een websurvey. Gezien onze specifieke onderzoeksvragen was een online survey echter de enige aangewezen onderzoeksmethode. We kunnen schatten dat ongeveer vijf procent van de volwassen Belgische bevolking een of meerdere partijwebsites heeft bezocht tijdens de campagneperiode. Als we deze steekproef verder willen opdelen naar partijvoorkeur, de bezochte website en socio-economische achtergrond zouden we een enorme survey hebben moeten uitvoeren. We zouden bijvoorbeeld kunnen schatten dat ongeveer 40 000 mensen de partij website van Groen! hebben bezocht, waarna we grofweg een algemene bevolkingssurvey met 12 000 respondenten zouden moeten hebben om informatie over een voldoende aantal online Groen! bezoekers te hebben. Het is duidelijk dat omwille van praktische en financiële redenen een dergelijke survey niet mogelijk is.

Een zelfselectie survey was daarom de enige aangewezen methode om het informatie zoekgedrag van partijwebsite bezoekers op een gedetailleerde manier te onderzoeken. De keerzijde van deze onderzoeksmethode is dat in dit selectieproces hoger opgeleiden en kiezers met een sterke partijvoorkeur meer kans hebben om oververtegenwoordigd te zijn. Deze oververtegenwoordiging moet echter ook niet worden overschat. Ongeveer 66 procent van alle respondenten uit de I&PP survey geeft aan hoger (of universitair) onderwijs te hebben genoten. Uit de

Sociale en Culturele Verschuivingen survey van Vlaanderen blijkt dat 55 procent van de mensen die het internet gebruikt voor het opzoeken van politieke informatie hoger opgeleid is. Het verschil tussen beide survey data blijkt dus al bij al niet zo veel van elkaar te verschillen.

5. Resultaten

5.1. *Wie bezoekt de websites van politieke partijen?*

De algemene daling van het politieke engagement in de Westerse democratieën, de daling van het partijlidmaatschap en de populariteit van het internet hebben geleid tot heel wat politieke en theoretische discussies over de invloed van het internet op de politieke participatie van burgers. Hoge verwachtingen zijn gerezen over de mogelijkheden van het internet voor (het stimuleren van) politieke participatie. Websites kunnen voor politieke partijen een belangrijk communicatie-instrument vormen. Het internet biedt aan partijen tal van mogelijkheden om burgers politiek te informeren, te mobiliseren en te engageren. De vraag die niet alleen onderzoekers, maar ook de politieke partijen bezighoudt en aanbelangt, is wie nu juist deze partijsites bezoekt. Slagen de partijen er in om via hun website nieuwe groepen aan te trekken die traditioneel minder in het politieke gebeuren betrokken zijn en die niet worden bereikt via de traditionele media? De data van de I&PP survey geeft aan dat dit slechts gedeeltelijk het geval is. De partijwebsites worden hoofdzakelijk bezocht door diegenen die reeds in zekere mate geïnteresseerd zijn in het politieke gebeuren. Om inzicht te krijgen in de selectiviteit van deze groep maken we een vergelijking met de internetgebruikers die regelmatig het internet gebruiken voor politieke doeleinden. Daarvoor doen we een beroep op de Sociale en Culturele Verschuivingen (SCV) survey 2005. Deze enquête wordt jaarlijks georganiseerd door de Administratie Planning en Statistiek van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. In het kader van deze survey werden in het voorjaar van 2005, 1424 respondenten tussen 18 jaar en 85 jaar face-to-face bevraagd. Deze data kunnen als representatief worden beschouwd voor de volwassen populatie van Vlaanderen. Aangezien we niet beschikken over survey data waarin het politieke internetgebruik wordt bevraagd voor de gehele Belgische bevolking, gebruiken we de Vlaamse politieke internetgebruikers als referentiegroep. In de SCV survey wordt het politieke internetgebruik gemeten

aan de hand van de volgende items: het opzoeken van informatie over de actualiteit en politiek, opzoeken en downloaden van overheidsinformatie, downloaden en het gebruiken van formulieren en aanvragen op overheidswebsites en het contacteren van politici en overheidspersoneel. In tabel 2 vergelijken we de resultaten van ons eigen onderzoek, met de groep SCV-respondenten die regelmatig het internet gebruiken om politieke informatie op te zoeken.

Tabel 2: Respondenten I&PP 2006 en politieke internetgebruikers (in %)

	Nederlandstalige respondenten I&PP survey	Franstalige respondenten I&PP survey	Onliners die internet gebruiken voor politieke informatie en e-government (SCV)
Geslacht			
Vrouw	30.24	24.86	39.1
Man	69.76	75.14	60.9
Leeftijd			
<30 jaar	39.73	39.13	31.4
30-44 jaar	31.93	36.67	32.5
45-59 jaar	20.66	18.90	27.8
>59 jaar	7.68	5.29	8.3
Opleiding			
Secundair onderwijs of lager	35.29	29.16	44.6
Hoger of universitair onderwijs	64.71	70.84	55.4

Bronnen: I&PP survey Nederlandstalige respondenten (n=1,677); I&PP survey Franstalige respondenten (n=535); SCV survey (n=338) (vergelijking met de online respondenten die ten minste een keer per week het internet gebruiken voor het opzoeken van politieke informatie of e-government). Omwille van vergelijkbaarheid werd bij de opdeling naar onderwijsniveau geen rekening gehouden met diegenen die nog studeren. De eenheden zijn percentages.

Het eerste wat opvalt is dat bij de online partij bezoekers, net zoals het geval is bij de meer traditionele vormen van politieke participatie, mannen en hoger geschoolden extreem oververtegenwoordigd zijn. Bijna drie kwart van de I&PP respondenten is mannelijk en ongeveer twee derde heeft hoger onderwijs genoten. In vergelijking met de politieke internetgebruikers uit de SCV-survey zijn onder de bvezokers van partijwebsites meer jongeren te vinden, waarbij 39 procent van de respondenten jonger dan 30 jaar is. In tegenstelling tot de meer traditionele politieke participatievormen lijken partijwebsites eerder succesvol in het aantrekken van een jonger publiek. Het is belangrijk om op te merken dat we verder geen noemenswaardige verschillen kunnen terug-

vinden tussen de Nederlandstalige en Franstalige respondenten. Omwille van eenduidigheid hebben we gekozen om voor onderstaande analyses de Franstalige en Nederlandstalige respondenten samen te nemen.

De bezoekers van partijwebsites behoren overduidelijk tot de fervente internetgebruikers. 88 procent van de respondenten maakt dagelijks gebruik van het internet. Met het internetgebruik bedoelen we het gebruik van het internet thuis, op het werk, op de school, dus ongeacht de plaats van gebruik. Als we dit cijfer vergelijken met de Vlaamse politieke internetgebruikers (SCV 2005) zien we dat beide groepen even frequent gebruik maken van het internet. Beide groepen vertonen echter wel belangrijke verschillen in de internetvaardigheden (zie tabel 3). De bezoekers van de partijwebsites beschikken gemiddeld over meer internetvaardigheden dan de algemene politieke onliners. Zo heeft ongeveer 40 procent van de partij bezoekers al eens een webpagina gemaakt, voor de algemene politieke internetgebruikers is dit slechts 25 procent.

Tabel 3: *Internet vaardigheden van partijbezoekers 2006 in vergelijking met algemene politieke internetgebruikers (in %)*

	Bezoekers partijwebsites				Politieke internetgebruikers
	Vaak	Af en toe	Zelden	Nooit	Ja
Een zoekmachine gebruiken om informatie te vinden	85.26	10.05	1.40	3.30	99.73
E-mails met toegevoegde bestanden versturen	71.49	13.86	4.23	10.42	94.1
Berichten versturen naar chatrooms, nieuwsgroepen of naar online discussiefora	18.19	13.53	26.33	41.95	37.9
Via het internet telefoneren	11.40	30.37	31.81	26.42	18.6
Peer-to-peer file sharing om films, muziek... uit te wisselen	9.26	9.86	13.58	67.30	24.9
Een webpagina maken	11.77	12.28	15.67	60.28	25.4
Een petitie onderteken	13.91	11.86	15.81	58.42	-

Bron: Bezoekers politieke partijwebsites: I&PP survey 2006 (n=2212). Politieke internetgebruikers in SCV survey 2005 (n=338). Vier antwoordcategorieën in I&PP; twee (ja/nee) in SCV. Eenheden zijn percentages.

Tabel 4: *Politieke participatie tijdens de laatste 12 maanden – online and offline (in %)*

	I&PP 2006	
	Online	Offline
Financiële steun aan politieke partij	4.51	18.21
Financiële steun aan een andere politieke organisatie of doel	3.02	11.24
Discussie politiek met vrienden, familie, collega's	10.82	71.02
Contact opgenomen met politici	22.71	28.61
Deelgenomen aan een stakingsactiviteit	-	8.27
Deelgenomen aan een betoging	-	22.90
Actief deelgenomen aan een campagne politieke partij	9.10	28.66
Deelgenomen aan een politieke bijeenkomst, demonstratie	-	38.32

Bronnen: I&PP survey 2006 (n=2212). Politieke participatie tijdens de afgelopen 12 maanden waarbij al dan niet (online, offline) gebruik werd gemaakt van het internet.

Om na te gaan of de Belgische politieke partij websites in staat zijn om mensen aan te trekken die minder geïnteresseerd zijn in politiek hebben we de respondenten bevraagd in welke mate zij op een schaal van 0 tot 10 geïnteresseerd zijn in politiek alsook de politieke participatie van de partijbezoekers tijdens de laatste 12 maanden (zowel on- als offline). Zo blijkt dat de online partijbezoekers tot de meer politiek geïnteresseerden en geëngageerden in de maatschappij behoren. De gemiddelde politieke interesse van de partijbezoekers is 8.2 op een schaal van 0 tot 10, dat is ver boven het gemiddelde van de algemene Belgische bevolking. Dat wordt bijzonder duidelijk als we kijken naar het lidmaatschap van de politieke partijen. Ongeveer 47 procent van de respondenten geeft aan lid te zijn van een politieke partij, voor de algemene populatie is dit ongeveer 6 procent. Dat vertaald zich mede in een respondentengroep die in vergelijking met de algemene bevolking bijzonder politiek actief is (zie tabel 4).

5.2. *Partijwebsites als campagne-instrument*

Het internet is voor vele organisaties en partijen een belangrijk campagne-instrument geworden, alsook voor de Belgische politieke partijen. Wanneer we kijken naar het aantal unieke bezoekers per dag voor de verschillende partijwebsites zien we, in vergelijking met de pre-electorale periode, bijna een verdubbeling van het aantal bezoekers tijdens de campagneperiode voor de gemeenteraadsverkiezingen 2006. Dit is een substantiële toename wanneer we de cijfers vergelijken met de par-

tij bezoekers tijdens de vorige verkiezingsperiode (Hooghe & Stouthuyzen, 2001; Hooghe & Vissers, 2008). De vraag die ons hier interesseert is welke rol partijwebsites spelen in de algemene verkiezingscampagne. Voegen zij iets extra toe aan de traditionele campagne? Slagen partijwebsites erin om kiezers aan te trekken die niet worden bereikt via de meer traditionele media, zoals televisie, krant en radio,... of worden de partijsites eerder gebruikt als aanvullende bron? Beperken de websitebezoekers van politieke partijen zich tot één website of surfen zij naar meerdere partijwebsites? Om een antwoord te bieden op deze vragen hebben wij een batterij vragen over het mediagebruik opgenomen in de vragenlijst. Tabel 5 toont aan dat het bezoeken van partijwebsites niet kan worden gezien als een vervanging voor de televisie of de krant als een middel om informatie te verzamelen. In vergelijking met de algemene Vlaamse bevolking en de subsample van de politieke internetgebruikers, kijken de bezoekers van partijwebsites minder naar het nieuws en duidingprogramma's op de televisie. Politieke internetgebruikers (SCV) lezen vaker dagelijks de krant in vergelijking met de partijbezoekers en de algemene bevolking. De groep die nauwelijks het nieuws volgt op televisie of in de krant is, behalve voor de algemene bevolking wat betreft het lezen van de krant, verwaarloosbaar. Daaruit kunnen we concluderen dat partijwebsites hoofdzakelijk worden gebruikt als aanvulling op het politieke nieuws uit andere media. Maken we een onderscheid naar de gebruikte media voor het opzoeken van informatie specifiek over de gemeenteraadsverkiezingen, dan zien we dat de nationale televisie, de nationale kranten en het internet het meest frequent worden gebruikt om verkiezingsinformatie op te zoeken op dagelijkse basis. De helft van de partijbezoekers voor de gemeenteraadsverkiezingen zegt hiervoor een beroep te doen op de nationale televisie, 40 procent gebruikt hiervoor het internet en 43 procent de nationale krant. Ondanks het lokale karakter van de verkiezingen in 2006 blijken de regionale televisie en de regionale kranten en magazines niet echt populair te zijn. Verenigingen en organisaties zijn duidelijk het minst actief (of efficiënt?) in het doorgeven van verkiezingsinformatie, 62 procent van de bezoekers van partijwebsites zegt nooit verkiezingsinformatie te hebben verkregen via een organisatie waarvan men lid was.

Als aan de respondenten wordt gevraagd welk medium het belangrijkste informatiekanaal vormt voor de gemeenteraads/federale verkiezingen blijkt het internet veruit het belangrijkste medium. Online partijbe-

Tabel 5: Mediagebruik en nieuwsconsumptie (in %)

	Televisie			Krant		
	I&PP Partijbezoekers 2006	Politieke internet- gebruikers	SCV Algemene bevolking	I&PP Partijbezoekers 2006	Politieke internet- gebruikers	SCV Algemene bevolking
6 à 7 d. /week	42.60	56.2	62.0	40.31	48.8	40.3
3 à 5 d. /week	37.09	32.0	24.6	28.10	19.2	13.3
1 à 2 d. /week	10.89	6.5	5.8	15.01	10.9	12.5
<1 d. /week	4.92	3.3	4.6	8.86	14.5	15.2
Nooit	4.50	2.1	3.0	7.71	6.5	18.5

Bronnen: I&PP 2006 (n=12212), Politieke internetgebruikers uit SCV survey (n=338). Algemene bevolking: alle respondenten uit de SCV survey (n=1524).

zoekers behoren tot de frequente internetgebruikers en 26 procent geeft dan ook aan dat het internet voor hen de belangrijkste informatiebron is voor de gemeenteraadsverkiezingen, voor 22 procent van de partijbezoekers in 2006 is dit de televisie en voor 18 procent is dat een nationale krant/magazine. Daarnaast zien we ook dat partijbezoekers zich niet beperken tot de website van slechts één politieke partij. Tijdens de campagneperiode van de gemeenteraadsverkiezingen 2006 bezochten de respondenten gemiddeld 3.6 verschillende partijwebsites. Partijwebsites zijn niet de enige online bron om informatie over de verkiezingen in te winnen, maar zij vormen voor de bezoekers van partijwebsites wel de belangrijkste digitale informatiebron. De nationale website van de partij vanwaar men is doorgelinkt naar de vragenlijst is door 80 procent van de respondenten, die reeds een beroep heeft gedaan op internet voor verkiezingsinformatie, gebruikt geweest om verkiezingsinformatie op te zoeken (zie tabel 6). De lokale afdelingssites zijn daarentegen, ondanks het regionale karakter van de verkiezingen, een stuk minder populair. En ook hier zien we dat de partijbezoekers zich niet uitsluitend beperken tot één partij, 36 procent van de respondenten in 2006 heeft voor het opzoeken van verkiezingsinformatie een beroep gedaan op de nationale website van een andere politieke partij en 24 procent heeft dit gedaan voor een (of meerdere) afdelingssite(s) van een andere politieke partij.

Tabel 6: *Opzoeken van online verkiezingsinformatie (in %)*

	2006
Nationale website deze politieke partij	80.07
Website lokale afdeling deze politieke partij	41.60
Nationale website andere politieke partij	35.85
Website krant	29.89
Persoonlijke website kandidaat	27.42
Website lokale afdeling andere politieke partij	24.22
Website nieuwszender	24.00
Website overheid	12.65
Portaalwebsite (als Yahoo, Tiscali,...)	6.33
Discussieforum	--
Blog	--
Andere website	2.25

Bronnen: I&PP 2006, meer dan één antwoord mogelijk. Opmerking: Percentages ten opzichte van de respondenten die reeds het internet hebben gebruikt voor het opzoeken van verkiezingsinformatie. (n=2869). Met *deze* partij bedoelen we de partij vanwaar men op de vragenlijst is terechtgekomen.

Voor ongeveer 41 procent van de respondenten was het de eerste keer dat de partijwebsite (waarvan werd doorgeklikt naar de websurvey) werd bezocht. Bij de overige 59 procent was de site reeds eerder bezocht. Als we aan de respondenten vragen of het bezoeken van de partijwebsite invloed heeft gehad op hun politieke voorkeur, zegt 45 procent van de respondenten een zekere invloed te hebben ervaren. Dit is opvallend hoger dan het geval is bij onderzoek naar TV en kranten, waar steeds slechts een kleine minderheid bekend enige invloed te ervaren. Als we de frequentie van het partijbezoek kruisen met de invloed op de politieke voorkeur zien we dat de respondenten die de website voor de eerste keer bezoeken, aangeven het minst politiek te zijn beïnvloed. 70 procent van de eerste-keer-bezoekers zegt dat het bezoek aan de partijsite geen invloed heeft gehad op hun politieke voorkeur, maar bij de regelmatige bezoekers is dit 50 procent.

Tot dusver kunnen we dus besluiten dat partijwebsites niet kunnen worden gezien als een doeltreffend instrument om een nieuw publiek aan te trekken dat niet wordt bereikt via de traditionele media. Online partijbezoekers hebben een hoge mate van politieke interesse, hebben een sterke partijidentificatie, en zij doen een beroep op ook nog andere informatiebronnen naast de partijwebsites zelf. De vergelijking met de politieke internetgebruikers uit de Sociale en Culturele Verschuivingen survey (2005) toont aan dat deze bevindingen niet zomaar het gevolg kunnen zijn van het zelfselectieproces van de respondenten. De resultaten blijken de *reinforcement* (*versterkings*) hypothese te bevestigen: partijwebsites bereiken vooral diegenen die reeds geïnteresseerd zijn in het politieke gebeuren.

5.3. *Redenen voor het bezoeken van partijwebsites*

Een belangrijk deel van het onderzoek naar de rol van het internet in verkiezingscampagnes verwijst naar de interactieve mogelijkheden van het internet. Dit nieuwe medium geeft politieke partijen en andere (politieke) organisatie de mogelijkheid om burgers op een nieuwe manier te betrekken in het politieke gebeuren. Naast het louter verspreiden van informatie biedt het WWW heel wat nieuwe interactieve toepassingen zoals het gebruik van e-mails, blogs, chat rooms, discussiefora,... In onderzoek naar de inhoud van partijwebsites wordt meestal gewezen op het top-down karakter van partijwebsites en het feit dat partijen niet optimaal gebruik maken van deze nieuwe internet-

toepassingen. De vraag die zich hier opdringt is of burgers nu wel echt op zoek zijn naar interactie. Zo blijkt dat de bezoekers van partijwebsites hoofdzakelijk op zoek zijn naar informatie, en niet naar interactie met de partij, politici of andere kiezers (zie tabel 7). Het zoeken van informatie over de partijstandpunten, de verkiezingscampagne, en over kandidaten en de politieke partij in het algemeen vormen voor beide verkiezingen de belangrijkste redenen voor het bezoeken van partijwebsites. De vraag die hier gesteld kan worden is of partijbezoekers, of kiezers in het algemeen, gewoon niet geïnteresseerd zijn in politieke interactie of zij juist niet geïnteresseerd zijn in interactie met partijen en politici (via de officiële partysites). Het zou ook kunnen dat burgers politieke discussie opzoeken via persoonlijke websites van politici en kandidaten of via de meer ‘neutrale’ discussie forums en blogs of dat zij ‘real life’ discussies verkiezen boven de internetgemeëdiëerde communicatie.

Tabel 7: Belangrijkste redenen voor het bezoeken van partij websites (in %)

	2006
Informatie over de partijstandpunten	52.32
Informatie over de verkiezingscampagne	39.59
Informatie over kandidaten	41.66
Informatie over de politieke partij	27.42
E-mailen politieke partij	5.8
Deelnemen aan politieke discussies	6.99
E-mailen politicus	2.51
Aanmelden of afmelden als lid van een partij	2.45
Andere redenen	6.52

Bronnen: I&PP 2006: n=21212. Eenheden zijn percentages. De som van de percentages is niet 100, maar bijna 200, omdat we de twee belangrijkste redenen waarom de respondenten partij websites bezoeken, hebben opgeteld.

Om een zicht te krijgen op de tevredenheid van de bezoekers werd aan de respondenten gevraagd de partijwebsite te beoordelen aan de hand van een rapportcijfer van 1 tot 10. De gemiddelde score komt neer op 6.7/10. Dit is geen slechte score, maar dit cijfer laat duidelijk plaats voor verbetering en aanpassing van de huidige partijwebsites. Anderzijds kunnen we er ook van uit gaan dat we hier blijkbaar te maken hebben met een eerder kritisch publiek.

5.4. *Preken voor de eigen kerk?*

Als we kijken naar de achtergrondkenmerken en het media gebruik van de partijbezoekers is het duidelijk dat het hier om een heel selecte groep gaat. Naast het algemene patroon van de partijwebsitebezoekers zijn we ook geïnteresseerd in de partijvoorkeur en de stemvoorkeur van de bezoekers van de verschillende partijwebsites. Het informeren van de leden en de partijaanhangers is een belangrijke doelstelling van partijsites, maar deze sites kunnen daarnaast ook een belangrijke rol spelen in het werven en informeren van nieuwe kiezers en de nog ‘twijfelende’ kiezers. Trekken partij websites hoofdzakelijk partijleden en partijaanhangers aan of kunnen zij ook supporters van andere partijen aantrekken en kiezers die nog geen uitgesproken partij voorkeur hebben? Om een antwoord te bieden op deze vraag hebben we aan de respondenten gevraagd of zij reeds besloten hadden op welke partij te stemmen tijdens de komende verkiezingen en zo ja, welke partij dan wel. De combinatie van beide vragen laat ons toe om de partijbezoekers in te delen in drie verschillende groepen:

1. De respondenten die reeds beslist hebben te stemmen op de partij die zij zojuist hebben bezocht.
2. De respondenten die reeds beslist hebben te stemmen op een andere partij dan de partij waarvan zij de website zojuist hebben bezocht.
3. De respondenten die nog niet beslist hebben op welke partij te stemmen (of die dit althans niet wilden bekend maken).

Tabel 8 (voor de Nederlandstalige partijen) en Tabel 9 (voor de Frans-talige partijen) geven weer op welke partij de partijwebsitebezoekers beslist hebben te stemmen bij de komende gemeenteraadsverkiezingen. We vinden hier een vrij normale verdeling bij de Vlaamse partijen met de hoogste scores voor CD&V en SP.a., gevolgd door Vlaams Belang, N-VA en Groen!. De score van VLD ligt duidelijk lager dan de echte stembusuitslag. Ook als we kijken naar het stemgedrag in het jaar 2000 blijken de (toenmalige) CVP en SP de favoriete partijen. Hoewel ons onderzoek zeker niet representatief is voor de Belgische bevolking, kunnen we dan ook besluiten dat de meeste Vlaamse partijen wel degelijk vertegenwoordigd zijn in onze steekproef. Enkel VLD blijft ondervertegenwoordigd.

Tabel 8: Partijvoorkeur Vlaamse partijen (in %)

	Gemeenteraad	
	2000	2006
Agalev/Groen!	12.4	13.0
CVP/CD&V	16.3	18.9
ID21	0.7	-
Pvda	0.3	-
SP(.A)	15.5	18.5
Vlaams Blok	11.7	13.9
VLD	12.0	10.9
VU	8.5	--
N-VA	--	13.1
Spirit	--	3.5
Vivant	--	1.3
Andere partij	3.2	4.1
Blanco/niet stemmen	0.9	--
Vertel ik liever niet	--	2.8
Mocht (nog) niet stemmen	15.2	--
Weet het niet meer	3.4	--

Bronnen: I&PP 2006. Enkel respondenten die afkomstig zijn van partijwebsites, in 2006 enkel diegenen die al een partijvoorkeur hebben. Voor 2000: n=1874; voor 2006: n=1537. Eenheden zijn percentages.

Aan Franstalige kant kregen we geen medewerking van MR en dat betekent dat de verdeling van de respondenten hier veel minder optimaal is. Er is een bijzonder grote oververtegenwoordiging van de Ecolo-kiezers. PS scoort matig en CDH en MR blijven sterk ondervertegenwoordigd (zie tabel 9). Ondanks onze inspanningen blijkt de Fransstalige steekproef dus verre van representatief.

Tabel 9: Partijvoorkeur Franstalige partijen (in %)

	2000	2006
Ecolo	33.0	43.3
FDF	0.7	0.6
Front National	0.5	0.8
Parti communiste	0.4	0.2
PRL /MR	8.6	7.3
PS	25.2	25.9
PSC / CDH	7.9	12.3
PTB	0.9	0.6
Vivant	0.2	--
Andere partij	2.6	3.6

Tabel 9: *Partijvoorkeur Franstalige partijen (in %) (vervolg)*

	2000	2006
Blanco	1.0	--
Ging niet stemmen	2.1	--
Mocht (nog) niet stemmen	11.1	--
Weet het niet meer	5.9	--
Vertel ik liever niet	--	5.0

Bron: I&PP 2006. Enkel respondenten die afkomstig zijn van partijwebsite, in 2006 enkel diegenen die al een partijvoorkeur hebben. Voor 2000: n=587; voor 2006: n=496. Eenheden zijn percentages.

We hebben al vermeld dat in Vlaanderen alle parlementaire politieke partijen, uitgezonderd het Vlaams Belang, hebben deelgenomen aan de websurvey. Dit was niet het geval voor de Franstalige partijen. Daarenboven bleek dat de Franstalige respondenten minder geneigd waren om persoonlijke informatie of informatie over hun politieke voorkeur vrij te geven. Aangezien het voor onderstaande analyses belangrijk is een min of meer een representatieve steekproef te hebben van de partijbezoekers van de verschillende politieke partijen hebben wij de analyses over de politieke voorkeur van de respondenten beperkt tot de bezoekers van de Vlaamse partij websites (zie tabel 10 en 11).

Tabel 10 toont dat 57 procent van de respondenten tijdens de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen reeds besloten had te stemmen op de partij waarvan de website zojuist was bezocht. Een andere 25 procent had beslist te stemmen op een andere politieke partij en 18 procent van de Vlaamse partij bezoekers had op het moment van de survey nog niet beslist op welke partij te stemmen tijdens de komende verkiezingen. Deze verhoudingen verschillen lichtjes voor de federale verkiezingen.

Tabel 10: *Bezoekers (Vlaamse) Politieke Partij websites (in %)*

	Beslist te stemmen op dezelfde partij	Beslist te stemmen op een andere partij	Nog niet beslist	N
bezoekers 2006	57.14	25.00	17.86	1,652

Bronnen: I&PP 2006 n=1,677 (tot en met de verkiezingsdag 8/10/2006), ontbrekende waarden=25; Totaal aantal respondenten uitgezonderd de Franstalige politieke partijen, respondenten gerekruteerd via nieuwsbrieven, mailingletters en zoekmachines. Eenheden zijn percentages.

Partijwebsites worden dus niet exclusief bezocht door partijbezoekers. Supporters van andere partijen alsook de onbesliste kiezers vinden hun

weg naar verschillende partijwebsites. Partijwebsites doen meer dan enkel preken voor de eigen kerk. Tot in zeker mate worden partijwebsites inderdaad bezocht door een publiek dat reeds is overtuigd. We kunnen schatten dat in onze steekproef ongeveer 60 procent van alle respondenten tot deze categorie hoort. Maar de overige 40 procent lijkt niet op zoek te zijn naar bevestiging, zij zijn vooral op zoek naar nieuwe informatie over andere politieke partijen.

We kunnen ook nagaan of bovenvermelde groepen inderdaad ook echt van elkaar verschillen. Om te achterhalen welke karakteristieken kenmerkend zijn voor de partijbezoekers met een verschillende kiesintentie doen we een beroep op een binomiale logistische regressie analyse. We hebben drie aparte analyses uitgevoerd voor beide verkiezingscampagnes: een analyse per electorale groep, nl. de kiezers die reeds beslist hadden te stemmen op de partij die zij zojuist hadden bezocht, de kiezers die reeds beslist hadden te stemmen op een andere partij, tenslotte de kiezers die nog niet beslist hadden op welke partij te stemmen. In alle drie de modellen werden dezelfde onafhankelijke variabelen gebruikt (zie tabel 11). De afhankelijke variabele is een dichotome variabele dat weergeeft of de respondent behoort tot een van de drie electorale groepen die we hebben onderscheiden. De verschillende analyses voorspellen de kans dat iemand behoort tot een van de drie electorale groepen (partijaanhangers, andere partij, nog niet beslist).

De onafhankelijke variabelen die werden gebruikt in de modellen zijn de dag van de verkiezingscampagne (0=1 september tot 37=9 oktober), sociodemografische achtergrondkenmerken, nl. geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en de frequentie van het mediagebruik. Het mediagebruik werd gemeten aan de hand van een metrische variabele die de frequentie meet van het kijken naar het nieuws en politieke duidingprogramma's op de televisie en het lezen van de krant, op een schaal van 1 (nooit) tot 6 (elke dag). Voor het internetgebruik werd de frequentie van het algemene internetgebruik gemeten, dit is het algemene internetgebruik op het werk, op school, thuis opgenomen, gaande van minder dan één keer per maand (=1) tot elke dag (=6). We hebben ook de internetvaardigheden mee opgenomen in de analyse waarvoor we een som-schaal hebben gecreëerd die bestaat uit de volgende items: het gebruiken van zoekmachines, het verzenden van e-mails, berichten versturen naar een chatroom of blog, het tekenen van petitie's, online telefoneren, peer-to-peer file sharing en het maken van webpagina's (zie ook tabel

3). Om zeker te zijn dat de mogelijke verschillen tussen de verschillende electorale groepen niet volledige te verklaren zijn door verschillen in politieke interesse en partijlidmaatschap, hebben we beide controlevariabelen mee opgenomen in het model. Politieke interesse werd gemeten aan de hand van een 10-punten schaal waarbij 0 staat voor helemaal niet geïnteresseerd en 10 staat voor heel sterk geïnteresseerd in politiek. De variabele lidmaatschap van een politieke partij is opgedeeld in vier antwoordcategorieën: (1) Actief lid (heeft dit jaar aan één of meer activiteiten deelgenomen), (2) passief lid (lidmaatschap betaald, maar aan geen enkele activiteit deelgenomen), (3) Geen lid en (4) Geen lid meer (Zie Appendix voor meer gedetailleerde informatie over de variabelen). Het effect van de onafhankelijke variabelen op de afhankelijke variabele wordt weergegeven aan de hand van odds ratios (Exp B).

De analyseresultaten in tabel 11 geven een verschillend patroon aan voor de drie electorale groepen tijdens de campagneperiode van de gemeenteraadsverkiezingen 2006. Als we kijken naar de grootste groep, nl. de respondenten die reeds beslist hadden te stemmen op dezelfde partij waarvan zij de website zojuist bezocht hadden, dan zien we dat dit model een verklarende variantie heeft van 0.10 (McFaden's pseudo- R^2). Zoals verwacht hebben (zowel actieve als passieve) partijleden een grotere kans om te stemmen voor de partijsite die zij zojuist hebben bezocht. De respondenten met een hoge mate van politieke interesse hebben eveneens een grotere kans om een duidelijke kiesvoorkeur te hebben. Studenten daarentegen behoren significant minder tot deze groep, daarbij moeten we in het achterhoofd houden dat de meesten onder hen ook voor de eerste keer gaan stemmen. Het model voor de tweede groep, nl. de partijbezoekers die op het moment van de survey reeds beslist hadden te stemmen voor een andere partij dan de partij waarvan ze de website zojuist hadden bezocht, is duidelijk heel wat zwakker met een verklarende variantie van slechts 0.04 (McFaden's pseudo- R^2). Hier vinden we significant minder partijleden terug en meer mannen dan vrouwen. Deze groep lijkt ook hoger te scoren op politieke interesse.

Tabel 11: *Kiesintentie van de online partijbezoekers tijdens de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen 2006*

	Stemmen voor zelfde partij	Stemmen voor andere partij	Nog niet beslist
Verkiezingsdag	0.999	1.004	0.996
Geslacht			
Man	0.917	1.980***	0.490***
Vrouw (a)	1	1	1
Leeftijd	0.991	1.006	1.009
Opleiding			
Hoger/universitair ond.	0.941	1.080	0.976
Secundair of lager ond.	1	1	1
Student	0.646**	1.528	1.179
Geen student (a)	1	1	1
Media gebruik			
TV	1.003	1.079	0.881*
Krant	1.054	0.980	0.946
Internet	1.013	0.903	1.060
Politieke interesse	1.065*	1.165***	0.813***
Internetvaardigheden	1.048	0.946	0.984
Partijlidmaatschap			
Actieve leden	4.282***	0.549***	0.030***
Passieve leden	2.857***	0.682	0.213***
Geen lid meer	0.843	1.200	1.101
Geen lid	1	1	1
χ^2	217.15***	73.09***	360.46***
df	13	13	13
McFaden's pseudo-R ²	0.1023	0.0415	0.2609

Bron: I&PP survey 2006 n=1,677, ontbrekende waarden=236 Het model bevat enkel respondenten die via Vlaamse partij websites werden gerekruteerd voor de websurvey. De afhankelijke variabele die betrekking heft op de kiesintentie van de respondent is een dichotome variabele (1=ja, en 0=nee). Eenheden zijn odds ratios (Exp β). ***=p<0.001; **=p<0.01; *=p<0.05. (a): referentie categorie.

Het laatste model is meteen ook het sterkste model. Het model verklaart 25 procent van de variantie in de afhankelijke variabele. Dat is een opvallend hoog cijfer. Eerst en vooral zien we dat het moment in de verkiezingscampagne waarop de partijwebsite wordt bezocht geen significant effect heeft op de afhankelijke variabele. Dit impliceert dat respondenten die een partijsite hebben bezocht in het begin van de campagne, op 1 september, evenveel kans hebben om nog niet te weten op wie te stemmen als kiezers die de partijsite hebben bezocht de dag voor de verkiezingen. Dit is in lijn met eerder gedaan onderzoek waaruit

blijk dat de stemintentie of partijvoorkeur van kiezers niet gevormd wordt tijdens de verkiezingscampagne zelf (Hooghe en Teepe 2007). Daarnaast is het ook opvallend dat, in vergelijking met vorige modellen, in deze groep vrouwen het sterkst vertegenwoordigd zijn. In zekere mate kan dit te wijten zijn aan het feit dat bij het invullen van vragenlijsten, vrouwen in het algemeen vaker de antwoordcategorieën “ik weet het niet” of “ik heb nog niet beslist” gebruiken dan mannen (Mondak en Anderson 2004).

Als we alle drie de modellen vergelijken zien we dat de traditionele achtergrondkenmerken zoals leeftijd of opleidingsniveau niet significant zijn. Dit geeft aan dat de bezoekers van partijwebsites, ongeacht hun kiesintentie, hoger opgeleide kiezers zijn die frequent gebruik maken van het internet en die in vergelijking met de modale burger over meer internetvaardigheden beschikken.

6. Conclusie

Analyse van de I&PP survey naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen in 2006 toont aan dat politieke partijwebsites bezocht worden door een zeer specifieke electorale groep. Politieke partijwebsites trekken hoofdzakelijk hoger geschoolden, mannen en mensen met een sterke politieke interesse aan. Een aanzienlijk deel van de respondenten (47 procent) is lid van een politieke partij, dit is een enorme oververtegenwoordiging als we vergelijken met de algemene Belgische bevolking waarvan slechts 6 procent partijlid is. Onze bevindingen lijken dus eerder in de lijn te liggen van de versterkingshypothese.

Onze tweede onderzoeksvraag was of partijsites erin slagen om een nieuw publiek aan te trekken of dat zij hoofdzakelijk worden bezocht door partijleden en partijaanhangers. De resultaten tonen aan dat we de bezoekers van partijwebsites duidelijk kunnen opdelen in twee segmenten. Aan de ene kant hebben we de vaste partijsupporters die op zoek zijn naar bijkomende specifieke informatie over ‘de eigen’ partij. Anderzijds hebben we de kiezers die op zoek zijn naar informatie over andere partijen dan de partij die hun stemvoorkeur geniet en de kiezers die nog niet beslist hebben op welke partij te stemmen. Beide groepen hebben verschillende kenmerken. De partijsupporters scoren extreem hoog op politieke interesse en in deze groep vinden we hoofdzakelijk mannen terug. De andere groep daarentegen is minder in politieke

geïnteresseerd en hier zijn, in tegenstelling tot bij de vorige groep, de vrouwen sterker vertegenwoordigd. Zo komt naar voor dat een kleine 60 procent van de partijbezoekers behoort tot de partijaanhangers, waarbij de overige 40 procent behoort tot de 'pluralistische' informatiezoekers. Gegeven de zelfselectiviteit in onze dataverzameling moeten deze cijfers eerder worden gezien als een eerste indicatie, waarbij we zelfs kunnen verwachten dat in de realiteit beide groepen gelijk vertegenwoordigd zijn. Wat betreft de Sunstein-hypothese over segmentatie en groepspolarisatie kan onze conclusie zijn dat, al naargelang wat men verkiest, het glas halfvol of halfleeg is. Partij websites zijn inderdaad een belangrijk instrument voor intra-partij communicatie, en zij worden tot op zekere hoogte ook bezocht door partijleden en partij supporters. Maar, in tegenstelling tot de vrees van sommigen, blijkt dat partij websites eveneens worden bezocht door internetgebruikers die voor zichzelf reeds hebben uitgemaakt te stemmen op een andere partij, of door kiezers die tijdens de campagneperiode nog niet hebben beslist op welke partij te stemmen.

We hopen dat we in dit hoofdstuk hebben gedemonstreerd dat er meer dan één antwoord is op de vraag of de online aanwezigheid van politieke partijen nu al dan niet leidt tot politieke segmentatie. Al bij al is segmentatie geen kenmerk dat kan worden onderzocht op het niveau van de websites zelf of de informatie die wordt aangeboden op de sites. Segmentatie is een kenmerk van het informatiezoekgedrag van de internetgebruikers zelf. Sommige websites lenen er zich beter toe om selectief informatie op te zoeken, maar uiteindelijk zijn het de gebruikers zelf die een specifieke informatiestrategie hanteren. In de studie van internetgebruik op individueel niveau vormt de representativiteit van de data de grootste uitdaging. Desondanks is het duidelijk dat studies die het effect van partijwebsites willen nagaan zich niet mogen beperken tot inhoudsanalyse van de websites zelf. Het is belangrijk ook de gebruikerszijde mee op te nemen in het verhaal, niettegenstaande alle methodologische problemen die hierbij komen kijken.

Onze studie toont aan dat we verschillende groepen partijbezoekers kunnen onderscheiden met verschillende noden en informatiezoekpatronen. De verschillende interactiepatronen tussen de informatie op de partij sites en de gebruikerskenmerken maakt dat het bezoeken van partij sites voor deze verschillende electorale groepen ook andere politieke consequenties heeft.

Hoofdstuk 6 **HET POTENTIEEL VAN POLITIEKE MOBILISATIE: EEN EXPERIMENT OVER INTERNET EN FACE-TO-FACE MOBILISATIE**

*Marc Hooghe, Sara Vissers,
Valérie-Anne Mahéo & Dietlind Stolle*

1. Inleiding

Politieke participatie is een belangrijk element van onze huidige democratie: algemeen wordt aangenomen dat in een democratisch politiek systeem burgers voldoende mogelijkheden moeten hebben om te communiceren met beleidsmakers (Rosenstone en Hansen 1993; Verba, Schlozman en Brady 1995). Het *civic voluntarism* model, ontwikkeld door Verba, Schlozman en Brady (1995) veronderstelt dat participatie toegang tot bepaalde middelen vereist (zoals tijd, geld, politieke kennis), maar ook democratische vaardigheden (schrijven van brieven, actieve deelname aan discussies, leiden van vergaderingen, enz.). Van even groot belang is echter ook het mobilisatieaspect: burgers moeten gemobiliseerd en gerekruteerd worden opdat zij ook effectief actief zouden deelnemen aan het politieke en sociale leven (Clark 2000).

De onderliggende assumptie van ons experiment is dat het medium dat wordt gebruikt om mensen te mobiliseren een effect heeft op de doeltreffendheid en het succes van de mobilisatie-inspanningen (Norris 2006). Deze vraag wordt des te relevanter als we weten dat de vrijwilligerssector in sneltempo aan het veranderen is. Traditionele vormen van persoonlijke (face-to-face) interactie worden vervangen door meer onpersoonlijke internetgemiddelde communicatie en mobilisatie (Polat 2005; Skocpol 2003). Voor velen vormt deze transitie een reden voor bezorgdheid. Zo wordt aangenomen dat internetmobilisatie en communicatie minder krachtig is en een minder socialiserend effect heeft dan de meer traditionele interactievormen (Putnam 2000).

In dit hoofdstuk zullen we dieper ingaan op de causale relatie tussen mobilisatie en participatie. Meer specifiek zijn we geïnteresseerd in het

effect van verschillende mobilisatievormen, namelijk het effect van webgebaseerde mobilisatie versus face-to-face mobilisatie op kennis en participatie. Hiervoor hebben we gebruik gemaakt van een experimenteel onderzoeksdesign. De focus in dit hoofdstuk ligt op institutionele directe mobilisatie, met andere woorden campagnes van sociale organisaties.

1.1. *De opkomst van internet mobilisatie*

Direct contact tussen politici en beleidsmakers enerzijds en burgers anderzijds vormt een belangrijke schakel in het proces dat burgers aanzet tot actieve politieke participatie. De campagne-inspanningen van partijen en organisaties om burgers te mobiliseren, waarbij de nodige informatie en redenen voor engagement worden aangereikt, vormen een belangrijke sleutelvariabele in de meeste politieke participatietheorieën. Het “gevraagd worden” is een belangrijke verklarende variabele wanneer men participatie wil verklaren. De algemene idee is dat individuen moeten worden gestimuleerd en gemotiveerd opdat zij zich ook daadwerkelijk zouden engageren in het sociale en publieke leven. Rosenstone en Hansen (1993) definiëren mobilisatie als “het proces waarin kandidaten, politieke partijen, activisten en groepen enerzijds, mensen overhalen om te participeren”. Mobilisatie kan echter via verschillende kanalen en manieren verlopen. Organisaties en politieke partijen contacteren burgers op verschillende manieren, bijvoorbeeld via brochures, campagne filmpjes, de radio, persoonlijk contact, enz. We kunnen verwachten dat verschillende mobilisatie-instrumenten op een andere manier werken en bijgevolg ook een andere impact zullen hebben op het politieke engagement van burgers, het electoraat of de specifieke doelgroep.

Persoonlijk face-to-face contact is een van de oudste mobilisatievormen en wordt ook vaak gezien als de meest doeltreffende methode. Heel wat aandacht is uitgegaan naar de relatie tussen direct individueel contact enerzijds en politieke participatie anderzijds. De meeste studies ondersteunen de these dat persoonlijk contact en face-to-face mobilisatie een significante invloed uitoefent op het politieke engagement van burgers.

Meer bepaald in het domein van de electorale campagnevoering is er heel wat onderzoek gedaan naar de invloed van face-to-face mobilisa-

tie. Zowel experimenteel als niet-experimenteel onderzoek heeft hier aandacht aan besteed. Niet-experimenteel onderzoek maakt voornamelijk gebruik van survey-data waarbij de onderzoekers moeten werken met zelfgerapporteerde electorale mobilisatie en opkomst (Huckfeldt en Sprague 1992; Kramer 1970; Rosenstone en Hansen 2003). Survey-onderzoek laat echter niet toe om ook effectief causale uitspraken te doen over campagne-inspanningen en de kiezersopkomst. Partij-aanhangers en kiezers met een sterke politieke interesse maken een veel grotere kans om te worden gecontacteerd door partijen. Dit mechanisme kan resulteren in een schijnrelatie tussen beide variabelen (Gerber en Green 2000).

Experimentele studies daarentegen kunnen controleren voor belangrijke 'storende' effecten waardoor het wel mogelijk is om causale uitspraken te doen. Harrold Gosnell (1927) is een van de eerste onderzoekers die heeft getracht om het effect te meten van verschillende campagne-instrumenten op de kiezersopkomst. De resultaten gaven een stijging van 9% aan voor de kiezersopkomst voor de lokale verkiezingen in Chicago als gevolg van persoonlijke face-to-face mobilisatie. Meer recent zijn een reeks veld experimenten uitgevoerd door Gerber en Green in de Verenigde Staten (1999, 2000), die aantonen dat direct contact, en dan vooral deur-aan-deur canvassen, leidt tot een significante stijging in de kiezersopkomst. Deze resultaten werden bekrachtigd door een gelijkaardige studie in het Verenigd Koninkrijk (Brannan en John 2006). In deze studie werd aangetoond dat deur-aan-deur canvassen de kiezersopkomst met 7 procent heeft laten toenemen.

Face-to-face mobilisatie bleek ook doeltreffend te zijn voor andere doeleinden dan enkel het stimuleren van de electorale opkomst. Jason en collega's (1984) demonstreerden dat persoonlijk contact leidde tot een grote bereidwilligheid om op vrijwillige basis bloed te doneren. Reams en Ray (1993) toonden met hun studie aan dat deur-aan-deur canvassen zeer doeltreffend was in het overhalen van burgers om deel te nemen aan een specifiek project om huisvuil te recyclen.

We kunnen dus aannemen dat face-to-face mobilisatie een efficiënte methode is om burgers te mobiliseren. De keerzijde van deze methode is echter dat het een zeer veeleisende en tijdsintensieve methode is om potentiële deelnemers te bereiken. Als gevolg daarvan hebben politieke partijen en organisaties de neiging om hun mobilisatie-inspanningen te beperken tot een specifiek doelpubliek. Een specifiek doelpubliek

waarvan wordt verwacht dat de kans het grootst is dat zij ook effectief zullen participeren (Gerber en Green 2000).

Met de opkomst van het Internet werden heel wat nieuwe mogelijkheden ontdekt voor partijen en organisaties om burgers te mobiliseren. Meer nog, verscheidene onderzoekers hebben zelfs geclaimd dat het gebruik van dit medium zou leiden tot een meer democratisch functioneren van onze samenleving (Davis en Owen 1998). Jaar na jaar zien we dat het internet een steeds grotere rol speelt in de politieke communicatie en campagnevoering (Howard 2006; Vissers en Hooghe 2009). Het merendeel van de politieke partijen, instellingen en organisaties investeren heel wat tijd en geld in hun online aanwezigheid. Partijen, kandidaten en organisaties hebben sinds een aantal jaren een hele waaier aan nieuwe mogelijkheden om zich online te laten horen en campagne te voeren. We kunnen zelfs een stap verder gaan en zeggen dat de nieuwe informatie en communicatie technologieën hebben gezorgd voor een ommekeer in onze huidige politieke communicatie en mobilisatiestrategieën. Vooral voor transnationale mobilisatie is het internet een onmisbaar instrument geworden. Dit leidt ons tot de vraag hoe doeltreffend online communicatie nu juist is. Ondanks verscheidene onderzoeksinspanningen is men in de academische wereld nog steeds niet tot een consensus gekomen omtrent de theoretische inslag van het politieke internetgebruik en de impact op het politieke gedrag van de gebruikers. Is het mogelijk dat internetgemediëerde mobilisatie hetzelfde effect heeft als de traditionele face-to-face mobilisatie? Het doel van onze experimenten is om het mobilisatie-effect van beide mobilisatie-instrumenten te vergelijken. Onze hoofdonderzoeksvraag luidt als volgt: *Is Internet even doeltreffend als face-to-face contact voor het mobiliseren van politieke participatie?*

De mobilisatieliteratuur leidt ons tot de hypothese dat face-to-face mobilisatie meer doeltreffend is in het stimuleren van politiek engagement dan internetgemediëerde mobilisatie. Naast de participatie-uitkomst, spelen cognitieve variabelen en attitudes zoals politieke kennis en betrokkenheid een belangrijke rol in het mobilisatieproces. Daarom worden deze variabelen ook mee opgenomen in onze studie. In het algemeen zijn academici het over eens dat er een positieve relatie bestaat tussen politieke kennis, daadkracht en politieke participatie (Delli Carpini en Keeter 1996; Neuman, Just en Crigler 1992; Verba et al. 1995). De relatie tussen kennis en participatie kan worden verklaard

aan de hand van verschillende mechanismen (Moy, Torres, Tanaka en McCluskey 2005). Eerst en vooral kan politieke kennis politieke betrokkenheid bevorderen door het aanreiken van de nodige mobilisatie-informatie waarbij burgers worden geïnformeerd over de verschillende participatie mogelijkheden die nodig zijn om ook effectief te kunnen participeren (zie vb. Rosenstone en Hansen, 1993). Ten tweede geven verscheidene onderzoekers aan dat politieke kennis ook politieke interesse en het gevoel van daadkracht (efficacy) kan stimuleren (zie vb. Verba et al. 1995). Ten slotte kan politieke kennis de participatie-‘kosten’ verlagen waardoor het gemakkelijker en meer voordeliger wordt om te participeren (Delli Carpini en Keeter 1996).

Mobilisatiecampagnes zijn dus niet uitsluitend gericht op het stimuleren van actieve participatie, zij kunnen ook ontwikkeld zijn om kennis en informatie te verspreiden over een bepaald onderwerp, of om de interesse en gevoeligheid voor een bepaald onderwerp te verhogen. Daarom hebben we niet enkel participatie als afhankelijke variabele opgenomen in onze analyses, maar ook het kennisniveau en *issue salience* (*belang van het onderwerp*) van de deelnemers aan de mobilisatie-experimenten.

Ook als we kijken naar de leereffecten geeft het huidige onderzoek geen eenduidig antwoord. Mediagebruik en media-attentie kan worden gezien als een belangrijke bron voor politieke kennis, maar anderzijds worden de media ook bekritiseerd als een van de oorzaken van het afnemende politieke engagement (Putnam 2000). De relatie tussen de media-inhoud, politieke kennis en participatie gaat van de media malaise theorie (Robinson 1976), over het effect van de virtuele cirkel (Norris 2000), tot het mobilisatie effect. Een groot aantal studies heeft het effect onderzocht van televisie en de krant (vb. De Vreese en Boomgaarden 2006; Delli Carpini en Keeter 1996; Graber 1990; Moy et al. 2005; Neuman et al. 1992) of het effect van het kijken naar verschillende kanalen en programma's op televisie (bv. Hooghe 2002; Norris 2001; Putnam 2000). Empirische studies over de relatie tussen nieuwsmedia gebruik en het leereffect tonen hoofdzakelijk aan dat print media meer doeltreffend zijn dan televisie in het communiceren van informatie. Het is echter nog niet duidelijk hoe ICT media te plaatsen valt in deze hiërarchie van meest doeltreffende media om informatie over te dragen.

Onderzoekers formuleren verschillende redenen waarom andere mediakanalen een verschillend effect kunnen hebben (Miller en Reese

1982). Afhankelijk van het format (gesproken woord, print media, audiovisueel,...) zijn bepaalde media beter geschikt om dramatische, gedetailleerde of abstracte informatie over te brengen. Daarenboven vergen verschillende media, zoals online lezen, face-to-face communicatie, andere informatie verwerkingsvaardigheden (Miller en Reese 1982).

Naast het leereffect van face-to-face communicatie zullen we ook onderzoeken in welke mate internetgemedieerde communicatie een doeltreffend middel kan zijn voor het overdragen van informatie. Het is bijzonder interessant een vergelijking te maken tussen beide mobilisatie-instrumenten aangezien dit 'nieuwe' interactieve medium heel wat gelijkenissen vertoont met de traditionele face-to-face communicatie. Bepaalde online kenmerken zoals politieke discussiefora, blogs, politieke mailinglijsten, user-groups, zijn in heel wat opzichten (vb. interactiviteit en doel) gelijkaardig aan de face-to-face bijeenkomsten en canvassen (Norris 2006). Aangezien steeds meer mensen het internet gebruiken voor het opzoeken van politieke informatie zal dit zeker een effect hebben op het kennisniveau van deze internetgebruikers. Studies over de impact van het internetgebruik leggen voornamelijk de nadruk op de frequentie van het internetgebruik en de verschillende activiteiten waarvoor het internet wordt gebruikt. Sommige auteurs geven aan dat internetgebruik voor het opzoeken van informatie in het algemeen, mede zorgt voor een stimulans van de politieke kennis, daadkracht en participatie van de gebruikers (vb. Delli Carpini 2000; Kenski en Stroud 2006; Pasek, Kenski, Romer en Jamieson 2006). Anderen menen een negatieve link te vinden tussen internetgebruik en politieke en sociale participatie (vb. Nie en Erbring 2002).

2. Onderzoeksdesign

De mobilisatie-experimenten waarbij face-to-face mobilisatie wordt vergeleken met de online tegenhanger werden ontwikkeld rond het thema 'opwarming van de aarde'. We hebben voor dit onderwerp gekozen, omdat dit thema in beide onderzoekslanden, nl. België en Canada een relevant onderwerp is. Daarnaast waren we er zo goed als zeker van dat dit onderwerp ook tijdens het verloop van het experiment niet aan relevantie zou inboeten. Bovendien biedt de klimaatsverandering-

problematiek de mogelijkheid om burgers te mobiliseren voor specifieke gedragsveranderingen.

De experimentele campagne werd gevoerd door een (fictieve) milieu organisatie die de deelnemers via verschillende mobilisatiekanalen heeft gemobiliseerd. Deze experimenten zijn in verschillende opzichten vernieuwend: de focus ligt op jongeren, het effect van verschillende campagne-instrumenten wordt onderzocht in twee verschillende landen, de inhoud van de verschillende communicatie-instrumenten werd constant gehouden waardoor enkel het medium zelf varieert. Deze innovatieve aspecten zullen hieronder verder uitgebreid worden besproken.

2.1. *Pre- en Post-test*

De experimenten laten de onderzoekers toe om zowel te controleren voor de informatie waaraan de subjecten worden blootgesteld als voor het medium dat wordt gebruikt om deze informatie over te brengen. Daarenboven zorgt het pre-test post-test design ervoor dat verschillen tussen voor en na in het kennisniveau, attitudes en gedrag kan worden gemeten. Het feit dat we deze strategie toepassen op een steekproef (n=418) uit twee verschillende onderzoekspopulaties in België en Canada, maakt dat we de externe validiteit van onze data tot op zekere hoogte kunnen veilig stellen. We willen er ook op wijzen dat in een groot deel van het experimenteel onderzoek de tendens bestaat om enkel te focussen op korttermijn effecten van de experimenten. Het zijn vooral pragmatische redenen die hieraan ten grondstal liggen, zo is het niet altijd gemakkelijk om een aantal maanden na het experiment zelf respondenten terug te contacteren. Tot op de dag van vandaag blijven langtermijn experimenten ondervertegenwoordigd. We hebben ervoor gekozen om ook de (middel)lange termijn effecten mee op te nemen in onze studie door het creëren van twee post-test metingen. De eerste post-test werd onmiddellijk na het experiment uitgevoerd (op dezelfde dag), de tweede post-test werd drie maanden later uitgevoerd.

2.2. *Respondenten*

In totaal hebben 307 respondenten deelgenomen aan de studie, waarvan 167 uit België en 140 uit Canada. Alle respondenten werden geconfronteerd met dezelfde mobilisatie-informatie waarbij enkel de taal

varieerde: Nederlands in België en Frans in Canada. De onderzoekers hebben uitzonderlijke aandacht besteed aan de vergelijkbaarheid van de informatie in beide landen.

Sommige studies wijzen op de dalende electorale participatie bij jongeren, alsook op de achteruitgang van andere vormen van engagement aan het sociale leven (Blais, Gidengil, Nadeau en Nevitte 2002; Putnam 2000). Dit is meteen ook een van de hoofdredenen waarom wij hebben gekozen om deze experimentele studie te richten op jongeren. Daarvoor hebben wij universiteitsstudenten uit verschillende studiejaar en over verschillende faculteiten en studierichtingen gerekruteerd (voor België de studenten van de Katholieke Universiteit Leuven en voor Canada de studenten van de Université de Montréal). De studenten werden gerekruteerd op vrijwillige basis in een driestappen onderzoeksproject, waarbij in de eerste stap, op het moment van de rekrutering, de pre-test vragenlijst werd ingevuld en een afspraak gemaakt voor de experimentele sessie. Aan de respondenten die zich hadden ingeschreven voor de experimentele sessie werd een algemene beschrijving gegeven van de verschillende activiteiten zonder dat aan hen werd meegedeeld aan welke activiteit zij zouden deelnemen. De respondenten konden de tijd en het uur kiezen van de activiteit en werden nadien ad random verdeeld over de verschillende condities.

2.3. *Experimentele manipulaties*

Elke activiteit (experimentele conditie) werd aan de respondenten voorgesteld als een campagneactiviteit van een niet-gouvernementele milieuorganisatie. Zoals eerder werd vermeld werden de activiteiten georganiseerd rond 'de opwarming van de aarde', een onderwerp dat hoog scoort in de algemene interesse van jongeren (Pleyers 2004). Om een selectievertekening in het rekruteringsproces te voorkomen werd het onderwerp van de activiteiten niet vooraf meegedeeld aan het doelpubliek. Aan de subjecten werd enkel verteld dat een niet-gouvernementele organisatie een campagne-instrument zou voorstellen en dat zij graag de mening zouden weten van jongeren over dit instrument en wat er eventueel zou kunnen worden aan verbeterd.

De (fictieve) internationale niet-gouvernementele milieu organisatie die gebruikt werd voor de mobilisatiecampagne, droeg de naam Climate Action. Deze fictieve organisatie werd gecreëerd op basis van de karak-

teristieken van twee welontwikkelde milieuorganisaties, Greenpeace en ENvironnement JEUnesse (ENJEU). Twee belangrijke redenen lagen aan de basis voor deze strategie. Ten eerste, aangezien we geïnteresseerd zijn in het effect van verschillende campagne-instrumenten was het belangrijk dat alle respondenten, uitgezonderd de controle groep, werden blootgesteld aan exact dezelfde informatie waarbij enkel het medium zelf varieerde. Volledige controle over het format en de inhoud van de verschillende mobilisatie-instrumenten in beide landen was van cruciaal belang. De enige mogelijke aanpak hier was het opzetten van een fictieve mobilisatiecampagne door een fictieve organisatie. Bestaande organisaties hebben immers eigen campagne-instrumenten en een eigen website die ook tijdens het verloop van de studie zouden kunnen worden aangepast en geüpdatet. Bovendien is de kans reëel dat de campagne-instrumenten niet identiek zouden zijn in België en Canada. Zo is ook gebleken dat het niet mogelijk is om alle elementen uit een complexe weluitgebouwde website van een organisatie te integreren in een mobilisatie-instrument dat zou kunnen worden gebruikt voor onderstaand experiment. Ten tweede was het voor het onderzoek belangrijk dat er vermeden werd dat de respondenten reeds een voor-gevormde mening hadden over de organisatie dat mogelijk zou kunnen leiden tot een vertekening van de resultaten. Door het gebruiken van een fictieve organisatie was het mogelijk om te voorkomen dat de subjecten reeds een bepaalde (al dan niet negatieve) visie hadden over de mobilisatieorganisatie, bijvoorbeeld door negatieve media-aandacht, mobilisatiecampagnes, het algemene politieke klimaat. Hoewel we (met goedkeuring van de organisatie) informatie hebben gebruik van Greenpeace werd de naam 'Greenpeace' nooit vermeld tijdens het experiment.

Om de impact van internet en face-to-face mobilisatie op de kennis, attituden en gedrag van de respondenten na te gaan hebben we vier mobilisatie-instrumenten ontwikkeld. De mobilisatie-instrumenten zijn inhoudelijk hetzelfde, maar variëren in de mate van interactiviteit (interactief versus niet-interactief) en de mate van technologische complexiteit (traditionele face-to-face communicatie versus gesofisticeerde website). Elke respondent werd ad random toegewezen aan één van de vier condities. Naast de vier experimentele mobilisatiecondities werd in het design ook een controlegroep voorzien. In de experimentenreeks werden twee conventionele en vaak gebruikte face-to-face mobilisatie instrumenten getest:

1. Een presentatie door een spreker (de face-to-face niet-interactieve conditie)
2. Een rollenspel (de face-to-face interactieve conditie)

Daarnaast werden ook twee webgemediëerde mobilisatie-instrumenten getest:

3. Een basis website (de niet-interactieve websiteconditie)
4. Een meer gesofisticeerde versie van dezelfde website (de interactieve website conditie).

Alle mobilisatie-instrumenten bevatten dezelfde wetenschappelijke en mobilisatie-informatie. Voor de inhoudelijke samenstelling van de instrumenten werd samengewerkt met Greenpeace en ENvironnement JEUnesse.

Naast de mobilisatie-interventies hebben we ook een controlegroep mee opgenomen in het design:

5. Aan de deelnemers van de controle groep werden twee afleveringen van de televisiereeks 'The Simpsons' getoond.

De afleveringen bevatten geen mobilisatie-informatie, noch enige politieke of milieugerelateerde informatie.

2.4. *Rekrutering*

De deelnemers werden gerekruteerd op de universiteitscampus voor de pauze of aan het einde van een les waarbij het onderzoeksproject werd voorgesteld aan de studenten. Aan de geïnteresseerde studenten werd gevraagd om de pre-test vragenlijst in te vullen (15 à 30 minuten) waarin gepeild werd naar algemene opinies over het sociale leven, politieke attitudes en participatie, en over kennis en engagement gerelateerd aan de klimaatsverandering en opwarming van de aarde. Na het invullen van de vragenlijst werd een afspraak (dag en tijd) gemaakt voor de experimentele activiteit. Het onderzoeksteam zorgde nadien voor een ad random verdeling van de experimentele condities. De experimentele sessie vonden 7 à 10 dagen na de rekrutering plaats. De activiteiten, in zowel België als Canada, werden uitgevoerd in de herfst van 2008 uitgespreid over een periode van 3 maanden.

Bij aanvang van de experimentele sessie werd door een van de onderzoekers een korte introductie gegeven over het verloop van de activiteit en de (fictieve) NGO. Aan elke deelnemer (met uitzondering van de

controlegroep) werd een introductiebrief over de NGO Climate Action gegeven. Op die manier konden de onderzoekers verzekeren dat alle deelnemers exact dezelfde informatie over de NGO kregen. Elke deelnemer nam slechts deel aan één activiteit. Voor de activiteit werden de respondenten opgedeeld in groepen van gemiddeld 15 respondenten. De activiteit zelf duurde ongeveer 30-45 minuten. Daarna werd aan de deelnemers gevraagd om een korte post-test vragenlijst in te vullen (10 à 20 minuten). Aan het einde van de sessie werden de participanten voorzien van een financiële compensatie en werd meegedeeld dat zij binnen 3 maanden per post een laatste vragenlijst zouden ontvangen. Aan elke experimentele conditie namen 30-60 studenten deel, waarvan 140 studenten in Canada en 167 studenten in België (zie tabel 1).

Tabel 1: *Deelnemers aan de experimenten*

	Totaal	Vrouwen	Mannen	Canada	België
Niet-interactieve website	71	45	26	31	40
Interactieve website	56	35	21	28	28
Presentatie	59	39	20	25	34
Rollenspel	55	35	20	29	26
Controlegroep	66	37	29	27	39
Totaal	307	191	116	140	167

2.5. *Onderzoeksprotocol*

De experimentele mobilisatiecondities werden zo samengesteld dat zij het format hadden van een levensechte informatiecampagne van een milieuorganisatie. Voor de niet-interactieve face-to-face conditie werd een professionele spreker (van Greenpeace of ENJEU) voorgesteld als een medewerker van Climate Action. Tijdens de presentatie werd ook gebruik gemaakt van PowerPoint slides. Het format van de presentatie was gelijkaardig aan de mobilisatiepresentaties die bovenstaande organisaties geven in scholen en organisaties. Voor de interactieve face-to-face conditie werd met de deelnemers een rollenspel gespeeld dat werd geleid door dezelfde spreker als in de niet-interactieve conditie. In het rollenspel werd een internationale conferentie over de opwarming van de aarde gesimuleerd waarbij de deelnemers werden verdeeld in groepjes van 2 tot 3 personen. Aan elke groep werd een rol toegekend die een van de zes betrokken actoren voorstelde: de industrie lobby, een 'groene' politieke partij, een studentengroep, bewoners van de

bedreigde Tuvalu eilanden, een Niet-gouvernementele milieuorganisatie en een politieke partij die overheidsinmenging hieromtrent verwerpt. De groepjes werden voorzien van spelkaarten waarin de rol werd uitgelegd en de deelnemers werden voorzien van alle nodige informatie over de eigen actor, de standpunten met betrekking tot de opwarming van de aarde en de voorgestelde acties om de klimaatsverandering tegen te gaan. Tijdens het rollenspel was het de bedoeling dat de verschillende actoren op een zo overtuigende manier de anderen probeerden de overtuigen van de eigen beleidsacties. De webgemediëerde activiteiten vonden plaats in een van de computerlabo's op de universiteitscampus. Aan de studenten werd gevraagd de website van de organisatie Climate Action te *browsen*. Voor de niet-interactieve conditie werd de niet-interactieve website aan de studenten voorgesteld, deze website bestond hoofdzakelijk uit tekst. Voor de tweede webgemediëerde conditie werd gebruik gemaakt van de interactieve website die voorzien was van een reeks interactieve toepassingen zoals een discussieforum, een opiniepol, enz³². Aan de respondenten van de controle groep werden twee afleveringen van Thee Simpsons getoond (2 × 20 minuten).

Drie maanden na de experimentele activiteit werden de studenten per post gecontacteerd en gevraagd om een laatste post-test vragenlijst in te vullen. De bijgevoegde brief omvatte alle indicaties die nodig waren om de vragenlijst te vervolledigen en de contactinformatie van het onderzoeksteam. In de brief werd ook meegedeeld dat de respondenten die de vragenlijst ingevuld terugstuurden kans maakten op een cadeaubon. Om de *response rate* zo hoog mogelijk te houden werd de 'Dilman'-methode toegepast. Als het onderzoeksteam binnen de 10 dagen na het versturen van de vragenlijst geen antwoord had ontvangen werd de respondent telefonisch gecontacteerd. In een tweede stap werd een nieuwe vragenlijst opgestuurd. Als ook dit niet resulteerde in een positief antwoord werd de respondent voor een laatste keer telefonisch gecontacteerd. Deze methode resulteerde in een bevredigende *response rate* van 90.7% voor België en 81.2% voor Canada³³.

Drie weken na de laatste *reminder call* werd de debriefing verstuurd naar alle respondenten die hadden deelgenomen aan een van de activi-

³² De websites werden enkel online gezet tijdens de experimentele activiteit zelf.

³³ Dit zijn de *response rates* van post-test1 naar post-test2.

teiten. In deze brief werd informatie gegeven over de objectieven van het onderzoeksproject, de controle groep, de niet-gouvernementele organisatie Climate Action, bekendmaking van de resultaten en de formaliteiten omtrent de publicaties, de contactinformatie van de onderzoekers en van de betrokken milieuorganisaties en de informatie over de cadeaucheques.

Figuur 1: *Tijdsschema van de experimenten*

Golf I	Rekrutering Invullen van de Pre-Test Afspraak voor de experimentele sessie	Week 1 (op dezelfde dag)
	↓	
Golf II	Experimentele sessie Invullen van Post-Test1	Week 2 of 3 (op dezelfde dag)
	↓	
Golf III	Versturen van Post-Test2 en herinneringen	Week 18 tot week 24
	↓	
Debriefing	Debriefing van de respondenten	Week 27

2.6. *Uitval*

Oorspronkelijk hebben 486 studenten deelgenomen aan een van de experimentele activiteiten, waarvan 239 Canadese studenten en 247 Belgische studenten. Van deze respondentengroep heeft 81.2% van de Canadese studenten en 90.7% van de Belgische studenten de tweede post-test vragenlijst ingevuld teruggestuurd. Er zijn geen significante verschillen in de uitval voor de controle groep in vergelijking met de andere experimentele condities. In beide landen lag de uitval iets hoger voor de mannelijke studenten. Er zijn geen significante verschillen in de uitval wat betreft de afhankelijke variabelen kennis, issue salience en participatie intentie.

3. Afhankelijke variabelen

3.1. *Kennis over de opwarming van de aarde*

Algemeen wordt aangenomen dat een zeker niveau van kennis (over het onderwerp) een eerste noodzakelijke stap is om te kunnen overgaan tot gedragsverandering en actieve participatie (Delli Carpini en Keeter 1996; Verba et al. 1995). In de pre-test en eerste post-test vragenlijst werd kennis over de opwarming van de aarde gemeten voor en na de mobilisatieactiviteit. Kennis werd in beide tijdsmomenten gemeten aan de hand van vijf meerkeuzevragen: over de definitie van het broeikaseffect, de definitie van een ecologische voetafdruk, het verbruik van spaarlampen, de landen die niet hebben deelgenomen aan het Kyoto-protocol en over het CO₂-verbruik van de westerse industriële landen. In de tweede post-test vragenlijst werden twee van de vijf vragen vervangen door een nieuwe vraag over de productie van methaan en het verbruik van verschillende energiebronnen. (Zie appendix 1 voor de exacte bewoording van de vragen.) Voor de analyse van de resultaten hebben we een kennisschaal gecreëerd waarbij de juiste antwoorden voor de vijf meerkeuzevragen werden opgeteld. Dit laat ons toe om het leereffect na te gaan van de verschillende mobilisatie-instrumenten.

3.2. *Belang van het onderwerp (issue salience)*

Verschillende studies tonen aan dat er een sterk verband bestaat tussen attituden en gedragingen, met andere woorden tussen gevoelens van politieke daadkracht (het gevoel dat men invloed kan uitoefenen op het politieke proces en beleidsmakers), het belang dat men aan het onderwerp hecht en politieke participatie (Verba et al. 1995). Als burgers een bepaald sociaal of politiek onderwerp als zeer belangrijk en waardevol ervaren, dan wordt verwacht dat burgers sneller geneigd zullen zijn om zich sociaal of politiek te engageren om zo een invloed te kunnen uitoefenen op het beleidsproces.

De mate waarin de respondenten belang hechten aan het onderwerp 'de opwarming van de aarde' werd gemeten aan de hand van een standaard 'donatie'-vraag die vaak wordt gebruikt in experimenteel onderzoek. Hierbij werd aan de respondenten gevraagd als zij 100 Euro/Dollar zouden krijgen, op welke manier zij dit bedrag zouden verdelen over vijf niet-gouvernementele organisaties, waaronder twee milieuoer-

ganisaties, nl. *Greenpeace* en de fictieve organisatie *Climate Action*. De exacte vraagstelling is terug te vinden in Appendix 1. Voor de constructie van de schaal werden de donaties voor beide milieuorganisaties opgeteld. Deze variabele werd in alle drie de golven op exact dezelfde manier gemeten.

3.3. *Participatie met betrekking tot de opwarming van de aarde*

Het is algemeen erkend dat in de laatste decennia het algemene niveau van het politieke engagement sterk is gedaald. Men is het echter minder eens of dit nu al dan niet te maken heeft met een transitie in de participatievormen zelf (Stolle en Hooghe 2005). Zo lijkt de globalisering en de opkomst van de nieuwe communicatie en informatie technologieën de huidige participatievormen eerder te sturen in de richting van de meer individuele participatie (Ion 1994; Ion en Ravon 1998).

Om de impact na te gaan van de verschillende mobilisatie-instrumenten op het participatieniveau van de respondenten hebben we in de pre- and post-test vragenlijsten een klassieke batterij met politieke participatie-items opgenomen en een participatiebatterij specifiek met betrekking tot de opwarming van de aarde. In de pre-test werd participatie tijdens het voorbije jaar bevraagd, in de eerste post-test werd de participatie-intentie bevraagd voor dezelfde items. In de tweede post-test werd participatie tijdens de voorbije drie maanden bevraagd, dit is dus participatie sinds de mobilisatieactiviteit. Voor de participatiebatterij specifiek met betrekking tot de klimaatsverandering werd aan de respondenten gevraagd of zij een van volgende activiteiten hadden gedaan of de intentie hadden te doen met “als doel om de uitstoot van de vervuilende gassen (vb. CO₂) te verminderen of de opwarming van de aarde tegen te gaan”: vaker het openbaar vervoer nemen; meer informatie over de opwarming van de aarde opzoeken in brochures (zowel magazines als online); te voet gaan of de fiets nemen voor kortere afstanden; proberen om minder elektriciteit te verbruiken; minder vlees eten; thuis in het algemeen de verwarming lager zetten; informatie over de opwarming van de aarde geven aan familie; vrienden of collega's; douches nemen in plaats van een bad/kortere douches nemen; meer lokale producten kopen; minder airconditioning gebruiken in de zomer; deelnemen aan een ecologische activiteit of evenement; alle “machines” uitzetten wanneer je ze niet gebruikt; papierverbruik ver-

minderen en/of het gebruikte hergebruiken; recycleren; de verwarming lager zetten 's nachts en bij het verlaten van het huis; stemmen voor een partij die staat voor het tegengaan van de opwarming van de aarde. Omwille van de vergelijkbaarheid tussen de verschillende golven hebben we besloten om de items die een speciale setting of campagne vereisen te weren uit de analyses. Voor de constructie van de participatieschaal hebben we drie items geweerd uit de oorspronkelijke batterij, nl. stemmen, deelname aan een activiteit en het reduceren van het airconditioninggebruik in de zomer. De participatieschaal is een somschaal waarbij de 'positieve' antwoorden van de overige veertien items werden opgeteld. Analyse van de post-test1 participatie schaal laat ons toe om het korte termijn effect van de mobilisatieactiviteiten op de participatie-intentie na te gaan. Analyse van de participatieschaal uit de tweede post-test maakt het mogelijk om ook een zicht te krijgen op de middellange termijn effecten van de verschillende mobilisatiecondities.

4. Analysemethoden

Voor het analyseren van de data en het testen van onze hypothese hebben we gebruik gemaakt van hiërarchische regressies. Een hiërarchische regressie voegt een extra dimensie toe aan de resultaten door stapsgewijs nieuwe variabelen toe te voegen aan een traditionele regressie analyse (Cohen, Cohen, West en Aiken 2003). We gebruiken hier deze analysetechniek om de impact van de experimentele condities na te gaan onder controle van de pre-test waarden en het land waar het experiment is uitgevoerd. In de analyses worden de twee face-to-face condities en de twee webcondities samengenomen.

Een hiërarchische regressie analyse laat ons toe om de impact van beide experimentele mobilisatiecondities te vergelijken met de controlegroep terwijl we controleren voor de pre-test scores en het land waar het experiment is uitgevoerd. Deze pre-test controle zorgt ervoor dat de post-test scores worden aangepast aan eventuele verschillen in pre-test waarden. Het was een bewuste beslissing om niet te werken met verschilsscores (tussen pre-test en post-test), omdat de afhankelijke variabele 'participatie met betrekking tot de opwarming van de aarde' werd gemeten in twee verschillende tijdsperiodes. Participatie voorafgaand aan het experiment werd gemeten over een periode van twaalf maanden, participatie in de tweede post-test omvat slechts drie maanden.

In een tweede stap testen we onze werkhypothese aan de hand van geplande contrasten. Het eerste contrast test of de twee mobilisatiecondities samen, dit is de webgroep en de face-to-face groep samen, beter presteren dan de controlegroep (web=1, face-to-face=1, controle=-2). Het tweede contrast laat ons toe om de face-to-face superioriteitshypothese te testen (face-to-face=1, web=-1, controle=0). Omwille van de vergelijkbaarheid tussen de afhankelijke variabele hebben we ervoor gekozen om dezelfde analysetechniek te gebruiken voor alle afhankelijke variabelen, nl. kennis, belang van het onderwerp en participatie.

5. Resultaten

5.1. *Kennis over de opwarming van de aarde*

Om de invloed van de twee mobilisatiecondities (web en F2F) na te gaan op het kennisniveau over de opwarming van de aarde van de respondenten werd een hiërarchische regressieanalyse uitgevoerd met de experimentele condities, het land en de oorspronkelijke kennis over het onderwerp (pre-test waarde) als onafhankelijke variabelen en kennis onmiddellijk na het experiment (post-test 1) als afhankelijke variabele. Tabel 2 geeft de resultaten weer van de hiërarchische regressies waarin de twee hoofdeffecten worden getest en waarbij de controlegroep steeds als referentiegroep wordt beschouwd. In de tweede hiërarchische regressie testen we vervolgens de twee hypothesen, waarbij het eerste contrast test of beide mobilisatiegroepen samen beter presteren op de kennisschaal dan de controlegroep. Het tweede contrast gaat na of we voor de respondenten uit de face-to-face groep een groter leereffect zien dan voor diegenen uit de webgroep.

Tabel 2: Korttermijn effecten voor kennis over de opwarming van de aarde

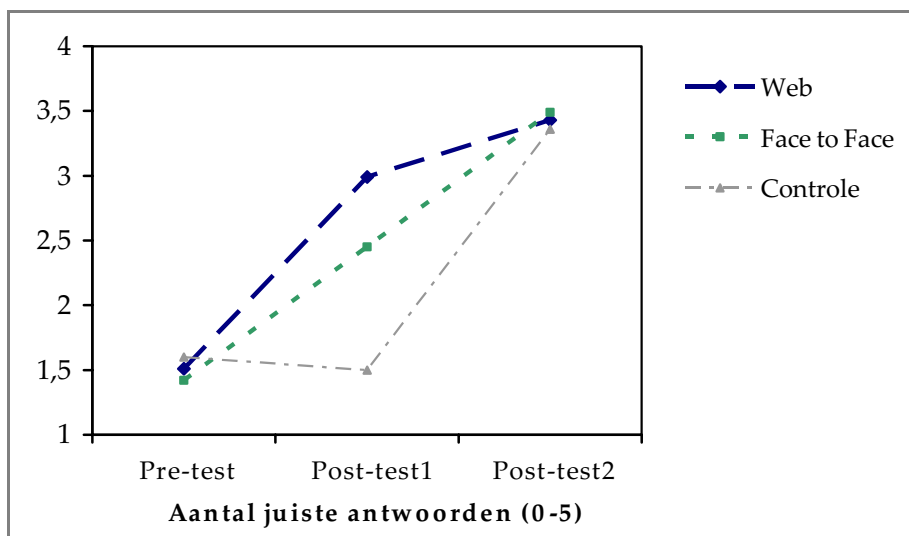
	B	SE	β	sig.
Blok 1				
Constante	1.65	0.12		0.000
Oorspronkelijke kennis	0.55	0.06	0.45	0.000
Blok 2				
Constante	1.68	0.13		0.000
Oorspronkelijke kennis	0.55	0.06	0.45	0.000
Land*	-0.07	0.13	-0.03	0.621
Blok 3				
Constante	0.60	0.16		0.000
Oorspronkelijke kennis	0.56	0.06	0.46	0.000
Land	-0.02	0.11	-0.01	0.882
Controle $\Leftrightarrow$ webstimulus	1.56	0.15	0.61	0.000
Controle $\Leftrightarrow$ face to face stimulus	1.05	0.15	0.40	0.000
Geplande contrasten				
Constante	1.47	0.12		0.000
Oorspronkelijke kennis	0.56	0.06	0.46	0.000
Land	-0.02	0.11	-0.01	0.882
Web & face to face $\Leftrightarrow$ controlegroep	0.44	0.05	0.43	0.000
Face to face $\Leftrightarrow$ webstimulus	-0.26	0.06	-0.18	0.000

Eenheden zijn de resultaten van een multivariate regressie analyse met als afhankelijke variabele kennis over de opwarming van de aarde in golf II (post-test1). $R^2=0.199$ in blok 1; $\Delta R^2=.001$ in blok 2; $\Delta R^2=.220$ in blok 3. *land (0=Canada, 1=België)

In de eerste stap (blok 1) werd het oorspronkelijke kennisniveau over de opwarming van de aarde opgenomen, dat is het kennisniveau in de pre-test, als eerste controlevariabele. De resultaten uit tabel 2 tonen aan dat de mobilisatieactiviteiten een sterker leereffect hadden voor de studenten die reeds hoger scoorden op de kennisschaal in de pre-test. In de tweede stap (blok 2) werd de landencontrole toegevoegd aan het model als extra controlevariabele om de interne validiteit van de resultaten te verbeteren. De experimenten werden in zowel België als Canada uitgevoerd, het is dus ook mogelijk dat een deel het effect toe te schrijven is aan contextuele verschillen en dus niet aan de mobilisatiestimuli zelf. De resultaten tonen echter aan dat de landenvariabele geen significante voorspeller is voor het leereffect op korte termijn. Ook de verklaarde variantie is slechts met 0.001 toegenomen. De derde stap geeft het model weer waarin het effect van de twee mobilisatiestimuli wordt getest onder controle van het oorspronkelijke kennisniveau en de landenvariabele. 22% van de afhankelijke variabele wordt verklaard

door de experimentele stimuli. Zowel de webconditie ($\beta=0.61$) als de face-to-face conditie ($\beta=0.40$) zijn, in vergelijking met de controlegroep, significante voorspellers voor het kennisniveau op korte termijn. Dit wordt nog eens bevestigd door de resultaten van het eerste geplande contrast. Beide mobilisatiecondities samen scoren significant hoger op de kennisschaal ($\beta=0.43$), in vergelijking met de controlegroep. Met het tweede contrast testen we of face-to-face mobilisatie meer doeltreffend is in het stimuleren van kennis dan internetgemedieerde mobilisatie. Ook dit contrast is sterk significant, maar het negatieve effect spreekt onze hypothese tegen. In tegenstelling tot onze verwachtingen leiden de internetgemedieerde stimuli (de interactieve en niet-interactieve website) ($\Delta gd^{34}=1.5$), in vergelijking met de face-to-face mobilisatie (presentatie en rollenspel) ($\Delta gd=1$), tot significant meer kennis op korte termijn ($\beta=-0.18$)³⁵.

Figuur 2: Veranderingen in de gemiddelde kennis over de opwarming van de aarde

Figuur 2 toont aan dat het effect van beide experimentele condities na een aantal maanden zo goed als verdwenen is. Wanneer we kijken naar de middellange termijn effecten, dat is drie maanden na deelname aan

³⁴ gd=gemiddelde

³⁵ Een hiërarchische regressie met de verschillscore (tussen pre-test en post-test1) als afhankelijke variabele geeft dezelfde resultaten.

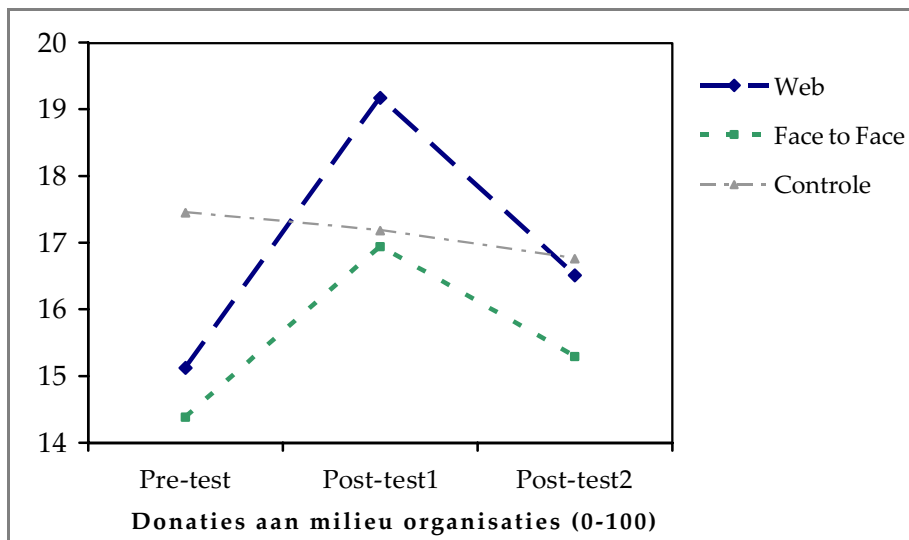
de experimentele activiteit, dan zien we dat alle experimentele groepen, inclusief de controlegroep even hoog scoren op de kennisschaal ($gd=3.4$). Het feit dat ook het kennisniveau van de controlegroep significant is gestegen doet ons vermoeden dat de studenten tijdens de tweede en derde golf de juiste antwoorden hebben opgezocht of met anderen hebben besproken of, en dit is waarschijnlijk nog meer plausibel aangezien de tweede post-test een post-enquête was, zij op het moment zelf bij het invullen van de vragenlijst de correcte antwoorden hebben opgezocht. De resultaten van de derde meting moeten dus met extreme voorzichtigheid worden geïnterpreteerd. Omwille van de volledigheid en uniformiteit van de resultaten hebben we de resultaten van de derde kennismeting op dezelfde manier geanalyseerd als we hebben gedaan voor de tweede golf (zie tabel 3). De resultaten in de derde stap (blok3) en de geplande contrasten tonen echter aan dat er geen significante verschillen zijn in het kennisniveau tussen de mobilisatiecondities en de controlegroep.

Tabel 3: Middellange termijn effecten voor kennis over de opwarming van de aarde

	B	SE	β	sig.
Blok 1				
Constante	2.58	0.11		0.000
Oorspronkelijke kennis	0.57	0.06	0.47	0.000
Blok 2				
Constante	2.74	0.13		0.000
Oorspronkelijke kennis	0.58	0.06	0.48	0.000
Land*	-0.32	0.13	-0.13	0.012
Blok 3				
Constante	2.60	0.18		0.000
Oorspronkelijke kennis	0.59	0.06	0.48	0.000
Land	-0.32	0.13	-0.13	0.013
Controle $\Leftrightarrow$ webstimulus	0.11	0.17	0.04	0.505
Controle $\Leftrightarrow$ face to face stimulus	0.22	0.17	0.08	0.207
Geplande contrasten				
Constante	2.71	0.13		0.000
Oorspronkelijke kennis	0.59	0.06	0.48	0.000
Land	-0.32	0.13	-0.13	0.013
Web & face to face $\Leftrightarrow$ controlegroep	0.06	0.05	0.05	0.286
Face to face $\Leftrightarrow$ webstimulus	0.05	0.07	0.04	0.468

Eenheden zijn de resultaten van een multivariate regressie analyse met als afhankelijke variabele kennis over de opwarming van de aarde in golf III (post-test2). $R^2=0.220$ in blok 1; $\Delta R^2=.017$ in blok 2; $\Delta R^2=.004$ in blok 3. *land (0=Canada, 1=België)

Figuur 3: Veranderingen in het gemiddelde belang van de klimaatsveranderingsproblematiek

5.2. Belang van de klimaatsveranderingproblematiek

Om na te gaan in welke mate de respondenten belang hechten aan de klimaatsveranderingproblematiek werd aan de respondenten gevraagd om een fictief bedrag van 100 Euro in België, of 100 Canadese Dollar in Canada te verdelen over donaties aan vijf verschillende NGO's, waarvan twee milieuorganisaties (*Climate Action* en *Greenpeace*). Figuur 3 geeft de veranderingen weer in het gemiddelde van de donaties aan beide milieuorganisaties voor de experimentele condities in de drie golven. Op het eerste zicht suggereert deze grafiek een groter effect voor de webgroep dan voor de face-to-face groep. We zien ook onmiddellijk na de mobilisatie-interventie een sterke stijging in de issue salience, maar na drie maanden is het belang bijna terug naar het oorspronkelijke niveau gezakt.

Tabel 4 geeft de resultaten weer van de hiërarchische regressieanalyse voor de donaties aan milieuorganisaties in de tweede golf waarbij wordt gecontroleerd voor pre-test donatiewaarden en het land waar het experiment is uitgevoerd. Het analysedesign is vergelijkbaar met het model voor de afhankelijke variabele kennis. Als we naar de hoofdefecten kijken zien we dat enkel de webconditie ($\beta=0.18$), in vergelijking

met de controle groep, significant meer geld doneert aan milieuorganisaties. Dat is niet het geval voor de face-to-face groep³⁶. De respondenten die werden gemobiliseerd via een van beide webcondities hechten na de interventie significant meer belang aan de opwarming van de aarde ($\beta=-0.10$) dan de studenten die werden blootgesteld aan face-to-face mobilisatie. Overal zien we dat pre-test donaties een sterk positief effect ($\beta=0.74$) hebben op de donaties na de mobilisatie. We hebben geen significant landeneffect teruggevonden.

Tabel 4: Korttermijn effecten voor belang van het onderwerp

	B	SE	β	sig.
Blok 1				
Constante	7.17	0.69		0.000
Oorspronkelijke donaties	0.69	0.04	0.73	0.000
Blok 2				
Constante	7.41	0.86		0.000
Oorspronkelijke donaties	0.69	0.04	0.73	0.000
Land*	-0.35	0.76	-0.02	0.640
Blok 3				
Constante	5.20	1.16		0.000
Oorspronkelijke donaties	0.70	0.04	0.74	0.000
Land	-0.25	0.75	-0.01	0.742
Controle ⇔ webstimulus	3.48	0.97	0.18	0.000
Controle ⇔ face to face	1.57	0.99	0.08	0.114
Geplande contrasten				
Constante	6.88	0.87		0.000
Oorspronkelijke donaties	0.70	0.04	0.74	0.000
land	-0.25	0.75	-0.01	0.742
Web & face to face ⇔ controlegroep	0.84	0.30	0.11	0.005
Face to face ⇔ webstimulus	-0.95	0.41	-0.10	0.022

Eenheden zijn de resultaten van een multivariate regressie analyse met als afhankelijke variabele (fictieve) donaties aan milieuorganisaties in golf II (post-test1). $R^2=0.532$ in blok 1; $\Delta R^2=.000$ in blok 2; $\Delta R^2=.021$ in blok 3. *land (0=Canada, 1=België)

³⁶ Een hiërarchische regressieanalyse met de verschillen (post-test1 – pre-test) als afhankelijke variabele ($R^2=0.053$) gaf, behalve voor de face-to-face conditie, gelijkaardige resultaten. Onder controle van het land bleken zowel de webconditie ($\beta=0.29^{***}$) als de face-to-face ($\beta=0.18^*$) conditie een significante invloed te hebben op de afhankelijke variabele.

Tabel 5: *Middellange termijn effecten voor belang van het onderwerp*

	B	SE	β	sig.
Blok 1				
Constante	29.08	0.52		0.000
Oorspronkelijke donaties	-0.42	0.03	-0.65	0.000
Blok 2				
Constante	29.17	0.65		0.000
Oorspronkelijke donaties	-0.42	0.03	-0.65	0.000
Land*	-0.12	0.57	-0.01	0.840
Blok 3				
Constante	29.51	0.90		0.000
Oorspronkelijke donaties	-0.42	0.03	-0.65	0.000
Land	-0.13	0.58	-0.01	0.825
Controle $\Leftrightarrow$ webstimulus	-0.63	0.75	-0.05	0.404
Controle $\Leftrightarrow$ face to face	-0.17	0.77	-0.01	0.823
Geplande contrasten				
Constante	29.24	0.67		0.000
Oorspronkelijke donaties	-0.42	0.03	-0.65	0.000
land	-0.13	0.58	-0.01	0.825
Web & face to face $\Leftrightarrow$ controlegroep	-0.13	0.23	-0.03	0.562
Face to face $\Leftrightarrow$ webstimulus	0.23	0.32	0.03	0.477

Eenheden zijn de resultaten van een multivariate regressie analyse met als afhankelijke variabele (fictieve) donaties aan milieuorganisaties in golf III (post-test2). $R^2=0.416$ in blok 1; $\Delta R^2=.000$ in blok 2; $\Delta R^2=.002$ in blok 3. *land (0=Canada, 1=België)

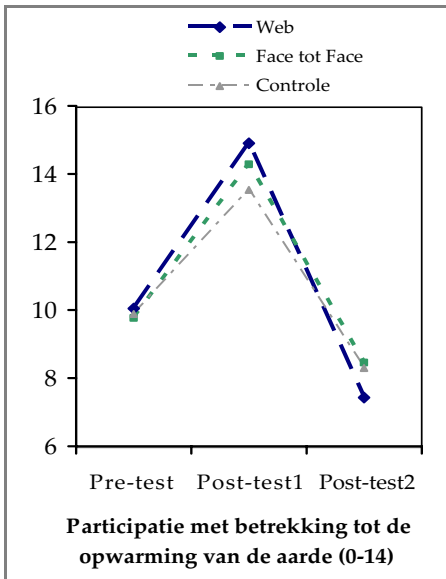
Op middellange termijn hebben we noch een significant verschil teruggevonden tussen België en Canada, noch tussen de twee mobilisatiestimuli en de controlegroep (zie tabel 5). Ook de geplande contrasten geven geen significante verschillen weer. Het bedrag dat oorspronkelijk werd gedoneerd aan milieuorganisaties in de pre-test is de enige significante predictor. Het korttermijn effect blijkt dus niet langer stand te houden op middellange termijn.

5.3. *Participatie met betrekking tot de opwarming van de aarde*

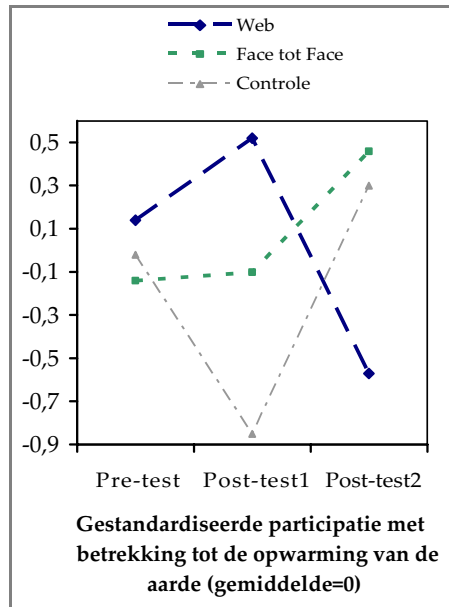
Tot nu toe hebben we gezien dat de mobilisatie-interventies doeltreffend waren in het stimuleren van kennis en issue salience op korte termijn. Het stimuleren van kennis en het beïnvloeden van attitudes mag een eerste stap zijn in het mobilisatie proces, maar uiteindelijk zijn we geïnteresseerd in het effect van de mobilisatieactiviteiten op het gedrag

van de respondenten. Hebben de mobilisatie-interventies geleid tot meer milieubewust geëngageerde studenten? Om dit na te gaan hebben we in de tweede golf (onmiddellijk na de mobilisatiestimulus) de participatie-intentie van de respondenten gemeten. In de derde golf (drie maanden na de experimentele activiteit) hebben we aan de respondenten gevraagd om aan te geven welke activiteiten (14 items) zij de voorbije drie maanden hebben gedaan met als doel de uitstoot van vervuillende gassen of de opwarming tegen te gaan. Figuur 3 toont twee interessante bevindingen. Ten eerste zien we onmiddellijk na de mobilisatie-interventie een enorme piek in de participatie intentie van de respondenten, maar in tegenstelling tot onze verwachtingen is het participatieniveau na drie maanden gedaald tot onder het oorspronkelijke niveau³⁷. Ten tweede blijken er op het eerste gezicht geen grote verschillen te zijn tussen de verschillende experimentele condities.

Figuur 3: *Effecten op participatie*

Figuur 4: *Effecten op participatie (gestandaardiseerd)*

De grote verschillen in de gemiddelde participatie tussen de drie tijdstipmomenten maakt het moeilijk om eventuele verschillen tussen

³⁷ Het verschil in het tijdsinterval tussen de pre-test (12 maanden) en de tweede post-test (3 maanden) kan mee aan de basis liggen van deze daling.

de experimentele condities uit elkaar te halen (zie figuur 3). Daarom hebben we gekozen om ook de gestandaardiseerde waarden voor de verschillende golven grafisch voor te stellen (zie figuur 4), waarbij het gemiddelde per golf wordt gelijkgesteld aan 0. Deze grafische voorstelling suggereert dat webmobilisatie meer doeltreffend is in het stimuleren van participatie intentie dan face-to-face mobilisatie. Na drie maanden lijkt echter de face-to-face groep meer geëngageerd te zijn dan de webgroep.

Tabel 6: Korttermijn effecten voor participatie intentie

	B	S	β	sig.
Blok 1				
Constante	8.10	0.31		0.000
Oorspronkelijke participatie	0.40	0.03	0.63	0.000
Blok 2				
Constante	8.72	0.40		0.000
Oorspronkelijke participatie	0.37	0.03	0.58	0.000
Land*	-0.55	0.23	-0.12	0.017
Blok 3				
Constante	8.24	0.45		0.000
Oorspronkelijke participatie	0.37	0.03	0.58	0.000
Land	-0.54	0.23	-0.12	0.019
Controle $\Leftrightarrow$ webstimulus	0.82	0.28	0.18	0.003
Controle $\Leftrightarrow$ face to face	0.38	0.28	0.08	0.185
Geplande contrasten				
Constante	8.64	0.40		0.000
Oorspronkelijke participatie	0.37	0.03	0.58	0.000
Land	-0.54	0.23	-0.12	0.019
Web & face to face $\Leftrightarrow$ controlegroep	0.20	0.09	0.12	0.020
Face to face $\Leftrightarrow$ webstimulus	-0.22	0.12	-0.09	0.057

Eenheden zijn de resultaten van een multivariate regressie analyse met als afhankelijke variabele intentie tot participatie met als doel de opwarming van de aarde tegen te gaan in golf II (post-test1).

$R^2=0.393$ in blok 1; $\Delta R^2=.012$ in blok 2; $\Delta R^2=.0019$ in blok 3. *land (0=Canada, 1=België)

Tabel 6 geeft de resultaten weer van de 3-stappen hiërarchische regressie met participatie intentie als afhankelijke variabele als functie van web- en face-to-face mobilisatie onder controle van oorspronkelijke participatie en het land waar de respondent heeft deelgenomen aan het experiment. De resultaten geven een significant positieve relatie ($\beta=0.63$) weer tussen de participatie voorafgaand aan het experiment en de participatie intentie na de mobilisatieactiviteit. Deze variabele ver-

klaart meteen ook 39 procent van de variantie in de afhankelijke variabele. In de tweede stap van de analyse (blok 2) waarbij we de landencontrole hebben toegevoegd aan het model stijgt de verklarende variantie met 1.2 procent. Zo blijkt dat Belgische studenten significant lagere participatie intenties hebben dan Canadese studenten. In de derde stap worden de hoofdeffecten weergegeven onder controle van de twee bovenstaande variabelen. De resultaten geven aan dat de respondenten uit de webconditie ($\beta=0.18$) significant meer intentie tot participatie hadden in vergelijking met de controle groep. Er zijn geen significante verschillen terug te vinden tussen de face-to-face conditie en de controlegroep. Ook in het tweede contrast komt de websuperioriteit naar boven, ook hier zien we onze werkhypothese niet bevestigd.

Om de middellange termijn effecten na te gaan van de mobilisatie interventies op het engagement van de respondenten hebben we een regressie analyse uitgevoerd met participatie sinds het experiment (post-test2) als afhankelijke variabele waarbij we terug controleren voor pre-test participatie en het land waar het experiment is uitgevoerd (zie tabel 7). In tegenstelling tot de pre-test controle voor kennis en issue salience, vinden we voor pre-test participatie een negatief significant verband ($\beta = -0.73$) terug met participatie na de mobilisatie-interventie. Dit suggereert dat de mobilisatie-interventies een groter effect hadden voor studenten die oorspronkelijk minder geëngageerd waren. In een tweede stap werd de landencontrole toegevoegd. Ondanks de significante verschillen ($t=7.59$, $p<0.000$) in de gemiddelde pre-test participatie voor de Belgische ($gd=7.62$) en Canadese studenten ($gd=10.00$), blijkt dat onder pre-test controle, de landenvariabele niet significant is.

In het derde deel van de analyse zien we dat de respondenten uit de mobilisatiegroepen niet significant meer participeren dan de respondenten uit de controlegroep. De geplande contrasten geven echter wel aan dat de face-to-face groep significant meer geëngageerd was dan de webgroep. Op het eerste zicht lijken de resultaten te suggereren dat de mobilisatiecondities geen effect hebben op het engagement van de studenten. Als we verder kijken zien we echter een belangrijk gender-effect. (Dit was niet het geval bij de andere afhankelijke variabelen.) De mobilisatieactiviteiten hebben dus een andere impact op het engagement van de mannelijke en de vrouwelijke studenten. Tabel 6, blok 4 geeft een significant interactie-effect weer tussen gender en face-to-face mobilisatie ($\beta = 0.11$). Dit impliceert dat het mobilisatie-effect voor man

en vrouw verschillend was voor de verschillende mobilisatiestimuli³⁸. De mannelijke studenten ($gd=6.30$) rapporteerden na de face-to-face mobilisatie meer engagement dan de vrouwelijke studenten ($gd=5.46$). We hebben deze genderrelatie ook grafisch voorgesteld om een beter zicht te krijgen op het interactie-effect tussen gender en de mobilisatie-condities in beide landen. Figuur 5 toont niet alleen aan dat het mobilisatie-effect meer uitgesproken is voor de mannelijke studenten, maar ook dat dit effect vooral in België sterk tot uiting komt. Deze genderrelatie zal verder worden onderzocht in de toekomstige analyses.

Tabel 7: *Middellange termijn effecten voor participatie*

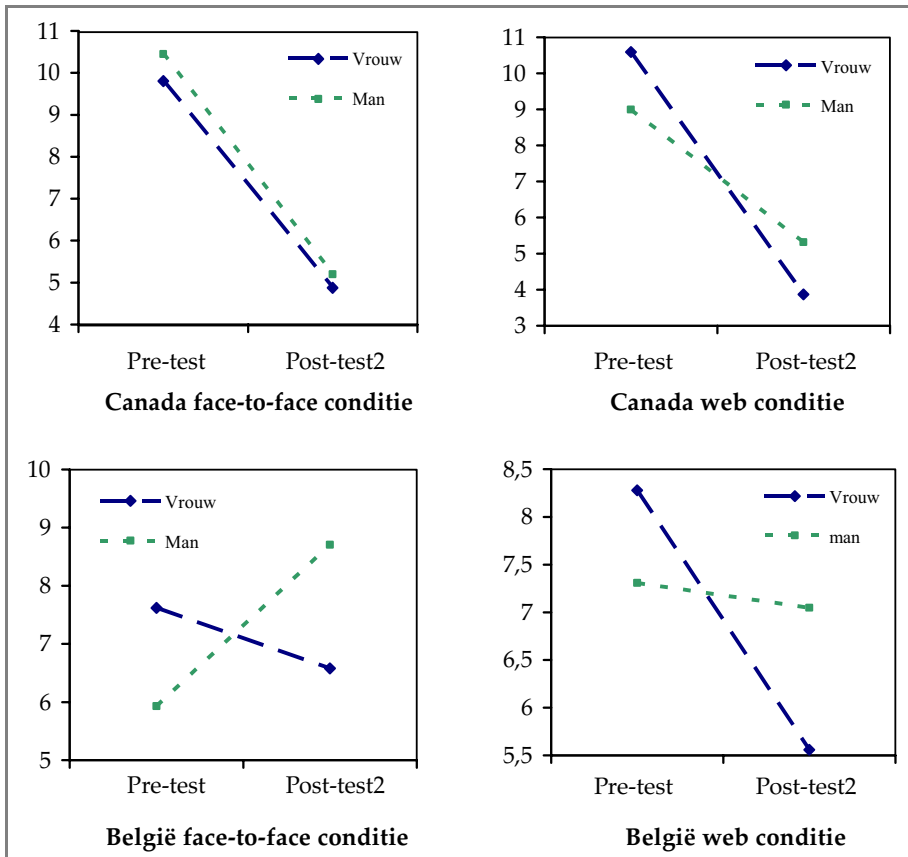
	B	SE	β	sig.
Blok 1				
Constante	12.23	0.38		0.000
Oorspronkelijke participatie	-0.74	0.41	-0.73	0.000
Blok 2				
Constante	11.86	0.48		0.000
Oorspronkelijke participatie	-0.72	0.05	-0.70	0.000
Land*	0.33	0.26	0.05	0.216
Blok 3				
Constante	11.84	0.54		0.000
Oorspronkelijke participatie	-0.72	0.05	-0.70	0.000
Land	0.35	0.26	0.06	0.190
Controle $\leftrightarrow$ webstimulus	-0.30	0.32	-0.05	0.353
Controle $\leftrightarrow$ face to face	0.24	0.33	0.04	0.466
Geplande contrasten				
Constante	11.84	0.54		0.000
Oorspronkelijke participatie	-0.72	0.05	-0.70	0.000
Land	0.35	0.26	0.06	0.190
Web & face to face $\leftrightarrow$ controlegroep	-0.01	0.10	-0.00	0.920
Face to face $\leftrightarrow$ webstimulus	0.27	0.14	0.08	0.046
Blok 4				
Constante	11.61	0.55		0.000
Oorspronkelijke participatie	-0.70	0.05	-0.68	0.000
Land	0.50	0.27	0.08	0.064

³⁸ Een 3 (experimentele condities) X 2 (land) X 2 (gender) variantie analyse met als afhankelijke variabele de verschilscores voor en drie maanden na de experimentele activiteit ($R^2=0.284$) een significant gender- ($F=12.18$ $p=0.001$) en landeneffect ($F=66.49$ $p=0.000$), en een significant interactie-effect tussen de experimentele condities, gender en land ($F=3.02$ $p=0.011$). De geplande contrasten voor de interactie term toonde aan dat de verschilscores voor de face-to-face groep significant hoger waren dan voor de webgroep ($t=2.39$ $p=0.018$).

Tabel 7: Middellange termijn effecten voor participatie (vervolg)

	B	SE	β	sig.
Controle $\Leftrightarrow$ webstimulus	-0.53	0.35	-0.09	0.134
Controle $\Leftrightarrow$ face to face	-0.08	0.36	-0.01	0.814
Gender x Web	0.62	0.39	0.08	0.110
Gender x face to face	0.98	0.41	0.11	0.018

Eenheden zijn de resultaten van een multivariate regressie analyse met als afhankelijke variabele participatie met als doel de opwarming van de aarde tegen te gaan in golf III (post-test2). $R^2=0.528$ in blok 1; $\Delta R^2=.002$ in blok 2; $\Delta R^2=.006$ in blok 3. $\Delta R^2=.013$ in blok 4. *land (0=Canada, 1=België); gender (0=vrouw, 1=man)

Figuur 5: Genderverschillen in de mobilisatie-effecten (Middellange termijn)

6. Discussie

Experimenteel onderzoek buiten het electorale onderzoeksveld is eerder schaars op dit moment. In de 'get-out-to-vote'-experimenten komt naar voor dat face-to-face mobilisatie zeer doeltreffend kan zijn in het mobiliseren van kiezers. In het licht van het groeiende belang van het Internet voor communicatie en informatie-uitwisseling en campagnevoering hebben we gezocht naar een manier om de superioriteit van de traditionele face-to-face mobilisatie te testen in vergelijking met de nieuwere webgemediëerde mobilisatievormen voor politieke mobilisatie.

De mobilisatiecampagne werd ontwikkeld om zowel het kennisniveau als het gedrag en de attitudes met betrekking tot de opwarming van de aarde van de doelgroep te beïnvloeden. De resultaten geven aan dat beide mobilisatie-instrumenten, nl. webgemediëerde mobilisatie en face-to-face mobilisatie, een significant effect hadden op het kennisniveau van de studenten. In tegenstelling tot onze hypothese, bleek het leereffect sterker te zijn voor de studenten die werden blootgesteld aan webgemediëerde communicatie. Een mogelijke verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat studenten sterk vertrouwd zijn met het opzoeken van informatie op het internet en daardoor ook gemakkelijker dergelijke informatie opnemen. Op middellange termijn konden we geen significante leereffecten terugvinden voor de twee mobilisatiegroepen en de controlegroep. We vermoeden dat dit echter hoofdzakelijk te maken heeft met het feit dat de laatste kennistest niet kon worden uitgevoerd in een 'veilige' omgeving zodat we niet zeker zijn op welk manier de respondenten aan hun informatie zijn gekomen.

Voor issue salience zien we een gelijkaardig patroon. Webgemediëerde mobilisatie lijkt meer doeltreffend te zijn dan de face-to-face variant. Ook hier is het mobilisatie-effect verdwenen na een aantal maanden. Ook voor participatie zien we dat op korte termijn de respondenten die zijn blootgesteld aan de webmobilisatie, in vergelijking met de face-to-face groep, een hogere intentie tot participatie vertonen. Ook hier zien we dat na drie maanden het mobilisatie-effect grotendeels is verdwenen.

De resultaten van deze experimenten leiden tot een aantal voorlopige conclusies. Eerst en vooral hebben we de pessimistische verwachtingen over het mobilisatiepotentieel van het internet niet kunnen bevestigen.

In tegendeel, voor kennis en issue salience was het internet significant beter in het mobiliseren van attitudes dan de face-to-face conditie. Onze resultaten lijken dus aan te geven dat voor informatieoverdracht en mobilisatieaandacht bij studenten het web zelfs beter geschikt lijkt dan de traditionele face-to-face mobilisatie-instrumenten.

Wat betreft participatie, dat zou kunnen worden gezien als een meer strikte test van de mobilisatie-effecten, zien we dat het internet minder doeltreffend was dan de face-to-face variant. Zo blijkt dat voor de meer veeleisende mobilisatie effecten zoals participatie, het internet niet superieur is. Dit zou er eventueel op kunnen wijzen dat de webgebaseerde effecten meer oppervlakkig zijn dan de effecten van face-to-face interactie. Daarnaast zou men ook kunnen beargumenteren dat deze resultaten enkel geldig zijn voor de studentenpopulatie. We weten immers allemaal dat jongeren, en nog meer specifiek studenten, over een uitgebreid aantal internetvaardigheden beschikken. Het blijft dus de vraag of deze effecten ook kunnen worden doorgetrokken naar oudere respondenten of naar jongeren met een ander (lager) opleidingsniveau (voor verdere analyse zie Maheo, Stolle, Vissers en Hooghe 2008). Tot zover kan onze enige conclusie zijn dat het internet het opmerkelijk goed doet als mobilisatie-instrument.

Tenslotte, is het ook belangrijk om op te merken dat we, tegen onze verwachtingen in, enkel korttermijn effecten kunnen vaststellen. De bestudeerde effecten hielden niet langer stand op middellange termijn, dit is tot drie maanden na het experiment. Voor de kennisvariabele kan dit te wijten zijn aan het feit dat we geen controle hadden over de conditie waarin de tweede post-test vragenlijst werd ingevuld. Maar aangezien we een gelijkaardig patroon terugvinden voor de andere variabelen, kunnen we met meer zekerheid stellen dat de effecten inderdaad zijn verdwenen na drie maanden. We denken echter niet dat dit een reden mag zijn van verontwaardiging over de mobilisatie-effecten van het experiment. We moeten immers in het achterhoofd houden dat het hier ging om 'single shot' experimenten waarbij de respondenten slechts eenmalig werden blootgesteld gedurende een groepssessie van ongeveer 1 uur. Het is een algemene bevinding dat dergelijke single shot stimuli niet leiden tot stabiele gedragsveranderingen op lange termijn. Hiervoor zouden we lange termijn experimenten nodig hebben waarbij de respondenten meermaals worden blootgesteld aan (verschillende) stimuli en liefst ook nog buiten de 'veilige' labsettings (Bushman en

Huesmann 2006). De ontwikkeling van een dergelijk onderzoeksdesign viel echter buiten de mogelijkheden van dit onderzoeksproject, en zal hopelijk in de komende jaren verder worden onderzocht.

Hoofdstuk 7 INTERNATIONALE COÖRDINATIE VAN WERELDWIJD PROTEST EN DE IMPACT VAN VERANDERENDE COMMUNICATIETECHNOLOGIEËN

Jeroen Van Laer

1. Inleiding

Op 15 februari 2003 trokken op één en dezelfde dag wereldwijd meer dan een miljoen mensen tegelijk de straat op om te protesteren tegen de nakende oorlog in Irak. Het resultaat van een intensieve coördinatie tussen antioorlogs-, vredes- en andere sociale bewegingsorganisaties wereldwijd. Het gebruik van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICTs), zoals het internet en e-mail, werd zowel door betrokken activisten als onderzoekers beschouwd als essentieel in het welslagen van dit evenement (Carty en Onyett 2006; Cortright 2004; Vasi 2006; Verhulst 2009). Zonder deze nieuwe technologieën zou op zulke schaal internationaal protest onmogelijk geweest zijn, stellen zij. De wereldwijde en massale mobilisaties op 15 februari 2003 waren zonder meer buitengewoon. Nooit eerder vond op zulke schaal in de meeste diverse uithoeken zulk gelijkaardig protest plaats, zowel wat betreft de gebruikte tactieken en actierepertoire, de gestelde doelen, het ‘master frame’, de timing en opkomst (Walgrave en Rucht 2009). In vele landen overtrof de opkomst zelfs de massale mobilisaties van in de jaren ‘80, tegen de plaatsing van kernraketten in Europa, of van in de jaren ‘90 tegen de eerste Golfoorlog (Verhulst 2009). Maar hoewel de antioorlogsbetogingen van 15 februari in vele landen records braken, is het feit dat een internationaal platform van bewegingsorganisaties er in slaagt protest succesvol te coördineren in verschillende landen, en waarbij brede lagen van de bevolking werden gemobiliseerd, niet nieuw. Wat dat betreft waren de vredesmobilisaties van de jaren ‘80, in een tijdperk zonder snelle en goedkope ICTs, minstens even succesvol. Meer nog, de mate van internationale coördinatie en planning van gezamenlijke actiestrategieën ten tijden van de antirakettenmobilisaties wordt zelf beschouwd als ‘a case in point’ (Klandermans 1991; Rochon 1988: 12). En ook de korte golf van protest begin jaren ‘90 tegen de Golfoorlog blonk opnieuw uit, ondanks de grote nationale verschillen, in aantal

deelnemers en aantal verschillende nationale mobilisaties en dat in een bijzonder korte tijdspanne (Koopmans 1999; Swank 1997).

De algemene vraag in dit hoofdstuk is *in welke mate de internationale werking van sociale bewegingsorganisaties veranderd is door de introductie van nieuwe informatie en communicatie technologieën (ICTs)*³⁹, in het bijzonder het gebruik van internet en e-mail? Dit hoofdstuk is in zekere zin het vervolg op hoofdstuk 4, waar we de impact van ICTs op de nationale samenwerking van bewegingsorganisaties onder de loep namen. We maken opnieuw een vergelijking doorheen de tijd, meer bepaald vergelijken we drie momenten van massale en wereldwijde mobilisatie: het protest tegen het plaatsen van *Cruise*- en *Pershing II* raketten op Europese bodem (1979-1985), het protest tegen de eerste Golfoorlog (1991), en de mobilisaties tegen de nakende oorlog in Irak, ook wel de tweede Golfoorlog (2002-2003). In termen van informatie en communicatietechnologie kunnen we drie gelijkaardige periodes onderscheiden: het brieftijdperk (de antirakettenbetogingen), het faxtijdperk (de eerste Golfoorlog) en het internettijdperk (de tweede Golfoorlog).

Het gros van de dataverzameling gebeurde bij Vlaamse vredesorganisaties. Dat is niet echt toevallig. De vredesbeweging van de jaren '80 was grotendeels een Vlaamse zaak en ook in de jaren daarna hadden de Vlaamse en Waalse vredesbewegingen een heel eigen dynamiek en ontwikkelden zij zich aan verschillende snelheden (Stouthuysen 1992, 2004). Onder de Vlaamse vredesorganisaties werden de contacten met hun Waalse collega's soms zelfs een beetje als internationale samenwerking beschouwd.⁴⁰ Op basis van archiefmateriaal (beschikbaar in het *AMSAB Instituut voor Sociale Geschiedenis* en secretariaten van nog bestaande vredesorganisaties zoals *Vredesactie* en *Vrede vzw*) en diepte-interviews met betrokken activisten zullen de cases van de jaren '80 en '90 onder de loep worden genomen.⁴¹ Voor de antioorlogsbetogingen in

³⁹ De noemer ICT omvat een waaier aan technologieën: internet en het WWW, draagbare computers, mobiele telefonie, maar ook meer conventionele media, zoals telefoon, radio of televisie (van de Donk, Loader, Nixon & Rucht 2004: 1). In deze studie beperken we ons echter tot het internet en het gebruik van email als protagonisten van een 'nieuw' digitaal tijdperk.

⁴⁰ Voorbereidende nota voor de Werkgroep Internationaal, 22/01/1987. Archief VAKA 556/59.1

⁴¹ Veel dank gaat uit naar deze mensen die mij uitvoerig over hun ervaringen en activiteiten uit deze periodes wilde te woord staan en daarmee een belangrijke bron van informatie en inspiratie waren voor deze studie. In alfabetische volgorde: Dirk Barrez, André Bogaert, Ludo De Brabander, Goedele De Keersmaecker, Gio De Weerd, Mark Deneer, Jo Hanssens, Arnaud Ghys, Ernst Gulcher, Paul Lansu, Ludo Nelen, Jan Rutgeerts, George Spriet, Jan Turf, Nicole Van Bael, Jan Van Criekeinghe, en Etienne Van Neygen.

2003 zal er naast de informatie uit diepte-interviews ook beroep gedaan worden op bestaand onderzoek gebaseerd op survey materiaal (zie Walgrave en Rucht 2009). Om toch ook een zeker idee te hebben van de Waalse vredesorganisaties werd er ook een interview afgenomen met de huidige coördinator van de Waalse vredeskoepel CNAPD⁴², Arnaud Ghys. We starten in de volgende paragraaf met een overzicht van de verschillende mogelijke drempels die sociale bewegingsorganisaties er van zouden weerhouden om internationaal samen te werken, en wat dan de mogelijke impact is van (het gebruik van) internet.

2. Theoretisch kader en hypotheses

Het is voor sociale bewegingsorganisaties (SBO's) gebruikelijk om de krachten te bundelen in gezamenlijke acties en campagnes om zo de kans op succes te vergroten. Sommige auteurs stellen zelfs dat het hun '*raison d'être*' is: hun vaak kortstondig bestaan, het gebrek aan middelen en macht, nopen SBO's tot het vormen van tijdelijke of langdurige samenwerkingsverbanden (Tarrow 2002). Door samen te werken kan men niet alleen het draagvlak voor een bepaald issue vergroten, maar ook de kans dat bepaalde thema's op de politieke en publieke agenda worden geplaatst (Bandy en Smith 2005b; della Porta en Diani 1999; Diani 2003: 107; Smith, Pagnucco en Chatfield 1997). Samenwerking verhoogt de zichtbaarheid van de thema's en doelen van een beweging (Meyer en Corrigall-Brown 2005: 330). Door samenwerkingsverbanden te smeden, en daarbij nieuwe bondgenoten aan te trekken stijgt de effectiviteit en legitimiteit (of geloofwaardigheid) van de bewegingen en de samenwerking aanzienlijk (Bandy en Smith 2005b; Gamson 1990; Staggenborg 1986; Wittner 1993). En dit is bovendien een zelfversterkend proces: volgens Zald en McCarty (1980: 16) moedigt de kans op succes interorganisationale samenwerking aan. Hoe breder de beweging, hoe groter de legitimiteit en effectiviteit en hoe groter de kans dat nieuwe en andere organisaties zich zullen aansluiten in het 'momentum' van de beweging (Gerhards en Rucht 1992; Staggenborg 1986). De handen in elkaar slaan heeft zijn dus voordelen, maar er zijn ook steeds kosten, en daarmee afwegingen van kosten en baten, aan verbonden (Hathaway en Meyer 1997; Staggenborg 1986; Zald en McCarthy 1980).

⁴² CNAPD staat voor Coordination Nationale d'Action pour la Paix et la Démocratie

Doordat processen van politieke besluitvorming en economische machtsstructuren steeds meer naar het internationale en zelfs globale niveau verschuiven, zien SBO's zich ook genooddakt hun middelen en acties te richten en coördineren over landsgrenzen heen (Bandy en Smith 2005a; della Porta, Kriesi en Rucht 1999; della Porta en Tarrow 2005; Smith, Chatfield en Pagnucco 1997; Smith en Johnston 2002). En dat maakt de afweging van kosten en baten er zeker niet eenvoudiger op, integendeel. Op het internationale niveau zijn de kosten om samen te werken allicht vele malen groter (Rucht 1997). We kunnen, voortgaand op het werk van Bédoyan, Van Aelst en Walgrave (2004), een onderscheid maken tussen praktische drempels, organisatiespecifieke en ideologische drempels, en politieke, contextuele drempels die op het organisatieniveau de internationale (samen)werking kunnen hinderen of ontmoedigen. We gaan in deze studie na in welke mate het gebruik en de toepassing van nieuwe communicatietechnologieën, zoals het internet en e-mail, deze drempels weten te omzeilen.

2.1. *Drempels voor internationale samenwerking en de impact van internet*

Praktische drempels hebben in essentie betrekking op de verdeling van middelen tussen de eigen werking enerzijds en het samenwerkingsverband anderzijds (Staggenborg 1986; Zald en McCarthy 1980). Het gaat er hier om hoeveel van de eigen middelen, tijd, personeel en engagement men voor de samenwerking opoffert. Het kostenplaatje stijgt wanneer het gaat over samenwerking op het internationale niveau. Internationaal werken betekent immers in vele gevallen internationaal contacten onderhouden, deelnemen aan voorbereidende vergaderingen, congressen en fora buiten de eigen nationale grenzen. Het Wereld Sociaal Forum, bijvoorbeeld – sinds 2001 dé internationale ontmoetingsplaats voor diverse sociale bewegingsorganisaties om de strijd tegen het neoliberalisme te coördineren – wordt door sommige auteurs omschreven als ‘champagne activism’: “open only to those who can afford the time and money to fly around the world and discussing global problems” (Glasijs en Timms 2006: 225). Sociale bewegingsorganisaties die internationaal actief willen zijn, zien zich geconfronteerd met reiskosten die, afhankelijk van het personeel dat men wil en kan inzetten, sterk kunnen oplopen. Tijd en geld zijn daarbij de belangrijkste struikelblokken, maar ook taal. Hoewel op sommige internationale

gelegenheden simultane vertaling voorzien wordt, is Engels vaak de *lingua franca* waardoor mogelijk organisaties uit te boot vallen omdat hun afgevaardigden het Engels niet meester zijn. De verdeling van tijd tussen de eigen werking en die van het samenwerkingsverband uit zich ook in mogelijke conflicten wat betreft de werkingsagenda, dus wat de prioritaire doelen en acties zijn. Afhankelijk daarvan kan een samenwerking, zowel internationaal als nationaal, de eigen werking en autonomie behoorlijk hypothekeren.

Nieuwe communicatietechnologieën kunnen veel van deze praktische drempels verlagen omdat ze de uitwisseling van informatie en communicatie vereenvoudigen en goedkoper maken (Bonchek 1995; Young 1992). De besparing op tijd en kosten heeft immers een enorme impact op de flexibiliteit en snelheid waarmee sociale bewegingen internationaal kunnen netwerken, samenwerken en acties coördineren (Hajnal 2002). Breedbandinternet laat toe om enorme hoeveelheden data tegen lage kosten en in geen tijd wereldwijd door te geven (Wellman, Quan-Haase, Boase, Chen, Hampton, Isla de Diaz en Miyata 2003). In principe kan men vandaag internationaal vergaderen en communiceren zonder nog te hoeven reizen, bijvoorbeeld met behulp van videoconferenties, chatsessies, open webfora, enz. Maar niet alleen de organisatiekosten dalen. Ook de mobilisatiekosten op organisatieniveau gaan naar beneden. Bewegingsorganisaties die een samenwerkingsverband of coalitie willen opzetten rond een internationaal issue trachten niet alleen demonstranten ("micromobilisatie" [McAdam 1988]), maar ook organisaties te mobiliseren ("mesomobilisatie" [Gerhards en Rucht 1992]). Clark en Themudo (2003: 52) beschreven in dat verband de zogenaamde "dotcauses"⁴³: "political networks which mobilize support for social causes primarily (but not necessarily exclusively) through the Internet." Door de hoge mate van virtualiteit, dalen de instapkosten voor organisaties en individuen. Daarnaast is er een belangrijke samenwerking tussen het internet als sociale netwerktechnologie, en processen van "diffusie". Diffusie is een proces waarbij via bestaande kanalen, persoonlijke en niet-persoonlijke, informatie rond een bepaalde gebeurtenis, ideeën, frames en tactieken tussen verschillende actoren (personen, groepen, of organisaties) worden uitgewisseld (Diani 2003; Giugni 2002; McAdam en Rucht 1993; Tarrow 2002; Tarrow en McAdam 2005).

⁴³ Coopman (2003) gebruikt de term "dissentworks" om deze "online activist networks" te benoemen. Arquilla & Ronfeldt (1996) hebben het dan weer over "peaceable Netwars".

Diffusie werkt in belangrijke mate via massamedia zoals radio en televisie (Olesen 2007). Maar het is natuurlijk een proces dat door internet, als “many-to-many” medium, aanzienlijk kan worden versterkt omdat het individuen, groepen en organisaties toelaat om op een globaal niveau informatie te verzamelen en te versturen, en relaties te onderhouden (Ayres 1999; Bennett 2003; Rucht 1999). Rosenau (1980, 1990) getuigt van een toenemende mate van ‘global interdependence’, hoofdzakelijk het resultaat van voortdurende ontwikkelingen in de telecommunicatie. Internet levert de mogelijkheid om een veelheid van netwerken te onderhouden tegen een minimale kost. Er zou dus met andere woorden zowel meer persoonlijk als meer divers contact mogelijk moeten zijn.

Organisatiespecifieke en ideologische drempels ontstaan door de verschillen tussen organisaties in termen van culturele achtergrond, de organisatieframes en -waarden, de manier waarop een organisatie werkt en haar specifieke achterban, en de actiestrategieën en -doelen die daaruit volgen (Benford 1993; Staggenborg 1986). Ideologische aspecten hebben een belangrijke invloed op de mate van samenwerking tussen bewegingsorganisaties (McCommon en Campbell 2002). De schrik voor politieke marginalisering, bijvoorbeeld, kan organisaties doen besluiten om een bepaalde actierepertoire niet te gebruiken, of zelfs om niet samen te werken met een bepaalde organisatie (Meyer en Corrigan-Brown 2005). Samenwerkingsverbanden zullen altijd op zoek moeten gaan naar een zekere mate van “culturele integratie”, naar een “common frame of meaning [that] servers to interpret the issue at stake and to link the specific concerns to this issue” (Gerhards en Rucht 1992: 559). En dit is een opdracht die op het internationale niveau veel meer tijd en moeite vraagt dan op het nationale niveau (McCarthy 1997). Zonder een gemeenschappelijke, eenvormige probleemdefiniëring of, in elk geval, “least-common-denominator goals” (Kleidman en Rochon 1997) is het welslagen van een samenwerkingsverband gedoemd te mislukken. Wat helpt, aldus Gerhards en Rucht (1992), is een zekere mate van organisationele flexibiliteit en ideologisch pluralisme, en het vertrouwen en de ervaring dat kan geput worden uit bestaande netwerken en vorige samenwerkingsverbanden. Of zoals Cullen (2005) noteert: “[R]epeated collaboration fosters communication and trust between coalition participants”. Organisaties zijn daardoor eerder geneigd samen te werken met organisaties waarin ze in het verleden al mee samenwerkten of waarmee men verschillende leden gemeenschappe-

lijk heeft (van Dyke 2003). Sommige auteurs wijzen ook op de kracht van specifieke “unifying issues”, die de inherente eigenschap hebben om breed te mobiliseren en verschillen tussen organisaties te overstijgen (Ryan 1992). Het gaat dan over opvallende “triggering events” (della Porta en Kriesi 1999; Vasi 2006), zoals de ontploffing van een kerncentrale, of ongewilde beleidsbeslissingen, die resulteren in een “issue crisis” (Hathaway en Meyer 1997) en waarrond mobilisatie hoogdringend wordt geacht (Meyer en Corrigan-Brown 2005; Staggenborg 1986; van Dyke 2003).

Om organisationele en ideologische verschillen te overstijgen kan ook het internet haar steentje bijdragen. Als wereldwijd, sociaal netwerkinstrument heeft het internet het potentieel om het nodige begrip en vertrouwen tussen verschillende culturen te versterken en aan te moedigen (Wellman 2001; Young 1992). Internet is immers een “weak-tie instrument” dat toelaat om diverse contacten te onderhouden en zelfs persoonlijke, face-to-face interactie te verhogen (Kavanaugh, Reese, Carroll en Rosson 2005; Woolgar 2002). Een belangrijk mechanisme is “brokerage”, wat eigenlijk een speciale vorm is van “diffusie”. Waar diffusie eerder een passief proces is langs bestaande informatie- en communicatieroutes, is “brokerage” een doelbewust proces waarbij een “broker” een link legt tussen twee verschillende actoren die, omwille van bepaalde politieke, sociale of culturele verschillen (en niet zozeer praktische hindernissen), anders niet met elkaar in contact zouden komen (Diani 2003: 107; Gould en Fernandez 1989). In de handen van “brokers” is het internet een bijzonder krachtig instrument om culturele en ideologische verschillen te overbruggen (Bennett, Givens en Breunig 2009). In het licht van de recente andersglobalistische beweging postuleert Bennett (2005: 217) zelfs dat: “the scale and diversity of transnational global justice networks [is] not likely to be maintained without the remarkable integration of on- and offline interaction facilitated by innovative information and communication technologies.” Het internet heeft, aldus Bennett, een fundamentele impact op de manier waarop sociale bewegingsorganisaties vandaag ontstaan, samen werken en coalities aangaan.

Politieke en contextuele drempels, tenslotte, zijn het gevolg van meer algemene, maatschappelijk en politieke opportuniteiten die de internationale samenwerking kunnen hinderen. In het geval van de Europese Unie, bijvoorbeeld, stellen verschillende auteurs vast dat het soms beter

en efficiënter is om de pijlen nationaal te richten in plaats van op de supranationale, Europese instituties die ofwel weinig macht hebben (het Europees Parlement), of zelf sterk nationaal georiënteerd zijn (de Europese Raad) (Bédoyan et al. 2004; Marks en McAdam 1999; Rucht 2002). Algemeen is men het er over eens dat nationale politieke opportuniteitsstructuren essentieel zijn in het verklaren van de mate en het succes van de mobilisaties en coördinatie van bewegingsorganisaties rond een bepaald issue (Kriesi, Koopmans, Duyvendak en Giugni 1995). Het is deze nationale politieke context die in sterke mate bepaald of dat internationale opportuniteitsstructuren gunstig zijn of niet (della Porta en Kriesi 1999; McCarthy 1997; Walgrave en Verhulst 2003). Met betrekking tot de vredesbeweging laat met name Klandermans (1991; 2009) mooi zien hoe de specifieke nationale context bepalend is voor verschillen (en gelijkenissen) qua mobilisatie (voor de jaren '80 zie ook Rochon [1988] en Kaltefleiter en Pfaltzgraff [1985]). Of het gebruik van internet hier een invloed op heeft, is eerder twijfelachtig. Dit heeft immers weinig met informatie- en communicatiestromen te maken. Maar wel met specifieke machtsverhoudingen, coalitiestructuren tussen vredesbewegingen en politieke partijen en andere grote middenveldorganisaties, zoals de vakbonden, posities en berichtgeving door de media, enz. (Staggenborg 1986). Wel zijn er situaties waarbij juist de nationale politieke structuren de opgang en werking van bewegingsorganisaties sterk bemoeilijken. Zogenaamde "transnational advocacy networks" tussen enerzijds groepen die in een bepaald land of regio (politiek) geïsoleerd staan, en anderzijds belangrijke drukkingsgroepen in het buitenland putten daarom enorm voordeel uit het 'open' internet omdat het de isolatie kan omzeilen (Keck en Sikkink 1998).

2.2. *Hypotheses over de impact van internet op de internationale werking*

Het voorgaande geeft aan dat het gebruik van internet mogelijkheden biedt om drie clusters van drempels te overwinnen: praktische drempels, organisatiespecifieke en ideologische drempels, en politiekcontextuele drempels. Algemeen verwachten we dat het gebruik van internet in de eerste plaats praktische drempels zal verhelpen, eerder dan ideologische, organisatiespecifieke of politiek, contextuele drempels. Dilevko (2002), bijvoorbeeld, laat zien dat het internet door sociale bewegingsorganisaties in de eerste plaats strategisch en pragmatisch worden

ingezet om zaken efficiënter aan te pakken en te organiseren. Internet wordt, aldus deze auteur, niet gebruikt als een soort van filosofisch of ideologisch argument omdat het een democratiserende functie zou hebben.

Meer concreet verwachten we met betrekking tot de praktische drempels dat, ten eerste, *internet de noodzaak doet afnemen om elkaar regelmatig face-to-face te ontmoeten* (H1). In het pre-internettijdperk waren internationale ontmoetingen dus niet alleen frequenter, maar ook relatief belangrijker omdat de mogelijkheden om tussentijds te communiceren veel beperkter of duurder waren. Ten tweede verwachten we dat, als gevolg van internationale diffusie en mesomobilisatie, dat ook *de snelheid waarmee een internationaal platform kan worden opgezet groter is in het internettijdperk* (H2). Bestaande en 'sluimerende' netwerken kunnen via het internet sneller geactiveerd worden. Dit heeft, ten derde, tot gevolg dat *internationale samenwerkingsverbanden in een internettijdperk groter en breder kunnen zijn dan in het pre-internettijdperk* (H3). Dankzij internet zou dus op kortere tijd met minder middelen een bredere coördinatie van internationaal protest mogelijk zijn. De hypothese dat internationale platformen in het internettijdperk breder zijn, is natuurlijk nauw verbonden met de tweede groep van organisatiespecifieke en ideologische drempels: als "weak-tie instrument" biedt internet de mogelijkheid om een veelheid aan vertrouwelijke relaties te onderhouden met diverse organisaties en netwerken. We verwachten daarom dat zowel in het opzetten als onderhouden van internationale samenwerkingsverbanden *culturele en ideologische verschillen tussen bewegingsorganisaties in het internettijdperk minder een rol zullen spelen* (H4). Tot slot, verwachten we, zoals gezegd, met betrekking tot de laatste groep van politieke, contextuele drempels geen directe impact van het internet op de grote internationale politieke structuren, *maar slagen bewegingsorganisaties er in het Internettijdperk er wel in om ongunstige nationale politieke contexten te omzeilen en zo actief te zijn op het internationale niveau* (H5).

3. Analyse

De vredesbeweging is bij uitstek een internationale beweging. Vele van de vredesorganisaties in Vlaanderen en Wallonië zijn nationale vertakkingen van een bestaand internationaal netwerk of internationale organisatie. Zo zijn *Pax Christi Vlaanderen* en *Pax Christi Wallonie-Bruxelles*

onderdeel van *Pax Christi International*, behoren *Vrede vzw* en het vroegere UBBDP tot de *Wereldvredesraad*, is de *Internationale van Oorlogstegenstanders* (IOT, nu *Vredesaktie*) onderdeel van de *War Resisters' International* (WRI), is de *Mouvement International de la Réconciliation* (MIR) deel van het netwerk rond het *International Fellowship of Reconciliation* (IFOR), enzovoort. In deze studie focussen we echter op de *nieuwe* nationale en internationale samenwerkingsverbanden die zich vormden gedurende drie specifieke momenten van massale vredesmobilisatie, en dus niet zozeer op de wisselwerking met deze bestaande internationale 'moederorganisaties'. Nationaal groepeerden in de jaren '80 de Vlaamse vredesorganisaties zich in het *Vlaams Aktiekomitee tegen Atoomwapens* (VAKA) en het *Overlegcentrum voor de Vrede* (OCV) en verenigde de *Coordination Nationale d'Action pour la Paix et la Démocratie* (CNAPD) en de *Concertation Paix et Développement* (CDP) de Waalse groepen, in 1991 was er in Vlaanderen de *Initiatiefgroep voor Vrede in het Midden-Oosten*, en in 2003 was er het *Anti-oorlogsplatform* dat zowel Vlaamse als Waalse vredesorganisaties groepeerden. Internationaal zagen begin de jaren tachtig END (European Nuclear Disarmament) en IPCC (International Peace Communication and Coordination Center) het licht, en in 2003 was er het *Platform against War in Iraq* dat sterk voortbouwde op de dynamiek en contacten binnen het Europees en Wereld Sociaal Forum.

3.1. *De rakettenstrijd en het protest tegen de nucleaire wapenwedloop (1979-1985)*

Gedurende de jaren tachtig beheerste vrijwel één thema de agenda van de vredesbeweging: de nucleaire wapenwedloop tussen de V.S. en de Sovjet-Unie. In België, zoals in vele andere West-Europese landen, werd dit heel tastbaar met de plaatsing van *Cruise*- en *Pershing II*-raketten op eigen bodem. Op 12 december 1979 nam de NAVO zijn bekende dubbelbesluit dat naast voortgezette onderhandelingen met de Sovjet Unie ook de goedkeuring gaf aan de plaatsing van 572 Amerikaanse kruisraketten in België, Groot-Brittannië, Italië, Nederland, en West-Duitsland. Hoewel de vredesbeweging en meer specifiek de antinucleaire beweging eind jaren '70 een teruggang kende, klitte deze terug samen in gecoördineerde initiatieven tegen de wapenwedloop en het plaatsen van kruisraketten (Van Noort 1988; Wittner 1993). Op 9 december 1979 vond op initiatief van vredesorganisaties uit België,

Nederland en West-Duitsland te Brussel een eerste internationale betoging tegen de raketten plaats waar zo'n 50.000 manifestanten uit diverse landen op aanwezig waren.⁴⁴ Redelijk indrukwekkend gezien het feit dat in België op dat moment eigenlijk niemand echt nadrukkelijk bezig was met de mogelijke plaatsing van kernraketten, en dat de betoging op nauwelijks 27 dagen werd voorbereid. De hoogdagen van de vredesbeweging en haar strijd tegen de kernwapens situeren zich voornamelijk in de eerste helft van de jaren '80 (Walgrave 1994).⁴⁵ We richten ons hier daarom vooral op deze eerste periode van mobilisatie en internationale samenwerking rond de raketten.

In Vlaanderen werden met het in 1975 opgerichte Overlegcentrum voor de Vrede (OCV) reeds stevige organisatorische netwerken uitgebouwd die tijdens de antirakettenmobilisaties bijzonder waardevol zouden blijken (Stouthuysen 1995). In Wallonië werd in 1977 onder impuls van de UBDP (Union Belge pour la Défense et la Paix) de CDP opgericht (Houtart 1986) Maar het was vooral het VAKA dat in België de drijvende motor zou zijn achter de grote betogingen van de jaren '80. Deze nieuwe koepel van eigenlijk Vlaamse vredesorganisaties werd opgericht om de internationale betoging van december 1979 voor te bereiden, iets waar het OCV en CPD in eerste instantie hun vingers niet aan wilde verbranden.⁴⁶ In wat volgt concentreren we ons daarom vooral op VAKA, aangezien vanuit deze koepel de grootste dynamiek uitging. Bij VAKA ging er bij de uitbouw van de organisatie veel aandacht uit naar de internationale contacten (Stouthuysen 1992) en in haar beginjaren groeide de internationale werking stelselmatig mee met de bewe-

⁴⁴ De organisatoren spreken van een "indrukwekkende buitenlandse vertegenwoordiging", met delegaties uit de meest verschillende landen van Europa, maar ook de V.S. en Canada. Opvallend veel Turkse manifestanten, gastarbeiders uit binnen- en buitenland, en een massale opkomst uit de Bondsrepubliek o.l.v. Dominee Niemoller. (*Vrede*, jrg. 23 nr. 189, januari 1980, p.4-5)

⁴⁵ In België werd door VAKA/OCV en CNAPD/CPD nog wel op 25 oktober 1987 een "feest van de overwinning" gevierd, waarbij in de betoging te Brussel zo'n 100.000 deelnemers mee optrokken. In het voorjaar van 1989 kwamen in Brussel opnieuw zo'n 75.000 mensen op straat in de laatste grote mobilisatie tegen de kernwapens. Deze twee betogingen werden echter meer 'uit goede traditie' georganiseerd. Het 'momentum' van de vredesbeweging en haar strijd tegen de kernwapens was eigenlijk voorbij (Persoonlijk interview André Bogaert, 19/05/2008).

⁴⁶ Een aantal organisaties binnen het OCV twijfelde met name aan de representativiteit van de Duitse organisaties die het originele initiatief hadden genomen voor de internationale betoging van 9 december 1979. Deze organisaties zouden te zeer gelinkt zijn met de Sovjet politiek, wat mogelijk zowel de betoging als de vredesbewegingen en hun eisen in de politieke marginaliteit zou duwen. Toenmalig OCV-voorzitter Robert De Gendt en ACW-man besliste daarom niet met deze organisaties in zee te gaan (persoonlijk interview André Bogaert, 10/05/2008).

ging.⁴⁷ Vooral na de grote herfstbetogingen van 1981 won de internationale dimensie van de vredesbeweging sterk aan belang.^{48,49} Beperkte middelen (financieel, organisationeel, mankracht), de prioriteit die bij de beweging op het nationaal niveau lag en het gebrek aan interesse voor internationale contacten bij de militanten zelf, maakten echter dat de internationale werking van VAKA tot midden de jaren '80, zeker in vergelijking met de nationale werking, toch relatief beperkt in omvang bleef en eerder passief was in die zin dat op internationaal vlak zelf geen initiatieven werden genomen, maar eerder werd ingespeeld op bestaande voorstellen en uitnodigingen van andere bewegingen.⁵⁰ Praktische drempels speelden dus een belangrijke rol, maar daarnaast duidelijk ook politieke drempels: *"In VAKA gaat men er impliciet van uit dat het werk in eigen land prioriteit heeft. De kracht en het politiek belang van onze beweging ligt in de eerste plaats in de acties, het sensibiliserings- en politiek werk in ons eigen land."*⁵¹ Die nadruk op het nationale niveau verklaart allicht waarom er bij de top van VAKA lang weinig interesse was ten aanzien van het werk dat de Werkgroep Internationaal deed en als een "club van intellectueeltjes" werd gezien.⁵²

De grote antirakettenbetogingen van de jaren '80 waren dus in de eerste plaats nationale mobilisaties. En deze gebeurden in Vlaanderen in sterke mate van onderuit, vanuit de honderden lokale actiecomités die er waren opgericht (Raes 2006; Stouthuysen 1992; Walgrave 1994), los van de internationale werking. Ook de eisenpakketten en de formulering van de slogans waren in België sterk nationaal bepaald en niet zozeer internationaal. Relatief gezien was de werking internationaal 'peanuts' in vergelijking met de werking van VAKA op nationaal niveau (zeker in termen van budget).⁵³ De grote rakettenbetogingen hadden desondanks een sterk internationaal karakter. Zo waren de

⁴⁷ Verslag uitgebreide Internationale Werkgroep, Brussel, 19/03/1988. Archief VAKA 556/59.1

⁴⁸ Nota Jacques Vantomme, Voorstel tot het oprichten van een werkgroep "Internationale vredeswerking" binnen het OCV, 30/09/1982. Archief VAKA 556/30.1

⁴⁹ Een overzicht van de verschillende internationale initiatieven uit die periode is o.m. terug te vinden in Barrez & Rutgeerts (1982)

⁵⁰ Nota Werkgroep Internationaal: Uitgangspunten en krachtlijnen van de internationale werking van VAKA, februari 1986. Archief VAKA 556/59.1

⁵¹ Nota Werkgroep Internationaal: Uitgangspunten en krachtlijnen van de internationale werking van VAKA, februari 1986. Archief VAKA 556/59.1

⁵² Persoonlijk interview Jan Turf, 5/06/2008

⁵³ Persoonlijk interview Mark Deneer, 8/06/2008; Persoonlijk interview Goedele De Keersmaecker, 4/06/2008

twee belangrijkste argumenten om op 23 oktober 1983⁵⁴ te mobiliseren het feit dat de installatie van de raketten rond die periode was gepland in Florence, maar ook dat er identieke betogingen zouden plaatsvinden in de andere plaatsingslanden.⁵⁵ Het weekend van 24 en 25 oktober 1981 toen in verschillende plaatsingslanden massale demonstraties plaats hadden, werd zelf uitgeroepen als “World Disarmament Day”.⁵⁶ In verschillende nationale betogingen keerden soms dezelfde of gelijkaardige slogans terug. Vaak gebeurde het dat een beperkte delegatie uit het buitenland (soms niet meer dan twee of drie personen) deelnam aan de nationale betogingen in Brussel. Deze delegaties kregen dan een prominente plek in de kop van de betoging na de ordewoorden en de ‘personaliteiten’. Belgische delegaties namen ook deel aan betogingen in het buitenland, vooral dan in de onmiddellijke buurlanden Nederland, Frankrijk en Duitsland. Zo was er een uitgebreide delegatie van Belgen aanwezig op de antirakettenbetoging in Amsterdam van 21 november 1981. Meer dan dertig bussen manifestanten uit onder meer Gent, Antwerpen en Leuven stapten mee op met creatieve slogans zoals “*Liever kaaskoppen dan kernkoppen*”.⁵⁷ Heel wat van deze zaken waren het resultaat van expliciete of impliciete afspraken en uitwisselingen op internationale bijeenkomsten. Door de uitwisseling van geplande acties en ideeën, vond de wisselwerking tussen internationaal en nationaal niveau haast organisch en op een spontane manier plaats.⁵⁸

Vele van de internationale ontmoetingen gebeurden in het licht van de volgende twee organen die waren opgericht begin jaren ‘80: eerst en vooral END (European Nuclear Disarmament), en daarnaast IPCC (International Peace Communication and Coordination Center) ofte de ‘Kopenhagen-groep’. Deze twee overlegorganen zouden ruim 10 jaar lang de belangrijkste vredesorganisaties uit Europa samenbrengen om inhoudelijke standpunten en agenda’s beter af te stemmen. Het IPCC omschrijft haar kerntaak als “*linking the basic concepts and ideas behind our*

⁵⁴ Deze betoging staat geboekstaafd als allergrootste betoging in de Belgische geschiedenis. Ruim 400.000 demonstranten marcheerden via drie verschillende trajecten door de straten van Brussel. Hoewel de betoging rond de middag vertrok, stonden velen ‘s avonds nog te wachten om de staart te vervoegeen.

⁵⁵ Verslag OCV Stuurgroep, 7/10/1982. Archief VAKA 556/30.1

⁵⁶ Verslag overleg België – Nederland te Roosendaal, 10 april 1981. Archief VAKA 556/97.3

⁵⁷ *Vrede*, jrg. 24, nummer 208, december 1981, p.5

⁵⁸ Persoonlijk interview Dirk Barrez, 7/07/2008; Etienne Van Neygen, 4/06/2008; Jan Turf, 5/05/2008

actions in order to make them complementary and mutually supportive."⁵⁹, in de eerste plaats binnen West-Europa. Er werd wel naar contact gezocht met groepen uit andere continenten, maar dan enkel met 'delegaties', representatief voor de vredesbeweging daar. END ontstond in de loop van 1980, op initiatief van o.m. E.P. Thompson, Mary Kaldor en Ken Coates, tussen een aantal West-Europese landen op basis van het platform "*A nuclear free Europe from Poland to Portugal*". Op gezette tijdstippen kwamen vredesorganisaties, mensen gelieerd met het Europese parlement en vakbonden, samen in zogenaamde END-Liaison Committees. Om zaken uit te wisselen, misschien een gezamenlijke actie uit te denken, maar vooral om de grote END-Conventies voor te bereiden, waarvan de eerste in 1982 in Brussel plaats had. END was "*the very heart and soul of the massive antinuclear campaign*", aldus de historicus Lawrence Wittner (1993: 234). Er was een zekere rivaliteit tussen IPCC en END. Het volgende verslag over IPCC is exemplarisch: "*ofschoon we zeker op een aantal punten interessante informatie hebben kunnen uitwisselen, blijkt maar al te zeer dat IPCC gekenmerkt wordt door rommelige vergaderstijl, onduidelijkheid omtrent bevoegdheid en bedoeling van de organisatie. Taalproblemen verhinderen de vlotte discussie.*"⁶⁰ Volgens Jan Turf was END "*werkelijk alles. END bracht iedereen bij elkaar en was in die zin de rijkste structuur.*"⁶¹ Maar ook END stelde expliciet de convergentie van de verschillende Europese vredesorganisaties binnen de perken te willen houden. Ten eerste omdat dit tijd kost en ten tweede omdat de autonomie van de afzonderlijke bewegingen niet mocht aangetast worden.⁶² END was geen organisatie met een vast secretariaat. Om de continuïteit tussen de END-bijeenkomsten te bewaren was er wel een 'technisch secretariaat' dat door één van de lidorganisaties 'erbij werd genomen' en dat de bestanden bijhield en de volgende Liaison Committees voorbereidde. De vuurdoop van het END-netwerk was de internationale mars op paaszaterdag 18 april 1981 te Brussel. Om deze betoging voor te bereiden werden o.m. in Engeland, Frankrijk, Spanje, Italië, West-Duitsland, België en Nederland comités opgezet.⁶³ Duizenden activisten uit ver-

⁵⁹ Clarifications of the IPCC Network of Peace Movements, IPCC-meeting Paris, 9-11 June 1983. Archief VAKA 556/30.1

⁶⁰ Verslag IPCC-vergadering, 27-29/04/1984 door Goedeke De Keersmaeker. Archief VAKA 556/64.2

⁶¹ Persoonlijk interview Jan Turf, 5/06/2008

⁶² Archief Vrede vzw 184/196

⁶³ Persbericht, Komitee Paasmars 81. Voor een atoomvrij Europa. Hulst, maart 1981. Archief VAKA 556/97.3

schillende landen marcheerden door de straten van Brussel naar het NAVO-hoofdkwartier voor een atoomvrij Europa.⁶⁴ De deelname van de Belgen (een 700) was opvallend klein. Toenmalig VAKA-woordvoerder Erik Van Thienen verklaarde in het Europese weekblad *The Bulletin* dat: “[our] role had not been to mobilise, merely to welcome the other European marchers.”⁶⁵

In eerste instantie concentreerde de Belgische vredesbeweging dus, net als de meeste van hun Europese collega's, hun internationale werking bewust op Europees niveau. Er waren wel sporadische contacten tussen Amerikaanse en Europese delegaties, maar die resulteerden zeker niet in een specifieke trans-Atlantische beweging of platform (Meyer en Rochon 1997). Als één van de voornaamste hindernissen om tot een verregaande samenwerking te komen wordt door onderzoekers en betrokken activisten het verschil in de politieke analyse en oplossingen die de vredesbewegingen in de V.S. en Europa voorstonden, aangehaald (Cortright en Pagnucco 1997; Solo 1985; Wittner 1993). Naast deze duidelijke organisationele, ideologische verschillen waren er in Europa ook heel wat anti-Amerikaanse gevoelens, wat de samenwerking met vredesorganisaties uit de V.S. sterk bemoeilijkte.⁶⁶ Binnen Europa was het echter ook geen evidentie om de violen gelijk te stemmen. Veel had te maken met de verschillende nationale situaties (bijv. ging het om een plaatsingsland voor raketten, wat was de kleur en positie van de zittende regering, wat was de positie van andere organisaties zoals de vakbonden, enz.) en de specifieke agenda in termen van actiestrategie en korte termijn doelen die daaruit voortvloeiden. Algemeen was men het wel eens dat de nucleaire wapenwedloop een halt moest toegeroepen worden, maar op korte termijn kon dit binnen de internationale vredesbeweging tot soms moeilijke discussies leiden. Zo was op een gegeven ogenblik de plaatsing van de raketten geen issue meer voor de Italiaanse vredesbewegingen, maar wel nog een strijdpunt voor o.m. de Belgische en Nederlandse groepen.⁶⁷ Het bleek niet altijd evident om de rakettenstrijd hoog op de agenda van de vredesbeweging uit andere landen te houden.⁶⁸

⁶⁴ *The Bulletin*, 24/04/1981, p.10-11. Archief VAKA 556/6.6

⁶⁵ *The Bulletin*, 24/04/1981, p.10-11. Archief VAKA 556/6.6

⁶⁶ Telefonisch interview Jan Rutgeerts, 26/05/2008

⁶⁷ Verslag vergadering Werkgroep Internationaal, 07/11/1984. Archief VAKA 556/64.2

⁶⁸ Evaluatieverslag END-Conventie, juli 1984. Archief André De Smet 246/170

Dit neemt niet weg dat de verschillende nationale vredesbewegingen en -organisaties in de eerste helft van de jaren tachtig op regelmatige basis contact hadden met elkaar, afreisden naar elkaars acties, informatie uitwisselden, van gedachten wisselden over alternatieven en oplossingen voor de Oost-West spanningen. De vraag *hoe* de uitwisseling tussen de verschillende vredesbewegingen praktisch moest gebeuren werd door het IPCC als secundair beschouwd ten aanzien van het primaire doel functioneel samen te werken rond 'peace politics', bovendien waren er andere zaken die meer kopzorgen baarden: "*delegations, a liaison office, common meetings, or letters. Most of all it is a question of finance and time.*"⁶⁹ In de praktijk blijken de voornaamste instrumenten de brief te zijn en de gezamenlijke ontmoetingen. Volgens Dirk Barrez, lange tijd verantwoordelijk voor de internationale werking van VAKA, was er zo goed als elke maand een overleg tussen verschillende nationale vredesorganisaties en -koepels.⁷⁰ Naast de multilaterale contacten binnen END en IPCC hoeft het niet te verwonderen dat er ook intensief bilateraal contact was tussen de Belgen en de Nederlanders. Reeds vroeg in 1980 werden er vergaderingen belegd afwisselend in Antwerpen (Café de Veranda) en in Roosendaal. Op een bijeenkomst in maart 1980 zou bovendien een praktisch voorstel worden uitgewerkt over de verdere samenwerking in de toekomst en de verbreding daarvan naar andere landen toe.⁷¹ Het medium bij uitstek om over en tussen internationale ontmoetingen te communiceren was in dit pre-internet en fax-tijdperk de brief en de telegram. En er werd behoorlijk wat afgeschreven. Dat blijkt onder meer uit het aantal 'binnengekomen stukken' waarvan telkens slechts een fractie op de vergadering van de internationale werkgroep zelf nog besproken werd, namelijk enkel de stukken die op het eerste zicht interessant konden zijn. Per brief werd informatie opgevraagd over de ligging van kernkoppen in andere landen, over het verloop van anderen hun acties, werden er collega-vredesorganisaties uitgenodigd om deel te nemen aan demonstraties of 'ontwapeningsmarktjes', werd er gevraagd aankondigingen te publiceren van elkanders acties in elkanders tijdschriften, enz. Een courante praktijk was deze van 'ruilabonnementen' van elkanders tijdschriften. Op die manier werd er in zekere zin 'gratis' internationaal informatie uitgewis-

⁶⁹ Clarifications of the IPCC Network of Peace Movements, IPCC-meeting Paris, 9-11 June 1983. Archief VAKA 556/30.1

⁷⁰ Persoonlijk interview Dirk Barrez, 7/07/2008

⁷¹ Verslag van de Nederlands-Belgische samenkomst op 29/02/1980. Archief VAKA 556/97.3

seld. Zowel het IPCC als het END hadden ook een regelmatige nieuwsbrief die informatie verspreidde over diverse acties. Voor last-minute wijzigingen was er de telefoon en telegram. Hoewel de “long distance call” toen een dure aangelegenheid was kon je, aldus Dirk Barrez: “het altijd kort houden”.⁷² De telegram was het middel bij uitstek om, wanneer deelname niet mogelijk was, op de dag zelf of kort daarna alsnog steun te betuigen en het gezamenlijke van de strijd te benadrukken. “*Hou vol*”, stuurde de Nederlandse groep *Vlaardingen Tegen Kernbewapening* op 21 maart 1985 per telegram naar het nationaal VAKA-secretariaat.⁷³ Deze telegrammen werden dan op de persconferentie voor of na de betoging voorgelezen om, opnieuw, naar de buitenwereld toe een beeld op te hangen van een massabeweging, breed en internationaal gedragen.⁷⁴ De face-to-face ontmoetingen internationaal waren belangrijke momenten om uitgebreider van gedachten te wisselen en afspraken te maken. En dit kon ook gerust in de marge van andere grote congressen gebeuren, zo blijkt uit het volgende verslag: “*In de wandelgangen kan men op korte tijd heel veel contacten leggen met andere bewegingen of personen. Uitwisseling van informatie en ideeën is mogelijk met tal van delegaties uit de hele wereld.*”⁷⁵ De grote internationale betogingen van oktober 1981 werden o.m. voorbereid op de Paasmars van april 1981, enz.

Uit deze eerste periode van massaal vredesprotest onthouden we vooral dat de internationale werking behoorlijk structureel was uitgebouwd (vooral door END) en dat de Europese vredesbeweging er in slaagde op gezette tijdstippen acties en betogingen samen of op ongeveer dezelfde moment op touw te zetten. Deze campagne was echter haast een exclusief (West-)Europees project. Samenwerking met Amerikaanse organisaties was om de redenen aangehaald hierboven moeilijk en soms gewoon niet gewenst. Samenwerking met groepen uit Oost-Europa was echter ook niet evident. Met de ‘officiële’ vredesgroepen riskeerde men als een pion van Moskou te worden afgeschilderd. Met de ‘officieuze’ of ‘onafhankelijke’ vredesgroepen werd contact politiek haast onmogelijk gemaakt. Ondanks deze duidelijke beperkende nationale opportuniteitsstructuren slaagden mensen uit de Belgische vredes-

⁷² Persoonlijk interview Dirk Barrez, 7/07/2008

⁷³ Archief VAKA 556/31.1

⁷⁴ Persoonlijk interview André Bogaert, 19/05/2008

⁷⁵ Verslag van de ‘Five Continent Conference on Peace and Disarmament’ te Athene van 13 t/m 17 december ‘86, door Luc Deliens. Archief VAKA 556/59.1

groepen er toch in om geregeld contacten te beleggen met de ‘officiële’ groepen achter de Muur. Communicatie per brief was zeker niet de meest efficiënte wijze van communiceren. Voordat een brief verstuurd, beantwoord, en eventueel nog eens beantwoord werd, was men al gauw twee maanden verder.⁷⁶ Dit bevestigt nogmaals het belang van de gezamenlijke internationale face-to-face ontmoetingen, zowel multilateraal als bilateraal.

3.2. *De Golfcrisis van 1990-1991: ‘Stop the War’*

De Golfcrisis van 1990-1991 ontbrandde in de context van het jarenlang aanslepend Irak-Iran conflict. De beschuldiging dat Koeweit eenzijdig olie pompte uit een gemeenschappelijk olieveld (zgn. *slant drilling*) was voor Irak de druppel die de emmer deed overlopen. Op 2 augustus 1990 viel Saddam Hoessein met zijn troepen Koeweit binnen. De invasie van de soevereine staat Koeweit werd zeer snel internationaal veroordeeld, gevolgd door een economisch embargo om Saddam te dwingen zijn troepen uit Koeweit terug te trekken. Met VN-resolutie 678 werd 15 februari 1991 als ultimatum naar voren geschoven waarna “*Member States co-operating with the Government of Kuwait [...] [are authorized] to use all necessary means [...] to restore international peace and security in the area.*” Hoewel vele staten deze resolutie als een ultiem politiek drukkmiddel zagen, was het voor verschillende vredesorganisaties duidelijk dat de V.S. zichzelf een vrijgeleide had gegeven om het conflict met geweld op te lossen en eenzijdig een militaire operatie te starten.⁷⁷ De gebeurtenissen in de Golf waren sinds het einde van de Koude Oorlog het eerste grote internationale conflict en voor de internationale vredesbeweging een gelegenheid om opnieuw massaal te mobiliseren. Volgens Barbara Epstein (1992) zelfs de eerste ‘test’ en grote inspanning van de zogenaamde ‘nieuwe sociale bewegingen’ om de krachten te bundelen rond één specifiek issue. De meeste auteurs en betrokkenen zijn het er echter over eens dat de vredesbeweging tijdens de Golfcrisis er bijzonder moeilijk in slaagde om eenvormig en eensgezind te reageren (Chatfield 1992; Epstein 1992), in de eerste plaats door de snelle en succesvolle overwinning van de internationale coalitietroepen onder

⁷⁶ Correspondentie Wilke Schram (IKV) met het VAKA-secretariaat, 9/02/1981. Archief VAKA 556/97.3

⁷⁷ *Magazine voor Vredesaktie*, Extra editie, nr.122, januari 1991.

bevel van de V.S. op het Irakese leger. Over de eerste Golfoorlog schrijft Charles Chatfield: *"So brief and military successful was the war and, therefore, so strong was the [U.S.] administration's credibility, that no significant public opposition evolved"* (p.xi). Op nog geen paar weken was *Operation Desert Storm* voorbij en zakte het protest van de vredesbeweging in Amerika en in de rest van de wereld tegen de oorlog in elkaar (Swank 1997). De bewering van toenmalig Amerikaans president George Bush dat er geen antioorlogsbeweging zou bestaan, is echter gemakkelijk een onderschatting te noemen. Tussen augustus 1990 en maart 1991 betoogden in de V.S. meer dan een miljoen mensen tegen oorlog in de Golf. In het weekend van 12 en 13 januari 1991 werden wereldwijd acties ondernomen tegen de nakende operatie in de Golf. Naast mobilisaties in de V.S. zelf, hadden er betogingen plaats in Engeland, Frankrijk, Duitsland, Italië, Zwitserland, België, Zweden, Noorwegen, Japan, enz.⁷⁸ In Londen en Berlijn, bijvoorbeeld, stapten op zaterdag 12 januari meer dan 200.000 mensen mee op in een betoging tegen de Golfoorlog. In België kwamen de dag erna zo'n 20.000 mensen op straat. Nauwelijks zeven dagen later liepen op 20 januari 1991 opnieuw zo'n 20 tot 30.000 mensen door de Brusselse straten in een spoedmanifestatie met één duidelijk ordewoord: 'Stop de oorlog'.

De verdeeldheid onder de vredesorganisaties zelf was echter manifest aanwezig. Ook in België slaagden men er niet echt in een eigen stem te vinden en de krachten te bundelen zoals in begin jaren tachtig wel gebeurde (Stouthuysen 1995). Die verdeeldheid kwam onder meer tot uiting in drie verschillende initiatieven die ontsproten in het aanschijs van de Golfcrisis. Een eerste initiatief kwam van het *Forum voor Vredesactie*, het voormalige IOT (*Internationale van Oorlogstegenstanders*), met het *Golffront*. Buiten Pax Christi en Medici tegen Atoomwapens kwam hierop echter geen reactie, ook niet vanuit het gefusioneerde VAKA/OCV (Stouthuysen 1995) of de Waalse koepel CNAPD/CPD. Voorzitter en covoorzitter van het VAKA/OCV, Hugo Ongena en Robert De Gendt, hadden zelf al een uitnodiging rondgestuurd voor een eerste vergadering van het *Golf-front*.⁷⁹ Vanuit PVDA-kringen, zowel in Vlaanderen als Wallonië, werd er een *Coördinatie tegen de Oor-*

⁷⁸ Alan Riding voor de New York Times, 13 januari 1991. Beschikbaar online op <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9D0CE0D81030F930A25752C0A967958260>

⁷⁹ Uitnodiging voor de eerste vergadering van het Golf-front door VAKA/OCV, Antwerpen, 1/10/1990. Niet geklasseerd archief Vrede vzw. Inkomende korrespondentie 1990

log in de Golf opgericht, maar eveneens zonder veel gehoor bij de 'oudgedienden' uit de jaren '80 en de meer traditionele organisaties, waaronder ook de belangrijkste vakbonden, ABVV en ACV. Uiteindelijk groepeerden de klassieke vredesorganisaties en het bredere middenveld zich, 'na behoorlijk wat perikelen'⁸⁰, in de *Initiatiefgroep voor Vrede in het Midden Oosten* en organiseerden een eerste nationale avondbetoging op vrijdag 21 december 1990. Voornaamste twistpunten tussen de Coördinatie en de Initiatiefgroep hadden betrekking op de houding ten aanzien van het internationaal embargo. In Vlaanderen waren er trouwens op dat moment ook spanningen over de rol en positie van de koepel VAKA/OCV, en dit had een belangrijke weerslag op de internationale werking van VAKA.⁸¹ Eigenlijk was sinds het hoogtepunt van de rakettenbeweging echt helemaal voorbij was, de internationale werking van het VAKA zo goed als overgenomen door het IOT, "*de enige organisatie die nog iets deed met al hetgeen we hadden opgebouwd aan internationale contacten*", aldus Jan Turf.⁸² Het waren in eerste instantie deze mensen, die actief op het internationale niveau werkten, die als eersten probeerden ook in België mobilisaties op touw te zetten tegen de Golfoorlog. Het CNAPD bleef zijn rol als vredeskoepel in Wallonië wel duidelijk verder vervullen.

Internationaal bleven zowel END met de viermaandelijks Liaison Committee, als het IPCC in de jaren negentig voorlopig hun rol verder spelen. Steeds luider weerklonk echter het gevoel dat beide organen hun nut hadden gehad.⁸³ Nieuwe initiatieven zochten hun weg en waren veeleer gericht op een bredere basis dan enkel de vredesbeweging of hadden meer specifieke opdrachten zoals lobbywerk naar politici toe. Zo was er bijvoorbeeld de *Helsinki Citizens' Assembly* (HCA), gegroeid vanuit de Tsjechische beweging *Charta 77*.⁸⁴ Het wegvallen van de Berlijnse muur en de Oost-West spanningen creëerde voor de vele ondergrondse vredesbewegingen in Oost-Europa nieuwe mogelijkheden om te reizen en contacten te leggen met Westerse vredesorganisaties. Maar net daardoor kwam ook dit nieuwe internationale

⁸⁰ *Vrede*, jrg. 32, nummer 289, sept/okt 1990, p.6-7

⁸¹ Verslag bijeenkomst ivm internationale werking VAKA (en OCV), 22 juni 1989. Archief VAKA 556/50.1

⁸² Persoonlijk interview Jan Turf, 5/06/2008

⁸³ Verslag contactvergadering CNAPD/CPD en OCV/VAKA, 7/7/1990. Archief VAKA 556/50.1

⁸⁴ Brief IOT, Jan Turf, 14 juni 1989, betreft: HCA, vergadering op 27 juni 1990 te Brussel. Niet geklasseerd Archief Vrede vzw. Inkomende correspondentie 1990

orgaan niet tot een consensus rond de Golfoorlog op hun stichtende vergadering in oktober 1990: *"Some national committees, e.g. in Italy and Germany, opposed the war. Others, e.g. the Czech Republic, supported the war, drawing a parallel with Munich in 1938. Yet others, e.g. France, Britain, Hungary, or the Soviet Union, were divided in their opinions about the war."* (Mary Kaldor geciteerd in Spencer 1991). Op internationaal niveau was er dus, in tegenstelling tot de eerste helft van de jaren tachtig en de anti-oorlogscampagne van 2002 en 2003 (zie verder), geen internationaal platform dat een gezicht kon geven aan het wereldwijde protest tegen de oorlog in de Golf. Op de vraag of er in die periode enig internationaal overleg was tussen verschillende vredesbewegingen, antwoordde George Spriet dat er altijd wel contacten waren, maar niet van die aard zoals later in 2003: *'Wij hebben binnen onze club altijd vrij goede contacten in Europa gehad, zoals Pax Christi in zijn internationale club altijd goede contacten gehad heeft'*.⁸⁵ Op die manier geraakte bijvoorbeeld ook de slogan van de Amerikanen (*'Hell, no, we won't go! We won't fight for Texaco!*) tot in Europa.

De overeenkomsten tussen de verschillende landen qua timing, gebruikte actiemethode, ordewoorden, enz. waren volgens sommige auteurs niet het resultaat van een strategische internationale coördinatie of bepaalde processen van diffusie, maar wel het gevolg van de timing van de gebeurtenissen in de Golf in combinatie met haast identieke nationale, contextuele factoren in de verschillende landen (Koopmans 1999: 59). De gebeurtenissen in de Golf illustreren met andere woorden hoe geglobaliseerde 'key events' en gelijkaardige structuren in verschillende landen kunnen leiden tot "convergent patterns in movement activity" (Giugni 2002: 15). Door het ontbreken van enige coördinatie vanuit specifieke internationale platformen liepen de internationale contacten enkel nog via de geëigende kanalen binnen de individuele internationale moederorganisaties. *Greenpeace*, tot op dat moment niet echt een mobiliserende organisatie, en IPPNW (*International Physicians for the Prevention of Nuclear War*) behoorden tot de weinige groepen die internationaal wel oproepen lanceerden tegen de Golfoorlog.⁸⁶ Slogans en ordewoorden circuleerden dus binnen de bestaande

⁸⁵ Persoonlijk interview George Spriet, 2/06/2008

⁸⁶ WPC's Peace News Bulletin, nr.1/91; "onder het motto '5 minuten voor 12': Kongress in Unterstützung des Appells der US-Friedensbewegung, von Greenpeace und IPPNW". Archief WRI 201/35.1

internationale contacten en konden zo de nationale platformen wel 'binnensluipen'. Rond het ordewoord 'Geen oorlog om olie', bijvoorbeeld, mobiliseerden vooral *Greenpeace* en groepen uit het communistische, radicaal linkse kamp.

In het licht van de mobilisaties tegen de eerste Golfoorlog is het daarom bijzonder moeilijk om na te gaan wat de impact was van veranderende communicatiemiddelen. Meer algemeen waren er twee zaken die in die periode de internationale communicatie een enorme duw in de rug gaven: voor groepen uit Oost-Europa uiteraard het wegvallen van de Muur en daarnaast de uitvinding van de fax. De fax betekende een substantiële vermindering van de tijdskost die tot dan gepaard ging bij het internationaal organiseren van vergaderingen of conferenties. Waar het voorbereiden van teksten in het pre-faxtijdperk nog ongeveer acht à tien weken in beslag nam, kon men nu in acht à tien dagen documenten uitwisselen en standpunten afstemmen tussen diverse organisaties uit verschillende landen. Het verschil met en zonder fax is zelfs van die aard, aldus Jan Turf, dat de stap naar e-mail wel de zaken comfortabeler gemaakt heeft, maar dat de grote revolutie eigenlijk al voorbij was.⁸⁷ Voor internet was het ten tijde van de eerste Golfoorlog nog veel te vroeg, al waren er al wel een aantal organisaties uit diverse landen aangesloten op *Greennet*. *Greennet* kan vergeleken worden met hedendaagse listservers opgebouwd rond diverse thema's, inhoudelijk en actiegericht. *Greennet* heeft echter geen vergelijkbare rol gespeeld voor de mobilisaties rond de Golfoorlog als het Internet in 2003 rond de oorlog in Irak.

Deze tweede periode van wereldwijd vredesprotest kenmerkt zich dus vooral door organisationele, ideologische drempels die de samenwerking tussen verschillende vredesorganisaties, zowel nationaal als internationaal, behoorlijk hypothekeerden. Er was internationaal contact, maar dat verliep voor de verschillende Belgische vredesorganisaties voornamelijk via de eigen internationale kanalen. Een internationale werking voor de gezamenlijke Vlaamse vredesbeweging, bijvoorbeeld, bestond eigenlijk niet meer. De spanningen nationaal bemoeilijkten dit proces bovendien in sterke mate.

⁸⁷ Persoonlijk interview Jan Turf, 5/06/2008.

3.3. *'The World Says No to War': de antioorlogsbetogingen van 15 februari 2003*

De opkomst en het succes van de betogingen op 15 februari 2003 waren voor velen, zowel politici, commentatoren als activisten zelf, een complete verrassing. De internationale coördinatie die er aan dit evenement voorafging was, mede door de omvang van het gebeuren, even uniek. De protesten reageerden rechtstreeks tegen de nakende Amerikaans-Brits geleide militaire interventie in Irak, *Operation Iraqi Freedom*, die op 20 maart 2003 zou, gesteund door de *Coalition of the Willing*, zou starten. In België kwamen op 15 februari 2003 zo'n 75.000 mensen op straat in een betoging georganiseerd door een nieuw opgericht samenwerkingsverband dat zowel Vlaamse als Waalse bewegingsorganisaties verenigde: het *Antioorlogsplatform*. Een eerste aanzet tot gezamenlijke acties in België werd gegeven door Jozef De Witte, toen nationaal secretaris van 11.11.11., in de lente van 2002, maar het was vooral *Vrede vzw* en het CNAPD die de coördinerende taak van het nationale *Antioorlogsplatform* en de verschillende antioorlogsmobilisaties tussen november 2002 en maart 2003 op zich zou nemen. *Vrede vzw* was, samen met het CNAPD voor de Waalse organisaties, ook de rechtstreekse link met het internationale niveau. Net als in 1990 was er echter nog een ander initiatief: *StopUSA* dat vooral vanuit meer radicaal linkse, en eigenlijk vooral Waalse hoek mobiliseerde. Opnieuw zou het tussen beide platformen tot moeilijke discussies komen over wie wanneer en hoe zou mobiliseren.⁸⁸ Uiteindelijk zouden beide platformen wel de handen in elkaar slaan voor de mobilisaties van 15 februari 2003.

De internationale coördinatie van het protest op 15 februari kwam niet plots uit de lucht vallen, maar putte momentum uit een sterk groeiende mobilisatiebereidheid bij zowel organisaties als mensen, en uit de dynamiek van de Sociale Fora. In de eerste plaats ontwikkelde er zich vanaf de Amerikaanse invasie in Afghanistan zowel aan de basis, bij het brede publiek, als op het internationale niveau bij diverse sociale bewegingsorganisaties een groeiende mobilisatiebereidheid. "*Mensen waren werkelijk op zoek naar initiatieven ... en het was gewoon voldoende dat iemand het heft in handen nam en het was weg ... en zo is dat internationaal ook een beetje gegaan*", vertelt Ludo De Brabander, medecoördinator van

⁸⁸ Restanten van deze onenigheid zijn nog terug te vinden in het archief van *Indymedia*, beschikbaar op: <http://archive.indymedia.be/news/2002/10/33688.html>

het *Antioorlogsplatform* en bestuurslid van *Vrede vzw*.⁸⁹ Reeds vanaf september 2001 werden er her en der sporadisch antioorlogsmobilisaties georganiseerd, niet in het minst in de Verenigde Staten zelf, waar in eerste instantie vooral de coalitie ANSWER (*Act Now to Stop War and End Racism*) het voortouw nam (Cortright 2004). Zonder echt voorafgaandelijk internationale coördinatie of overleg werd er ook in België reeds op 10 en 17 november 2002 gedemonstreerd tegen de nakende oorlog in Irak. Van een echte internationale dynamiek was er op dat moment nog geen sprake. Die dynamiek is er pas gekomen met het Europees Sociaal Forum (ESF) in Firenze, en later versterkt op het tweede Wereld Sociaal Forum (WSF) in Porto Alegre. De Britse organisatie *Globalize Resistance* organiseerde er een "Anti-war Assembly": "[...] nearly 1,000 people came along. It was from that that the protest on 15 February turned global.", aldus Chris Nineham.⁹⁰

Sociale Fora zijn in wezen ontmoetingsplaatsen die de uitwisseling promoten van informatie, ideeën en tactieken tussen de meest uiteenlopende sociale bewegingsorganisaties en activisten. De rode draad is telkens de strijd tegen de neoliberale globalisering, en de bijeenkomsten vinden zowel plaats op mondiaal niveau, als op regionaal (Europees) of nationaal en zelfs lokaal niveau (zie Glasius en Timms [2006] en Smith en Karides [2008] voor een meer uitvoerige bespreking). De regionale, nationale en lokale Fora groeiden allen uit het *Charter of Principles* opgesteld in 2001 op het eerste WSF te Porto Alegre, Brazilië. Zij kenden vooral tussen 2001 en 2004 een heel sterke dynamiek, maar die lijkt samen met de media-aandacht voor deze evenementen de laatste jaren toch ietwat af te nemen (Rucht en Teune 2007). De werking en de dynamiek van het Wereld en, vooral, het Europees Sociaal Forum doen sterk denken aan deze van het END netwerk en de Conventies die het organiseerde in de jaren tachtig. Waar dat de END-Conventies werden voorbereid in tussentijdse Liaison Committees, die ongeveer drie à viermaandelijks samenkwamen, worden de Europees Sociale Fora voorbereid in zogenaamde "Preparatory Assemblies", die afwisselend in de grote Europese steden doorgaan. Het was op één van deze voorbereidende bijeenkomsten in Barcelona, oktober 2002, dat het idee werd gelanceerd om op 15 februari 2003 een "European Day of Action"

⁸⁹ Persoonlijk interview Ludo De Brabander, 2/06/2008

⁹⁰ Chris Nineham, bestuurslid *Globalize Resistance* in een interview met de *Socialist Worker*. Beschikbaar online op http://www.socialistworker.co.uk/article.php?article_id=3323

te houden tegen de oorlog in Irak.⁹¹ Vervolgens zou op het eerste Europees Sociaal Forum in Firenze dit voorstel publiekelijk worden gemaakt in een *“anti-war call to all citizens in Europe”* met de intentie *“to start organizing enormous anti-war demonstrations in every capital on February 15.”*⁹² Dit was vanuit politiek oogpunt geen evidente beslissing: *“They risked putting the forum on collision course with governments and social democratic organisations across Europe.”* (Nineham 2002). Vooral landen waar de regering een standpunt had ingenomen tegen de oorlog in Irak, bleken in eerste instantie moeilijk te overtuigen voor een gezamenlijke actiedag. In België werd het *Antioorlogsplatform* door *StopUSA* op een gegeven ogenblik het *“platform Verhofstadt”* genoemd, omdat de standpunten in de platformtekst nauwelijks zouden verschillen van die van de Belgische regering. Naast deze politiek bepaalde drempel, speelde ook kleinere meer cultureel bepaalde drempels mee. Zo was het bijvoorbeeld voor België de allereerste keer dat er op een zaterdag zou worden betoogd. Er was tot dan altijd een traditie geweest om op zondag te betogen.⁹³

De idee om gezamenlijk te mobiliseren was dus (opnieuw) in eerste instantie Europees. Pas op een nieuwe voorbereidende vergadering in Kopenhagen een maand na het Sociaal Forum in Firenze zou de link gemaakt worden met een nieuw opgerichte antioorlogscoalitie uit de Verenigde Staten, *United for Peace and Justice* (UFPJ), de meer ‘gematigde’ coalitie naast ANSWER, en ook afgevaardigden uit de Filippijnen.⁹⁴ Vertegenwoordigers van vredesorganisaties en nationale netwerken zouden nog verschillende keren samenkomen, vooral in de marge van andere internationale bijeenkomsten en evenementen. Na Kopenhagen werd er bovendien een online mailinglijst aangemaakt om de internationale communicatie over 15 februari beter te stroomlijnen. De succesvolle samenwerking tussen de Amerikaanse en de verschillende Europese sociale bewegingsorganisaties is één van de opvallendste verschillen met de internationale dynamiek van in de jaren tachtig. Zoals hoger aangegeven speelden toen naast uiteenlopende analyses en vooropgestelde doelen ook sterke anti-Amerikaanse gevoelens een rol in het

⁹¹ Minutes of the European Social Movements Assembly Florence, 10/11/2002. Beschikbaar online op <http://www.fse-esf.org/spip.php?article45>

⁹² *ibid.*

⁹³ Persoonlijk interview Ludo De Brabander, 2/06/2008

⁹⁴ Persoonlijk interview met Ludo De Brabander door Joris Verhulst, januari 2004

bemoeilijken van de trans-Atlantische relaties. Anno 2003 waren deze gevoelens nog steeds een belangrijke bron van mobilisatie onder Europese vredesorganisaties activisten, maar deze keer meer vanuit een nieuwe vorm van “moral and legalistic anti-Americanism” (Ruzza en Bozzini 2006) die geenszins de samenwerking blijkt te hebben gehinderd. Op het tweede WSF in Porto Alegre van 23 tot 28 januari 2003 werd er opnieuw zwaar gepleit om 15 februari een wereldwijd karakter te geven in een speciaal daarvoor georganiseerde workshop waarin ook praktisch op de mobilisatie werd vooruitgeblikt. Met ruim 5000 organisaties aanwezig op het Forum zou de oproep snel de wereld rondreizen (Verhulst 2009). Zowel in de jaren ‘80 en ‘90 waren de vredesmobilisaties vooral een zaak van Westerse vredesorganisaties geweest, maar met de betogingen van 15 februari waren nu ook andere continenten aardig vertegenwoordigd. Het was de eerste keer in de geschiedenis van de vredesbeweging dat zoveel organisaties uit de verste uithoeken van de wereld de krachten bundelden op één enkele dag (Verhulst 2009): Libanon, Syrië en Israël; Japan, Maleisië, Thailand, Zuid-Korea; Zuid-Afrika, Tunesië, en vele andere.

Op de eerste vergadering in Kopenhagen werd naast een gemeenschappelijk logo en slogan (“No War on Iraq”) ook afgesproken om een gezamenlijke website te ontwikkelen.⁹⁵ Uiteindelijk is deze platformsite er nooit gekomen, wel werden onder andere op de website van UFPJ en het Britse platform *Stop The War Coalition* zoveel mogelijk nationale initiatieven bijgehouden en opgelijst met links naar de verschillende nationale platformsites. Het gemeenschappelijk logo was wel een groot succes: over heel Europa en de rest van de wereld verscheen hetzelfde ‘stop the war’ logo (echter soms in verschillende kleuren en stijlen) op flyers en posters, websites en spandoeken (Verhulst 2009). Iets gelijkaardigs gebeurde met al de “unifying slogans” die op de verschillende betogingen terugkeerden: “Not in our name!”, “No war on Iraq!”, “No blood for oil!”, “The world says no to war!” (ibid.). Maar zoals Meyer en Corrigan-Brown (2005: 338) opmerken: “The very breadth of the movement and its extraordinarily simple platform at peak mobilization (“The world says no to war”) were its greatest advantages and its largest vulnerabilities.” De enorme diversiteit en schaal van internationaal protest heeft niet kunnen leiden tot een structureel internationaal anti-

⁹⁵ Statement of the meeting to coordinate European wide action against war on Iraq, Copenhagen, December 15th 2002 (Verhulst 2009: 25)

oorlogsplatform dat voor jaren de strijd zou kunnen aangaan met het Amerikaans militarisme. Zowel nationaal als internationaal ziet Ludo De Brabander de samenwerking als een “gelegenheidsplatform”.⁹⁶ Dat het gebruik van de mailinglijst opgezet voor 15 februari compleet stil viel na de actie, versterkt deze indruk. In zekere zin was de wereldwijde antioorlogsbeweging misschien té divers en de onderlinge banden te zwak om de samenwerking op dezelfde schaal vol te houden (Bennett 2005).

De opbouw van de antioorlogsbeweging, zowel op nationaal niveau als internationaal niveau, blijft echter bijzonder indrukwekkend. Internet heeft hierin ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld. We moeten wel een onderscheid maken tussen het belang van het internet op mobilisatieniveau en het belang op organisatie-/coördinatieniveau. Dankzij het gebruik van internet en e-mail slaagde men er in om op zeer korte tijd mensen te mobiliseren, om op nooit eerder geziene schaal petitieacties en fundraising te organiseren en mensen in te schakelen om bijvoorbeeld politici te contacteren (Cortright 2004: 21-26). Ook het mobiliseren van andere organisaties kon daardoor op korte tijd op een ongekennde schaal verlopen. Dit is dus een belangrijke bijdrage en vooruitgang in vergelijking met de vorige periodes van vredesprotest. De campagne tegen de kruisraketten en, bij uitbreiding, de nucleaire wapenwedloop is nooit echt overgeslagen op landen en continenten buiten (West-)Europa en Noord-Amerika. Met uitzondering misschien van Japan die, omwille van historische redenen, in die periode ook een goed uitgebouwde vredesbeweging had met regelmatige activiteiten, acties en herdenkingen rond Nagasaki en Hiroshima, zoals bijvoorbeeld de ‘Hibakusha’.⁹⁷ In 2002-2003 vond de mobilisatie van organisaties echt op wereldschaal plaats. Bovendien konden, dankzij het internet, voor het eerst op betrekkelijk zichtbare wijze de verschillende acties (en de successen) in de verschillende landen met elkaar gelinkt worden door op websites overzichtslijsten van alle acties bij te houden. Internet draagt daardoor substantieel bij tot het wereldlijk karakter van de campagne (Bennett 2003; Klein 2000). Maar de werkelijke coördinatie van het evenement gebeurde niet online, maar in belangrijke mate op de internationale ontmoetingen die her en der werden georgani-

⁹⁶ Persoonlijk interview Ludo De Brabander, 2/06/2008

⁹⁷ *Protest*. Sept-okt 1981. p.10-12. De ‘Hibakusha’ zijn de overlevenden van Nagasaki en Hiroshima.

seerd, al dan niet in de schoot van een Forum, een Europese conferentie (bv. in Kopenhagen) of een "Preparatory Assembly" en, daarnaast natuurlijk in de honderden nationale en lokale platformen. Het internet was altijd het eerste communicatiekanaal waarlangs uitnodigingen voor internationale samenkomsten, nieuwe initiatieven en ideeën gelanceerd werden, bijvoorbeeld via de online mailinglijst. Maar het waren uiteindelijk vooral de verschillende face-to-face ontmoetingen die cruciaal bleken om beslissingen te nemen rond slogans, logo, data, enz. Op deze ontmoetingen werden de bakens uitgezet voor de verschillende nationale comités en de honderden groepen die niet aanwezig waren op de bijeenkomst zelf, maar wel op de hoogte gehouden werden via de mailinglijsten en andere e-mailcommunicatie.

Deze derde periode van internationaal vredesprotest in het internettijdperk staat op dit moment geboekstaafd als "the largest transnational movement that has ever taken place" (Epstein 2003: 109). Vooral de dynamiek vanuit de Sociale Fora, die tussen 2001 en 2003 spectaculair groeiden qua deelname van organisaties, netwerken van organisaties en groepen, en individuen (Schönleitner 2003), en het gebruik van internet als wereldwijd communicatienetwerk, hebben in belangrijke mate de mobilisatie van organisaties en nationale netwerken in de hand gewerkt. Qua internationale organisatie en samenwerking zien we echter dat het internet in de eerste plaats instrumenteel werd ingezet; om eerste ideeën te lanceren, praktisch vergaderingen en bijeenkomsten af te spreken, en verslagen rond te sturen. Mogelijke drempels om internationaal samen te werken, bleken, althans voor landen waar de regering zich had uitgesproken tegen de invasie in Irak, van politiek aard (cf. de beslissing om op het ESF in Firenze een oproep voor 15 februari te lanceren). Daarnaast verhinderden in België bepaalde ideologische verschillen in eerste instantie het vormen van een eendrachtig platform (cf. *Antioorlogsplatform* versus *StopUSA*). Ook in andere landen gebeurde iets gelijkaardigs: bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk en in de V.S. (tussen ANSWER en UFPJ). Maar uiteindelijk bleken ook deze verschillen de samenwerking op 15 februari 2003 niet in de weg te staan.

4. Discussie en conclusie

Is de manier waarop er door de Vlaamse en Waalse vredesbeweging internationaal wordt (samen)gewerkt veranderd met de introductie van internet en e-mail? In deze afsluitende paragraaf zetten we alles nog eens op een rijtje, zowel de gelijkenissen als verschillen tussen de drie periodes van vredesmobilisatie, en gaan we dieper in op de mogelijke impact van veranderende communicatiemogelijkheden op de verschillende drempels die de internationale werking kunnen belemmeren. In tabel 1 vatten we de voornaamste zaken overzichtelijk samen.

Om te beginnen groepeerden de belangrijkste vredesorganisaties zich telkens in een nieuw nationaal/regionaal samenwerkingsverband met als primair doel breed te mobiliseren. In de laatste twee periodes vormden er zich telkens twee aparte platformen, voornamelijk terug te brengen tot de traditionele vredesorganisaties en het bredere middenveld versus meer radicaal linkse groeperingen. In de jaren '80 ging het daarnaast eigenlijk ook meer om een koepel dan om een (gelegenheids)platform. VAKA had zelf een eigen secretariaat en "onafhankelijke" werking, terwijl voor het *Antioorlogsplatform* in 2003, bijvoorbeeld, de taak op de schouders van *Vrede vzw* kwam te liggen. Ondanks deze nieuwe samenwerkingsverbanden, blijven in België toch vrijwel steeds dezelfde organisaties het voortouw nemen in de coördinatie en het overleg op internationaal niveau. Voor de jaren '80 en '90 namen voornamelijk leden van het IOT (later *Vredesactie*) deze taak op zich. Nadien trad *Vrede vzw* op als internationale contactorganisatie. *Vrede vzw* had echter ook in de vorige twee periodes bijzonder actief meegewerkt. Vooral André De Smet was in die eerste periode een fenomeen. Een mogelijke verklaring is dat, in tegenstelling tot vele andere landen, België de unieke situatie kent van gesubsidieerde vredesorganisaties (in andere landen vaak exclusief voor NGO's actief rond milieu- en Derde Wereld problematiek).⁹⁸ Een belangrijk gevolg van deze structurele steun is dat er een vredesbeweging is mét middelen, middelen die natuurlijk internationaal kunnen worden ingezet.

⁹⁸ Persoonlijk interview Ludo De Brabander, 2/06/2008

Tabel 1: *Overzicht voornaamste kenmerken voor de drie golven van vredesprotest*

	Antiraketten (1979-1985)	Eerste Golfoorlog (1990-1991)	Tweede Golfoorlog (2002-2003)
Platform in België	VAKA/OCV CNPAP/CPD	Initiatiefgroep voor Vrede in het M-O + Coördinatie tegen de Oorlog in de Golf	Antioorlogsplatform + StopUSA
Platform Internationaal	European Nuclear Disarmament (END) + International Peace Communication and Coordination Center (IPCC)	geen specifiek platform, wel bestond END nog en werd de Helsinki Citizens' Assembly (HCA) opgericht	Platform against War in Iraq + Europees en Wereld Sociaal Forum
Belangrijkste drempels	Voornamelijk politieke en vooral naar V.S. toe, ook ideologische)	Voornamelijk organisatie-specifieke en ideologische	In beperkte mate politieke (internationaal) en ideologische (nationaal)
Persoonlijk contact	Intens	Nauwelijks, tenzij via de geëigende internationale kanalen	Intens
Belangrijkste communicatie-middelen	Brief Telefoon Telegram Ruilabonnementen, nieuwsbrieven	Fax Telefoon Telegram Nieuwsbrieven	Internet, websites E-mail, mailinglijsten Telefoon

Naast de platformen in eigen land, ontstonden er ook internationaal telkens nieuwe samenwerkingsverbanden, behalve, zo is gebleken, rond de mobilisaties tegen de eerste Golfoorlog in 1991. Opvallend is dat de internationale dynamiek telkens pas echt op gang lijkt komen nadat er op nationaal niveau allerlei initiatieven genomen zijn. In de jaren '80 was er, ongeveer een jaar na de eerste antirakettenbetoging in Brussel van 1979, END en IPCC die de belangrijkste West-Europese vredesorganisaties en -koepels samenbrachten. Begin jaren '90 was de mobilisatiepiek wellicht te kort om van nationale initiatieven over te gaan tot internationale coördinatie. Nochtans kwamen in oktober 1990 zo'n duizendtal activisten samen in de stichtende bijeenkomst van de Helsinki Citizens' Assembly (zie hoger), toen zowat de onmiddellijke opvolger van END, maar de enorme verdeeldheid over het conflict in de Golf verhinderde wellicht een eensgezinde internationale oproep tegen de oorlog. Tenslotte hadden er ook voor 15 februari 2003 verschillende nationale initiatieven plaatsgehad, alvorens op het Europees Sociaal Forum een aanzet werd gegeven voor een Europees platform tegen de nakende oorlog in Irak. Dit platform was in eerste instantie Europees, maar breidde zich snel uit over de aardbol, inclusief de Amerikaanse vredesbeweging. Deze trans-Atlantische coördinatie is een

van de voornaamste verschilpunten in vergelijking met de twee vorige periodes. Hét grote voordeel van de tweede Golfoorlog was dat ene simpele, maar allesomvattend doel “don’t go to war, now” (Meyer en Corrigan-Brown 2005). Door Hans Blix en zijn wapeninspecteurs niet de kans te geven hun werk af te maken in Irak, door een tweede stemming van de VN Veiligheidsraad niet af te wachten, creëerde Bush junior en zijn administratie eigenlijk zelf de ideale voedingsbodem voor wereldwijd protest. De impact van dit ene “unifying issue” op de mate van internationale samenwerking is allicht van groter belang dan de impact van veranderende communicatiemogelijkheden.

Noch in de ‘80, noch in de latere periodes zorgden bepaalde praktische drempels echt voor beperkingen om een internationale werking uit te bouwen. Het blijken vooral drempels van ideologische aard of die te maken hebben met de politieke context die problemen kunnen opleveren. Hoewel de rakettenstrijd in verschillende landen tegelijk plaatsvond, was de vredesbeweging in België geneigd eerst en vooral de eigen regering onder druk te zetten via nationale acties en initiatieven. Tijdens de eerste Golfoorlog speelden vooral ideologische spanningen mee. Zo was er, op nationaal niveau, de moeilijke discussies tussen enerzijds de traditionele vredesorganisaties en anderzijds de meer radicaal linkse organisaties. Daarnaast waren er aan Vlaamse zijde ook spanningen tussen de “oude” koepel VAKA en de ledenorganisaties (zoals IOT en *Vrede vzw*) rond autonomie, de inzet van bepaalde actiemiddelen, de opening houden naar politici en partijen of niet, enz. De spanning radicalisme versus marginalisering was ook ten tijde van de rakettenkwestie een discussiepunt geweest, zij het dat dit pas echt tot uiting kwam ná het hoogtepunt van de rakettenbeweging. Begin jaren ‘90 hebben deze spanningen de goede internationale werking echter behoorlijk tegengewerkt. Iets gelijkaardigs gebeurde in 2003, al heeft dat de samenwerking voor de wereldwijde actiedag op 15 februari niet in de weg kunnen staan. Specifieke drempels in 2003, zo die daar waren, hadden eerder betrekking op de nationale politieke context. Zo was er bij bepaalde vredesbewegingen een schrik voor co-optatie door regeringen en partijen die zich in eigen land duidelijk hadden uitgesproken tegen de oorlog in Irak hadden uitgesproken. Iets wat uiteindelijk de Amerikaanse vredesbeweging in de jaren ‘80 behoorlijk parten heeft gespeeld rond het voorstel van “de Freeze” dat door Congresleden overgenomen werd.

Hebben veranderende communicatiemogelijkheden, meer bepaald het internet en e-mail, een impact gehad op deze zaken? Onze algemene vraag werd opgesplitst in een vijftal werkhypotheses: 1) internet maakt face-to-face contact minder noodzakelijk; 2) internet verhoogt de snelheid waarmee internationaal een platform kan worden opgesteld; 3) internet maakt het daardoor mogelijk grotere en bredere samenwerkingsverbanden te smeden; 4) in het internettijdperk spelen organisatiespecifieke en ideologische verschillen tussen organisaties minder een rol; en 5) internet heeft geen directe impact op politieke, contextuele drempels die de internationale samenwerking zouden kunnen hinderen, waar weet sommigen wel te omzeilen.

Ten eerste zien we dat internet persoonlijk, face-to-face contact niet minder noodzakelijk maakt. Integendeel, elke beslissing die er is genomen om van 15 februari een gezamenlijke wereldwijde actiedag te maken, viel op één van de internationale bijeenkomsten, hetzij in de marge van andere evenementen (bv. in Kopenhagen), hetzij op het Europees of Wereld Sociaal Forum. Grootschalig protest impliceert meestal heel wat face-to-face coalitiewerk (Levi en Murphy 2006). Internet en al zijn toepassingen worden in de eerste plaats pragmatisch ingezet. Het maakt communicatie goedkoper en efficiënter, maar het verandert fundamenteel niets aan de manier waarop organisaties internationaal samenwerken. Voor de antioorlogscampagne van 2003 waren internet en e-mail geweldige hulpmiddelen om contacten te leggen en afspraken te maken voor volgende bijeenkomsten, maar verder ging het ook niet. Videoconferenties, open chat- of skype sessies, of andere manieren van online vergaderen gebeurden bijvoorbeeld niet. Theoretisch is internet in staat om allerlei praktische drempels te overbruggen, maar in de praktijk wordt daar eigenlijk weinig gebruik van gemaakt. In de eerste plaats wellicht omdat die praktische drempels voor vredesorganisaties die internationaal *willen* samenwerken eigenlijk niet zo'n grote rol spelen. Met of zonder internet, fundamenteel maakt het dus weinig uit. Onderzoek van Cammaerts (2005: 71) besluit in dezelfde geest dat "social movements [...] use the internet to do what they have always done but by other means". Nochtans wezen enkele geïnterviewden in hoofdstuk 4 wel op het uitvoerig gebruik van online tools, zoals Skype, om internationaal samen te werken. Er is wellicht een belangrijk verschil tussen enerzijds piekmomenten van mobilisatie als reactie op een gebeurtenis in de samenleving (zoals dus de cases die we hier bespraken), en anderzijds meer langdurige internationale campagnes

die door een groep van bewegingsorganisaties zelf is gestart. In het laatste geval ligt het innovatief gebruik van ICT als coördinerend instrument wellicht meer voor de hand. Het is, tenslotte, interessant om vast te stellen dat email zaken wel behoorlijk vergemakkelijkt heeft (men kan bijvoorbeeld rechtstreeks in de elektronische bijlagen aanpassen doorvoeren, en meteen replyen), maar dat de grote revolutie, namelijk een significante vermindering van tijd en kosten om hoeveelheden informatie te verspreiden eigenlijk al in gang was gezet met de introductie van de fax. Dit inzicht wijkt af van andere veronderstellingen, namelijk dat het internet een fundamentele impact heeft op de manier waarop sociale bewegingsorganisaties vandaag samenwerken, coalities aangaan en activiteiten coördineren (cf. Ayres 1999; Bennett 2003; van de Donk, Loader, Nixon en Rucht 2004).

Anderzijds zien we dat het gebruik van internet en e-mail wel de snelheid heeft doen toenemen alsook de schaal heeft vergroot waarop internationaal samenwerkingsverbanden kunnen worden gesmeed (hypothese 2 en 3). Door processen van diffusie globaal te versterken, heeft het internationaal protest in 2003 een omvang gekregen die deze van de vorige periodes vele malen overschrijdt. Als globaal communicatienetwerk, laat internet toe om op enorme schaal initiatieven te lanceren en organisaties te mobiliseren (een soort super-mesomobilisatie). Jeffrey Ayres (1999) spreekt van "cyber-diffusion", Bennett (2005: 206) noemt het "hyperlinked diffusion": "news, icons, messages, and protest calendars that become densely linked across multiple activist sites and can be retrieved quickly through searches defined by individuals". In zekere zin dalen voor vele organisaties dankzij het internet "virtuele kosten" van participatie. Door het druk e-mailverkeer en het oplijsten op websites van allerlei initiatieven uit alle uithoeken van de wereld, wordt de massabeweging globaal 'zichtbaar'. Die zichtbaarheid van de antioorlogscampagne in 2003 via het web, maar ook via de massa media, voedde een algemeen gevoel van verbondenheid die op haar beurt actie aanmoedigde, en vooral ook het gevoel dat verandering misschien binnen handbereik lag (Meyer en Corrigan-Brown 2005). Niemand die dan nog "het momentum" wilde missen. Alles blijft natuurlijk afhangen van het soort "issue crisis". Zoals hierboven aangegeven, was de tweede Golfoorlog een "dankbaar" thema voor vredesorganisatie om breed rond te mobiliseren. In 1991 was dit duidelijk veel minder het geval, niet in het minst omdat de vredesbeweging zelf intern verdeeld was over de zin en onzin van een oorlog in de

Golf, een oorlog die bovendien de goedkeuring had van de VN Veiligheidsraad.

Of deze ideologische spanningen in de jaren '90 minder hun stempel zouden hebben kunnen drukken als er toen al internet was geweest, is niet zeker. Evenmin is het zeker dat de falende trans-Atlantische samenwerking in de jaren '80 wel zou gewerkt hebben moest er al internet geweest zijn. Hypothese 4 stelde dat in het internettijdperk organisatiespecifieke en ideologische spanningen minder voorkomen, omdat internet als sociale netwerktechnologie toelaat om meer en meer diverse contacten te onderhouden. In termen van Bennett (2005: 206): "virtual brokerage". "Weak ties", met andere woorden, die soms weken, maanden kunnen voortkabbelen, om dan wanneer het nodig is, opnieuw geactiveerd te worden. Er is minder tijd en moeite nodig om relaties en vertrouwensbanden op te bouwen, waardoor een soort latent vertrouwen ontstaat tussen verschillende bewegingsorganisaties. In hoofdstuk 4 zagen we hoe dit mechanisme in de Schone Kleren Campaigne er voor zorgde dat een kerngroep van organisaties contact bleef behouden met meer perifere groepen. In het internationale verhaal dat we hier brengen is die 'virtual brokerage' niet zo vanzelfsprekend. Het feit dat België een redelijk unieke situatie kent van gesubsidieerde vredesbeweging betekent, omgekeerd, dat in heel veel andere landen het internationale niveau grotendeels uit vrijwilligers bestaat, die een veel kortere 'levensduur' hebben.⁹⁹ Vanuit dat oogpunt is het onderhouden van veel en veel diverse, persoonlijk contacten natuurlijk minder evident. Internet kan op zich dan een heel geschikte netwerktechnologie zijn, als voor organisaties de contactpersoon internationaal om de zoveel maanden wisselt, blijft van dat voordeel weinig overeind. Het gevolg is dat de internationale dynamiek vaak een aaneensluiting is van heel wat toevalligheden, improvisatie en spontaniteit, eerder dan strak gecoördineerd internationaal protest: bepaalde mensen reizen af naar een bijeenkomst, horen daar over een oproep om te betogen op en nemen dat weer mee naar hun thuishaven om daar allerlei acties op touw te zetten. In feit waren de vertegenwoordigers van verschillende nationale groepen en netwerken, eens ze terug thuis waren, elk in hun eigen land verantwoordelijk voor de organisatie van een betoging.¹⁰⁰

⁹⁹ Persoonlijk interview Ludo De Brabander, 2/06/2008

¹⁰⁰ Persoonlijk interview Arnaud Ghys, 17/11/2008

Tenslotte benadrukt de hoge mate van spontaniteit opnieuw het belang van zogenaamde “globalized key events” waardoor verschillende nationale vredesorganisaties en activisten, kennelijk los van elkaar, dezelfde actiestrategieën en doelen hanteren en formuleren (Giugni 2002; Koopmans 1999).

Daarmee komen we tot de vijfde en laatste hypothese met betrekking tot politiek contextuele drempels. We vermeldde reeds de schrik voor co-optatie van de vredesbeweging door politiek institutionele actoren, de spanning tussen radicalisme en marginalisering, en het belang van nationaal gerichte actie eerder dan internationale. Dit zijn inderdaad drie zaken die in belangrijke mate het vormen van coalities beïnvloeden, maar waar internet weinig mee van zien heeft. Cruciaal, bijvoorbeeld, is de positie van de vakbonden. Een vredesorganisatie zoals *Vrede vzw* of CNAPD heeft zelf een beperkte mobilisatiekracht qua leden. Voor hen is het cruciaal om de vakbonden mee te hebben. Zonder vakbonden is het kalf eigenlijk al half verdronken. Er kruipt dus bij zulke massamobilisaties altijd heel wat tijd en kneedwerk in het proberen mee te krijgen van deze “reuzen van het middenveld”.¹⁰¹ Kneedwerk dat noodzakelijkerwijze via veelvuldig persoonlijk contact moet verlopen. Volgens Keck en Sikking (1998) spelen internettechnologieën wel een belangrijke rol in het faciliteren van zogenaamde “transnational advocacy networks”, waarbij groepen die om bepaalde reden in hun eigen land politiek geïsoleerd staan, steun vinden bij drukkingsgroepen en belangenorganisaties in het buitenland. We zouden ons dus kunnen afvragen hoe de communicatie met de “dissidenten” uit het Oostblok er zou uitgezien hebben moest er toen al internet geweest zijn. Het was toen voor onafhankelijke vredesorganisaties achter de Muur immers niet evident om contacten te leggen met groepen in het Westen. Activisten uit het Westen zelf hadden weinig te vrezen. Men kon hen eigenlijk enkel het land terug uitzetten. Activisten in, bijvoorbeeld, Tsjechoslowakije riskeerden veel meer: soms alleen hun burgerrechten, maar in het slechtste geval, lange gevangenisstraffen. Heel wat problemen werden gemeden door via de Kerken te communiceren, omdat die niet zo streng gecontroleerd werden als het reguliere briefverkeer.¹⁰² Opnieuw betekende de introductie van de fax eind jaren ‘80 een grote verandering, omdat men vanaf dan aan die controle kon ont-

¹⁰¹ Persoonlijk interview Arnaud Ghys, 17/11/2008

¹⁰² Persoonlijk interview Jan Turf, 5/06/2008

snappen.¹⁰³ De introductie van internet dan zou dus een gelijkaardige verschuiving teweeggebracht hebben. Anderzijds moeten we de mogelijkheden van nieuwe communicatietechnologieën, inclusief het internet, op zulke politieke situaties ook niet overschatten. Dat bewijst de manier waarop de Chinese overheid omgaat met het gebruik van internet en de betogingsvrijheid. Tijdens de antioorlogscampagne van 2003 was China de grote afwezige (Verhulst 2009). Overigens hebben voor de vredesbeweging in België zulke beperkende politieke structuren nationaal nooit gespeeld.

Internet heeft dus, als we de drie campagnes vergelijken, vooral naar het mobiliseren van organisaties een enorme impact gehad, maar niet zozeer naar de manier waarop men zaken aanpakt. Bovendien zijn er factoren, ideologische en politieke die, zonder dat het gebruik van internet daar enige invloed op heeft, bijzonder bepalend kunnen zijn voor de wijze en het moment waarop sociale bewegingsorganisaties de handen internationaal in elkaar slaan. In lijn dus met de bevindingen uit hoofdstuk 4, waar we de impact van ICT op de samenwerking van bewegingsorganisaties bekeken op nationaal niveau, zien we wat betreft de samenwerking op internationaal niveau dat de impact van het internet opnieuw genuanceerd is en fundamenteel weinig wijzigt aan de manier waarop samenwerkingsverbanden internationaal tot stand komen, en – belangrijker wellicht – kunnen blijven bestaan.

¹⁰³ *ibid.*

Hoofdstuk 8 E-DEMOCRATIE IN BELGIË EN CANADA

Ruud Wouters & Dietlind Stolle

1. Inleiding

In vele Westerse landen lijkt de zogenaamde ‘crisis van de democratie’ compleet. Met een algemene daling in traditionele vormen van politieke participatie, oprukkende populistische partijen, en een almaar uitdijende kloof tussen burger en politiek, wordt de legitimiteit van de huidige representatieve democratie sterk in vraag gesteld (Coleman en Gotze 2001; Van Audenhove, Lievens en Cammaerts 2005). De komst van het internet, en diens snelle en allesdoordringende verspreiding, werd al snel als een soort van reddingsboei aangegrepen om de getroebleerde relatie tussen burger en staat te herstellen. Met het internet, en voornamelijk diens inherent interactieve natuur, zou een nieuw soort van publieke sfeer gecreëerd worden, waar mensen vrij zouden kunnen discussiëren en debatteren, in de beste traditie van de Griekse agora. Door de overheid dichter bij de burger te brengen, zou de internetrevolutie resulteren in meer wederzijds vertrouwen, in betere, en in breder gedragen wetgeving (Chadwick 2006a). Waar de massamedia uit de 20ste eeuw het politieke debat verschaald hadden tot eenrichtingsverkeer en talkshowspektakel, zou het internet nieuwe, elektronische banden smeden tussen publiek en politiek. De burger zou meer continu, direct en actief betrokken worden bij het opstellen van beleid. Kortom, de representatieve democratie zoals we die de dag van vandaag kennen, zou met de komst van de moderne communicatietechnologieën niet enkel uiterlijk, maar ook wezenlijk veranderen (Coleman 2004). Niet iedereen deelt echter dit diepgewortelde geloof in de positieve impact van het internet. Davis (1999) stelde bijvoorbeeld dat het louter verspreiden van moderne communicatietechnologieën niet zou zorgen voor een transformatie van politiek inactieven in “*political animals*”. Meer nog, nieuwe communicatietechnologieën zouden volgens hem leiden tot een verdere atomisering van de maatschappij (en een verder verlies van sociaal kapitaal), daar ware interactie op het net onmogelijk geacht werd.

Ondanks deze sterk uiteenlopende visies, kunnen we drie zaken naar voren schuiven die een meer participatieve vorm van democratie niet enkel wenselijk, maar ook ten dele mogelijk maken. Naast de reeds vermelde “crisis van de democratie” en de “stijgende internetpenetratiegraad”, beschrijven Blumler en Coleman (2001) immers een steeds wijder verspreid gerakende opvatting die pleit voor een burgerschap dat meer actief en deliberatief is. Het internet dient zich dan ook aan als redder in nood.

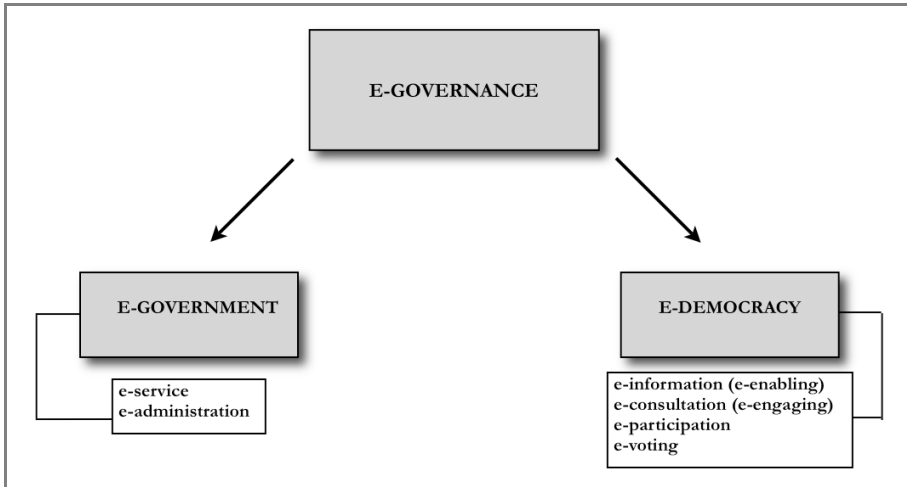
In dit hoofdstuk vragen we ons dan ook af *in hoeverre de overheid nieuwe communicatietechnologieën aangrijpt om burgers te betrekken bij het opstellen van beleid*. Belangrijk hierbij is dat we ons enkel focussen op e-democratie projecten die geïnitieerd worden door de overheid. Naast de situatie in België, wordt ook de stand van zaken in Canada – pionier op het vlak van e-government – van naderbij bekeken. In beide landen kijken we zowel naar het federale als naar het provinciale dan wel gemeenschappelijke beleidsniveau. Initiatieven op lokaal niveau worden buiten beschouwing gelaten. Omdat we in dit onderzoek voornamelijk steunen op secundaire bronnen, ligt de grootste troef van dit werk in de comparatieve opmaak: als de Canadese benadering van e-democratie de relatie tussen vertegenwoordigers en vertegenwoordigden positief weet te beïnvloeden, kan zij immers als een baken fungeren voor de verdere ontwikkeling van e-democratie in België.

Om bovengenoemde onderzoeksvraag te beantwoorden, valt de structuur van dit hoofdstuk als volgt uiteen: eerst zullen we klaarheid trachten te scheppen in het eerder vage en gefragmenteerde “e-government veld”. De voornaamste termen zullen worden toegelicht, en verschillende invalshoeken op het gebruik van ICT door overheden zullen worden weergegeven. Vervolgens zullen we aantonen dat tot op de dag van vandaag een zeer “zakelijke” benadering over ICT-gebruik domineert, die maakt dat het democratisch potentieel van het internet grotendeels ongerealiseerd blijft. De grootste uitdaging inzake de realisatie van een elektronische democratie ligt dan ook in het vinden van raakpunten tussen het zakelijke *e-government* en het meer participatief gekleurde *e-democratie*concept. Eén van deze mogelijke convergentiepunten omvat het versterken van de huidige representatieve democratie door het uitvoeren van door de overheid geïnitieerde e-consultaties. In het vijfde deel van dit hoofdstuk leggen we dan ook een kader voor om zulke consultaties uit te voeren. Vervolgens zal dit consultatiekader

gebruikt worden om de verschillende cases van de Belgische en Canadese context toe te lichten. Maar *first things first*: wat houdt dat nieuwe “e-” vocabularium nu juist in?

2. De conceptuele vaagheid van een veld

Met de internetboom begin jaren negentig kregen plots heel wat woorden het voorzetsel “e”, of “Online” mee. Denk maar aan e-card, e-mail, of Online Banking. Ook de overheidssector ontsnapte niet aan deze tendens. Woorden als e-government, e-democratie en e-administratie werden immens populair, en verwezen elk op één of andere manier naar de positieve impact van moderne communicatietechnologieën op de relatie tussen burger en staat (Tuzzi, Padovani en Nesti 2007; Woolgar 2002). Bij een nadere blik op het e-government veld blijkt dit echter erg gefragmenteerd en in volle ontwikkeling te zijn: algemene definities ontbreken, structurele onduidelijkheid is troef (Medaglia 2007; Yildiz 2007). Waar sommige wetenschappers het concept e-government hantieren als een “*catch-all phrase*”, dat zowel e-democratie als e-administratie omvat, gebruiken anderen de term “e-governance” als overkoepelend concept. Hiermee trachten zij de unieke karakteristieken van beide subbegrippen te vrijwaren. E-governance verwijst dan naar de impact van ICT op de tradities, de instituties en de processen die bepalen hoe de machten uitgeoefend worden, hoe burgers een stem krijgen, en hoe beslissingen genomen dienen te worden (Van Audenhove et al. 2005; Riley 2003). Op die manier overkoepelt e-governance zowel de politiek-democratische als de administratieve realiteit, en herbergt zij zowel de concepten e-democratie als e-government (Van Gompel, Steyaert en Kerschot 2007; Tuzzi et al. 2007).

Figuur 1: *E-Governance, E-Government en E-Democracy*

In de volgende paragrafen lichten we beide subtermen toe en verklaren we waarom het onderscheid tussen e-government en e-democratie wenselijk is. Eerst werpen we een blik op e-government. Vervolgens lichten we iets uitgebreider het begrip e-democratie toe, daar dit het hoofdonderwerp van dit hoofdstuk beslaat.

2.1. *E-government*

E-government omvat het gebruik van digitale technologieën, en meer bepaald het internet, om de toegang tot en het verlenen van overheidsinformatie en -diensten te optimaliseren (Edminston 2003: 20; Jaeger 2003: 323; Layne en Lee 2001: 123). De doelstellingen van een elektronische overheid reiken daarbij verder dan het louter presenteren van informatie op een website, of het simpele vertalen van reeds bestaande diensten naar cyberspace. Het huidige e-governmentbeleid dient publieke dienstverlening ook kwalitatief te verbeteren, door nieuwe diensten sneller, beter en meer accuraat aan te bieden. Ook de realisatie van een meer klantgerichte dienstverlening, een meer transparante en toegankelijke overheid, en het reduceren van kosten door de stroomlijning van administratieve processen, behoren tot de meer voorname doelstellingen van een elektronische overheid (Bekkers en Thaens 2002; Jaeger 2003; Van Audenhove et al. 2005). Om deze doelstellingen te halen dient de overheid optimaal gebruik te maken van het immense

organisatiepotentieel van het internet. Dankzij de inherente netwerkcapaciteit van het internet kunnen departementen onderling banden smeden en onderhouden, gemakkelijker samenwerken en informatie delen. Hierdoor zou niet enkel de *front side* van de overheid, maar ook de *back-office*, de administratie, grootschalige veranderingen ondergaan, met “integratie”, “coöperatie” en “horizontalisering” als codewoorden. Dat deze door ICT aangestuurde veranderingen lijnrecht staan tegenover wat de bureaucratische traditie (en sommige wettelijke taakverdelingen) predikt, maakt de hervorming van de administratie moeilijk, wat Bekkers weet te verwoorden door te stellen dat er zich een “*battle of the back-offices*” afspeelt achter de schermen van de overheid (Bekkers, Van Duivenboden en Lips 2005; Bekkers 2003; Layne en Lee 2001). Samenvattend kunnen we zeggen dat e-government de verbetering van de publieke dienstverlening inhoudt (e-services) dankzij de door ICT geruggensteunde stroomlijning van administratieve processen (e-administratie, e-desk) (UN 2008: 3).

2.2. *E-democratie*

Ook e-democratie is een begrip in volle ontwikkeling. Aanvankelijk richtte de meeste wetenschappelijke aandacht zich op het internet als een middel om een meer directe vorm van democratie te realiseren (Coleman 2003). Naar deze invalshoek wordt verwezen met de term *e-voting*. Het internet kan echter ook dienst doen als drager van meer reflectieve en interactieve, kortom, deliberatieve democratische processen (Korac-Kakabadse en Korac-Kakabadse 1999). Momenteel worden de meeste wetenschappelijke debatten aangaande e-democratie gekaderd binnen deze meer deliberatieve en reflectief getinte invalshoek, waar “overleg” en “consensus” troef zijn (Van Audenhove et al. 2005).

Vanuit dit laatste perspectief betekent het installeren van een elektronische democratie, en dus het engageren van het publiek in het beleidsvormingsproces, niet zozeer een uitholling van de representatieve democratie. Integendeel, nieuwe communicatietechnologieën worden dan eerder gehanteerd om de relatie tussen vertegenwoordiger en burger te versterken, aangezien ICTs het mogelijk maken om de ervaringskennis die leeft binnen het publiek te integreren binnen het geïnstitutionaliseerde besluitvormingsproces (Coleman en Gotze 2001). Door het publiek bij dit proces te betrekken, hoopt men betere wetgeving met een breder draagvlak te produceren. Ook het wederzijdse vertrou-

wen tussen burger en staat zou op die manier aangesterkt worden (Macintosh 2003). De voornaamste bijdragen die het internet tot dit alles levert, vallen af te leiden uit diens twee-wegskarakter, wat burgers en politici in staat stelt om informatie op te vragen, te verspreiden, te delen en te debatteren (Flew 2005). Binnen dit meer participatieve perspectief (waar in vakliteratuur met de term *e-engagement* naar verwezen wordt) onderscheidt men verschillende stadia van interactie tussen burger en politiek. De eerste trede van deze participatieladder (Macintosh 2003; Macintosh 2004) omvat eenrichtingsverkeer van overheid-producent naar burgerconsument, en krijgt de naam *e-informatie* mee. De mogelijkheid om via het internet informatie 24 uur op 24 en zeven dagen op zeven ordelijk en voor iedereen vrij beschikbaar weer te geven, wordt hier als grootste verdienste naar voren geschoven. Stappen we één trede hoger op de ladder, bevinden we ons op het niveau van de *e-consultaties*. Het betreft hier tweerichtingsverkeer waarbij burgers in staat worden gesteld om feedback te geven op bepaalde topics en issues die naar voren werden geschoven door de overheid zelf. Vooral discussiefora lenen zich voor zulke *e-consultaties*. Nog één trapje hoger wordt over volwaardige *e-participatie* gesproken. Op dit niveau is er geen sprake meer van een top-down context. Overheid en burgers treden op als gelijkwaardige partners. Burgers kunnen zelf de discussieagenda zetten, en kunnen zelf de context van het debat bepalen. De participatie op dit niveau wordt echter vaak ingetoomd, en dus als partieel omschreven, omdat de ultieme beslissingsmacht toch nog steeds ligt bij diegenen aan de macht.

Als een gevolg van al deze verschillende benaderingen van het concept e-democratie, is het moeilijk om een werkbare definitie te vinden. Sommige auteurs houden desgevallend definities van e-democratie bewust breed en vaag, zoals Riley (2003: 57), die e-democratie definieert als “het gebruik van computers om het democratisch proces te verbeteren”, of Macintosh (2004: 1) met “het gebruik van ICT om het democratisch besluitvormingsproces te ondersteunen”. De Hansard Society (in Chadwick 2006a: 84) graaft met haar definitie al iets dieper, door te stellen dat “het concept e-democratie geassocieerd dient te worden met inspanningen om de politieke participatie te verbreden, en dit door burgers met elkaar, en met vertegenwoordigers, in contact te laten komen via ICT”. Een meer complete definitie, die de vele verschillende aspecten van e-democratie weet te omsluiten, wordt echter voorgeschoteld door Kies en diens collega's (Kies, Trechsel, Mendez en Schmitter

2003: 10): *“e-Democracy consists of all electronic means of communication that enable/empower citizens in their efforts to hold rulers/politicians accountable for their actions in the public realm. Depending on the aspect of democracy being promoted, e-democracy can employ different techniques: (1) for increasing the transparency of the political process; (2) for enhancing the direct involvement and participation of citizens; (3) improving the quality of opinion formation by opening new spaces of information and deliberation.”*

Nu we beide subtermen van het e-governanceveld van naderbij bekeken hebben, zou duidelijk moeten zijn dat zij zeer verschillende onderliggende visies vertegenwoordigen. Hoewel e-government en e-democratie beide pleiten voor een verbetering van de relatie tussen burger en politiek, focust de eerste term vooral op effectiviteit, efficiëntie en kostenreductie, waar de tweede voornamelijk het verhogen van burgerparticipatie naar voren schuift. Deze twee kerntaken blijken diametraal tegengesteld te zijn: waar burgerparticipatie tijdrovend en kostenintensief is, tracht het e-governmentbeleid net het tegenovergestelde te realiseren. Ondanks deze sterke tegenstrijdigheden, zijn vandaag de dag steeds meer en meer wetenschappers geneigd om e-democratie als een onderdeel van e-government te zien. De voornaamste reden voor deze bredere definitie van e-government, vloeit voort uit het feit dat de meeste participatieve initiatieven georganiseerd worden door de uitvoerende macht (die ook de voornaamste e-government initiator is). Hoewel vele wetenschappers pleiten voor een door het parlement geïnitieerde e-democratie, blijkt in de realiteit de uitvoerende macht het laken naar zich toe te trekken. In het volgende deel van dit hoofdstuk bekijken we dan ook of de realisatie van deze twee diametraal tegengestelde concepten door dezelfde instantie (de executieve) werkbaar is.

3. Een dominante zakelijke aanpak

In haar artikel “An Anthology of E-participation Models” schuift Nahleen Ahmed (2006: 115) volgende eerder ontmoedigende stelling over de realisatie van e-democratie naar voren: *“a study of e-consultations and e-participation in policy-making will inevitably arrive at the following conclusions: (1) Examples of e-participation and e-consultation are few in number, (2) Where they exist, they are still of an experimental nature and not very clearly defined in terms of expected outcomes, (3) The public is not very well informed about these initiatives, and nor is there a clear mechanism*

for integrating the result of these processes into effective policy outcomes." Ondanks deze weinig hoopgevende voorspelling blijkt Ahmed de stand van zaken toch vrij correct voor te stellen. Het meest recente 'e-government readiness rapport' van de Verenigde Naties bevestigt wat Ahmed en andere auteurs al langer schreven: de elektronische democratie staat in haar kinderschoenen, met overheden die voornamelijk aandacht besteden aan het eerste niveau van de participatieladder, met name het digitaal aanbieden van informatie zonder directe interactiemogelijkheden (UN 2008). Vele auteurs stellen dan ook dat het democratische potentieel van het internet vele malen groter is dan dat het huidige gebruik doet vermoeden (Blumler en Coleman 2001; Grönlund 2003; Hoff, Löfgren en Torpe 2003). In de volgende paragrafen schuiven we dan ook enkele oorzaken naar voren die de zeer gestage vooruitgang van een elektronische democratie verklaren.

Eerst en vooral is het belangrijk om in het achterhoofd te houden dat de loutere verspreiding van een technologie niet noodzakelijkerwijs tot diens geprefereerde gebruik leidt. Met andere woorden, het is niet omdat het internet verondersteld wordt een "inherent" democratisch medium te zijn dat het daarom enkel met het oog op democratische doeleinden gehanteerd wordt. Om ervoor te zorgen dat moderne communicatietechnologieën bijdragen tot een gezonde democratie is het noodzakelijk dat de technologie ingebed is in een corresponderende sociale, culturele en legale context (Kubicek, Westholm en Winkler 2003; Bolgherini 2007; Davis 1999). Wanneer men deze omgevingsfactoren negeert, trapt men in wat Bolgherini (2007: 261) de *'technology trap'* noemt, met name "een onrealistische inschatting van mogelijke uitkomsten door enkel op de technologische aspecten van het fenomeen te focussen." Het is dan ook niet onredelijk om te stellen dat de ten tijde van de *internetboom* de verwachtingen aangaande de impact van ICT op het functioneren van de democratie iets te hoog gespannen waren.

Naast deze bezonnen stap weg van een zeker technologisch determinisme, is het desalniettemin opmerkelijk te noemen dat e-government projecten reeds veel verder staan en tevens veelvuldiger in gang gezet worden dan initiatieven aangaande e-democratie (wat ons doet vermoeden dat het realiseren van een elektronische democratie minder te maken heeft met het voorvoegsel "e" dan wel met de term "democratie"). Inderdaad, tot op de dag van vandaag blijkt e-governance veel meer te gaan over "good management" dan over "good democracy"

(Scott 2006). Chadwick en May (2003) hebben deze eerder “zakelijke” aanpak van overheden empirisch getest door beleidsteksten aangaande e-governance te bestuderen. De auteurs construeerden daarbij drie ideaaltypische modellen om het complexe interactiepatroon tussen burger en staat te kunnen vatten. Naast een “zakelijk” en een “consultatief” model werd ook nog een “participatief” model onderscheiden. Na de analyse van beleidsteksten uit zowel de US als de UK en de EU, kwamen Chadwick en May tot het opmerkelijke resultaat dat het “consultatieve” en het “participatieve” model in de beleidsteksten volledig afwezig waren. Het democratische potentieel van het internet werd volgens hen dan ook volledig gemarginaliseerd door een overwegend zakelijke aanpak van overheden, met enkel een enge focus op dienstverlening en efficiëntie, zonder gewag te maken van inspraakmogelijkheden.

De oorzaak voor deze eenduidige “zakelijke” aanpak ligt volgens Chadwick en May (2003) niet zozeer bij publieke factoren zoals de digitale kloof, maar heeft volgens hen eerder te maken met factoren binnen de politiek. Zelf spreken Chadwick en May over *“the old-fashioned vagaries of competitive elitism in liberal democratic political systems”*. Mahrer en Krimmer (2005) verwijzen naar deze afwijzende houding van politici ten opzichte van een meer participatieve democratie met de term *“Middleman Paradox”*. Hiermee bedoelen zij dat diegenen die verondersteld worden de burger te vertegenwoordigen, deze vertegenwoordiging eigenlijk in de weg staan. Het onderzoek van Mahrer en Krimmer bij Oostenrijkse politici had wat dat betreft enkele rake resultaten klaar. Wanneer de Oostenrijkse politici gevraagd werden naar de barrières voor een elektronische democratie, kwamen ze op de proppen met hetzelfde verhaal aangaande barrières voor de realisatie van e-government. Ze spraken over de digitale kloof, de privacy problematiek en risico's verbonden aan elektronische transacties. Opmerkelijk was echter dat in het geval van e-government deze struikelstenen één voor één overwonnen konden worden, maar dat zij in het geval van een elektronische democratie blokken aan het been bleven. Geconfronteerd met deze tegenstelling in hun redenering bestempelden de politici burgers als ongeïnteresseerd en ongekwalficeerd om zich over zulke zaken te buigen. Zij waren tenslotte toch de verkozenen van het volk. Sommige politici waren echter iets meer expliciet, en vertrouwden de onderzoekers toe dat het probleem zich eigenlijk situeert bij de angst van politici om buitenspel gezet te worden. Politici mogen dan wel voorstanders zijn van meer transparantie en een betere informatieverbreiding voor

een gezondere democratie, ze zijn ook erg gesteld op de representatieve democratie en de functie die zij in dat systeem bekleden. Meer directe inspraak van burgers wordt dus als bedreigend gezien voor de eigen positie.

Samenvattend kunnen we stellen dat de toekomst van e-democratie er niet zo rooskleurig uit ziet. Met vele auteurs die het belang van een zekere politieke wil als primordiaal naar voren schuiven (Ahmed 2006; Clift 2004; Davis 1999; Riley 2003), met politici die een eerder afwijzende houding aannemen, en met overheden die een strikte *"services first, democracy later"* benadering hanteren, kan de uitbouw van een elektronische democratie zondermeer problematisch genoemd worden. Het vinden van raakpunten tussen e-government en e-democratie, om zo democratische elementen te integreren in een overwegend zakelijke context, lijkt dan ook de voornaamste oplossing om het democratische potentieel van het internet te realiseren. Maar is het mogelijk om de concepten e-democratie en e-government op één of andere manier met elkaar te verbinden?

4. Van E-government naar E-democratie?

Met het veel verder gevorderde e-governmentbeleid in het achterhoofd, wijzen verschillende wetenschappers naar het vinden van convergentiepunten tussen e-government en e-democratie als sleutel om het democratische potentieel van het internet te realiseren (Blumler en Coleman 2001; Ahmed 2006; Chadwick 2003; Chadwick 2006b; Komito 2005). De integratie van democratische elementen in het zakelijke kostenbaten kader gecreëerd door e-government, blijkt echter een moeilijke opgave, niet in het minst omwille van het min of meer diametraal tegengestelde gedachtegoed dat aan beide concepten ten grondslag ligt. Toch gaan we in de komende paragrafen op zoek naar raakpunten tussen e-democratie en e-government. Het artikel 'Bringing E-democracy Back In' van Andrew Chadwick (2003) zal hierbij als leidraad fungeren.

Het eerste raakpunt tussen e-government en e-democratie rijst op uit het adagium 'de klant is koning', en is gebaseerd op het soort van 'consumentisme' dat ook de drijvende kracht is achter allerlei *e-commerce* initiatieven. Nu overheden burgers steeds meer als klanten beginnen te

behandelen, en zij een meer klantgerichte publieke dienstverlening trachten na te streven (net zoals private firma's dat doen), bestaat de mogelijkheid dat deze burgers een meer responsieve aanpak van de overheid verwachten (net zoals bij die private firma's) (Ahmed 2006). Om de dienstverlening te verbeteren zal de overheid bovendien genoodzaakt zijn om feedback te verzamelen over de geleverde dienst (Clift 2004). Vooral internetgerelateerde feedback mechanismen lijken erg nuttig in dit opzicht. Als een gevolg van de feedback die overheden over verschillende diensten verzamelen, zullen burgers het gevoel krijgen dat ze werkelijk inspraak kunnen hebben in de wijze waarop deze dienst geleverd wordt (Chadwick 2006b). De burger merkt dan dat interageren met de overheid nuttig en efficiënt is, dat zijn stem impact kan hebben (Komito 2005). Wetende dat participatie sterk afhankelijk is van de gepercipieerde politieke effectiviteit, blijkt deze luisterbereidheid van de overheid (Coleman en Gotze 2001) en het feit dat er iets met de input gedaan wordt, niet zo onschuldig te zijn als dat op het eerste zicht lijkt. Vanuit deze invalshoek kan het verbeteren van de tevredenheid van de burger door het verzamelen van feedback betreffende dienstverlening, fungeren als een brug tussen kernwaarden uit het e-government veld en meer democratische attitudes (Clift 2004).

Een tweede raakpunt komt voort uit de transformatie van de administratie. Deze invalshoek stelt dat internetgebruik de traditionele hiërarchische bureaucratie kan veranderen in een meer open, interactieve en netwerkvormige structuur. Wanneer de klassieke silostructuur die de hedendaagse overheid kenmerkt omvergeworpen wordt, zo gaat de redenering verder, zullen departementen in staat gesteld worden om problemen die zich op de scheidingslijn van verschillende bevoegdheidsdomeinen bevinden, efficiënter aan te pakken. Het delen van informatie en het samenwerken met andere departementen zal sterk toenemen en zelfs noodzakelijk worden. Overheidsdepartementen zullen daardoor meer "open" worden, meer "naar buiten" kijken. Deze evolutie zal dan weer zorgen voor het feit dat het onderscheid tussen interne informatieverwerking en externe gebruikers van die informatie vervaagd. Departementen zullen transparanter worden, zullen hun informatie delen met alle relevante stakeholders, en zullen een meer collaboratieve ethos ontwikkelen. Op die manier worden democratische waarden geïntegreerd in een door e-government gecreëerd kader.

Een derde, en eerder vergezochte link tussen e-democratie en e-government, beslaat de omstandigheden waarin technologie ontwikkeld wordt. Het ontwerp of het design van een technologie is immers verre van neutraal: het determineert in grote mate welk gedrag zich via die bepaalde technologie kan afspelen. Met de steeds verdere inburgering van Web 2.0 en Open Source Software, kwam dan ook een debat op gang over de mate waarin zulke toepassingen ook voor gebruik van overheidswege interessant zouden kunnen zijn. De collaboratieve en voluntaristische gedachte achter open source software zou immers niet enkel leiden tot betere, maar ook tot meer sociale en progressieve software. Zulke software zou meer flexibel, transparant en kosteneffectief zijn om te onderhouden. Het Britse departement voor Werk en Pensioenen lanceerde zo bijvoorbeeld reeds een website die opereerde volgens het Open Source pakket Linux.

De vierde mogelijkheid die Chadwick naar voren schuift is de meest realistische en concrete. Het betreft hier de tweede stap op de participatieladder, en is een stap in de richting van een meer volledige e-participatie. Met het vragen van feedback aangaande issues of beleidsontwerpen, wordt de overheid in staat gesteld om de mening van burgers in het geïnstitutionaliseerde beleidsvormingsproces te incorporeren. Deze link tussen e-government en e-democratie focust dus op door de overheid geïnitieerde e-consultaties, en kan bijgevolg aanzien worden als een compromis tussen de burger die zijn stem wil laten weerklinken en politici die de representatieve democratie hoog in het vaandel dragen. In het volgende deel van dit hoofdstuk gaan we dieper in op zulke consultaties.

5. Een kader voor e-consultaties

In de vorige delen van dit hoofdstuk definieerden we e-government en e-democratie, verklaarden we hoe beide begrippen zich tot elkaar verhouden, en wezen we op de barrières en voordelen ten opzichte van hun introductie. Onze voornaamste conclusie was het ver achterop hinken van e-democratie omwille van een voornamelijk zakelijke benadering van de relatie tussen burger en staat. We vermeldde echter ook enkele mogelijke raakvlakken tussen e-government en e-democratie. Voornamelijk het organiseren van e-consultaties werd als een realistische oplossing naar voren geschoven. In de volgende paragrafen bre-

ken we dan ook een lans voor e-consultaties als een eerste stap richting een meer inclusieve overheid. Macintosh (2004) construeerde een kader dat ons in staat stelt om verschillende e-democratieprojecten te beoordelen en aldus te vergelijken. Eerst zullen we haar “participatie framework” gebruiken om de voordelen, moeilijkheden en uitdagingen aangaande het realiseren van e-consultaties te duiden. Daarna kunnen we elementen van haar kader hanteren om de stand van zaken in België en Canada toe te lichten.

❖ *Participatieniveau*

Eerder definieerden we e-consultaties reeds als een tweewegsrelatie waarbij de burger feedback geeft aan de overheid. Belangrijk hierbij is dat het de overheid is die bepaalt welke issues er behandeld worden, welke vragen er gesteld worden, en dat zij zelf het debat leidt. Burgers worden enkel uitgenodigd om bij te dragen en kunnen zelf de agenda niet bepalen. Wanneer overheden e-consultaties organiseren, willen zij met andere woorden burgers engageren en hen de mogelijkheid geven om meer diepgaande bijdragen te leveren dan mogelijk is in een poll of enquête met overwegend gesloten vragen. Door het initiëren van online consultaties, schept de overheid ruimte voor deliberatieve debatten aangaande een brede reikwijdte aan issues (Macintosh, 2004: 2). Wanneer we ons de schaal van e-engagement herinneren, zien we dat e-consultaties meer inclusief zijn dan vormen van e-informatie, maar minder verstrekkend zijn dan vormen van e-participatie.

❖ *Fase in de beleidscyclus*

Deze dimensie omvat de “wanneer” van e-consultaties. Wanneer kan men burgers het best engageren? Om deze vraag te beantwoorden is het handig naar de beleidscyclus te kijken (Macintosh 2003; Macintosh 2004; Kubicek et al. 2003). Deze gaat van een “agendazettende fase” over “analyse”, “beleidsformatie” en “beleidsimplementatie” naar “beleidsmonitoring”, om dan uiteindelijk terug in de eerste fase terecht te komen. Natuurlijk kunnen burgers in elke fase van de cyclus geconsulteerd worden. De meeste voorbeelden aangaande e-consultatie spelen zich echter in de vroege fasen van de beleidscyclus af. Ook theoretische bijdragen blijken de voorkeur te geven aan deze eerste fasen: in deze vroege stappen is de kennis van allerlei juridische terminologie nog niet nodig, en belangrijker, hebben de betrokken instanties nog niet

echt een beslissing gemaakt. Informatie is dan meer dan welkom. Burgers voelen dan ook dat ze werkelijk een vinger in de pap te brokken hebben. Ook voor politici zijn deze vroege beleidsfasen gunstig: zij voelen zich immers nog niet bedreigd door de inspraak van burgers aangezien de beslissing nog niet genomen hoeft te worden. Naast deze vroege fasen, leent ook de laatste ‘monitoring’ fase van de beleidscyclus zich voor praktijken van consultatie. De overheid kan het beleid laten evalueren, en terug op de agenda plaatsen indien verbeteringen noodzakelijk zijn.

❖ *Betrokken actoren*

Wanneer we de betrokken actoren bij e-consultaties bekijken, dienen we eigenlijk twee nauw verweven vragen te beantwoorden. De eerste luidt “Wie engageert er?” en peilt dus naar info over de initiator. De tweede vraag is “Wie wordt er geëngageerd?” en peilt naar de deelnemers van de consultatie. Zoals het merendeel van de huidige praktijken aantoont, is het vooral de uitvoerende macht die e-consultaties uitvoert. Het parlement staat eigenlijk buitenspel (Riley 2003; Chadwick 2006b; Van Audenhove et al. 2005). Toch schrijven verschillende onderzoekers dat het de rol van de wetgevende macht zou moeten zijn om het volk zichzelf bij wijze van e-consultatie (deels) te laten vertegenwoordigen. Vooral Coleman (2003) blijkt een rabiate voorstander te zijn van het parlement als centrale speler, aangezien het de functie van volksvertegenwoordigers is om diegenen die hen hebben verkozen zo goed als mogelijk te vertegenwoordigen. Als het parlement deze rol nog steeds op zich wil nemen, in plaats van een schoothond van de uitvoerende macht te zijn, zo bouwt Coleman verder aan zijn betoog, dient het potentieel van het internet om in contact te komen met de burger met beide handen te grijpen. Besluitend kunnen we stellen dat wat de regering doet voor e-government, het parlement zou moeten doen voor e-democratie. Anders wordt het gevaar van een nog verdere desintermediatie enkel pertinenter (Van Gompel et al. 2007; Chadwick 2003).

Nu we een punt gemaakt hebben voor door het parlement geïnitieerde consultaties, kunnen we ons richten op de doelgroep van e-consultaties. Vooral het type, het publiek en het selectieproces van het publiek zijn daarbij van primordiaal belang. Afhankelijk van het issue waar rond geconsulteerd wordt, kunnen mensen met persoonlijke ervaring, dan wel mensen die in dezelfde geografische omgeving toeven, uitge-

nodig worden, of, er kan helemaal geen selectieproces aan de consultatie voorafgaan, en iedereen die wil kan zijn opinie delen. Wanneer men over het selectieproces bij e-consultaties spreekt, doemt al snel het spookbeeld van de representativiteit op, zeker met de digitale kloof in het achterhoofd. Coleman en Götze (2001) stellen dat omwille van het feit dat e-consultaties louter tot doel hebben om feedback te genereren, het belangrijker is om veel verschillende meningen te horen, en mensen met elkaar in contact te brengen die normaal mekaars situatie niet begrijpen. Op die manier zeilen zij netjes rond het netelige issue van representativiteit en ICT.

❖ *Gehanteerde technologie*

De volgende vraag die beantwoord wordt betreft het 'hoe' van e-consultaties. Welke technologieën worden gebruikt? Om hierop te kunnen antwoorden, dienen we eerst een onderscheid te maken tussen louter "feedback", wat bekomen kan worden door het organiseren van een poll, en wat dus een zwart-witte ja-nee positie ten opzichte van een issue inhoudt; en het meer participatieve "consulteren", waarbij meer mogelijkheden tot interactie, debat en deliberatie geboden worden. Waar bij "feedback"-formules simpele polls (van de dag), iets uitgebreidere online surveys, of zelfs SMS tekst berichten volstaan, is "consulteren" meer gediend met online discussiefora als drager van de informatie en kennis die uitgewisseld wordt. Macintosh (2003) onderscheidt twee verschillende typen van discussiefora: "issue-based fora" en "policy based fora". De eerste categorie verwijst daarbij naar brede maatschappelijke thema's die door politici naar voren geschoven worden, en waarover zij de meningen, ideeën en voorkeuren van de bevolking te weten willen komen. De tweede categorie verwijst naar thema's die direct gelieerd zijn aan één of ander wets- of beleidsontwerp. Overheden komen dan te weten in hoeverre de burgers akkoord gaan met de voorgestelde maatregel, en burgers kunnen knelpunten en voorstellen tot wijziging naar voren schuiven.

Wanneer we teruggrijpen naar het onderscheid tussen "feedback" en "consultatie", wordt het al snel duidelijk dat deze laatste veel moeilijker te realiseren valt, en veel denkwerk vergt aangaande vormgeving, hoe te modereren, en hoe de input te analyseren. Wanneer overheden echter werkelijk burgers willen betrekken bij het opstellen van beleid,

en consultaties niet louter als een stoplap wensen te hanteren, lijkt het organiseren van volwaardige e-consultaties een noodzakelijke stap.

❖ *Afspraken*

Deze dimensie van het participatiekader van Macintosh behandelt kwesties als de registratie van participanten en het in het juiste perspectief plaatsen van welke verwachtingen deelnemers er op na (kunnen) houden. Welke persoonlijke gegevens moet je delen om te kunnen deelnemen? Hoe moet je je gedragen op het discussie forum? Wat wordt er verwacht van de deelnemers? Wat wordt er gedaan met de input die de deelnemers verstrekken? Om deze vragen te kunnen beantwoorden dienen er 'richtlijnen voor e-consultaties' opgesteld te worden, en 'privacy statements' gemaakt te worden. Voor het welslagen van een elektronische consultatie is het bovendien van het allergrootste belang om duidelijkheid te scheppen over wat er met de input van de deelnemers gebeurt. Het motiveert hen om in de toekomst weer deel te nemen aan gelijkaardige consultaties, herstelt het vertrouwen in de overheid, en geeft de deelnemer het gevoel dat de overheid werkelijk bereid is om rekening te houden met wat de 'man in de straat' vindt van thema's waar hij dagelijks mee geconfronteerd wordt. Om dit te bereiken kunnen er bijvoorbeeld samenvattingen van de online gevoerde debatten, en reacties van het parlement daar op, naar de participanten gemaild worden. Toren hoge verwachtingen dienen evenwel vermeden te worden.

❖ *Duur*

Deze dimensie beantwoord volgende vragen: Hoe lang duurde het initiatief? Hoort het initiatief thuis in een reeks van consultaties? Organiseert het departement vaak zulke consultaties?

❖ *Toegankelijkheid*

De vraag naar "toegankelijkheid" van e-consultaties vertoont heel wat raakpunten met de vraag naar het "wie" van een online consultatie. Hoeveel mensen namen deel? En via welke kanalen werd er deelgenomen? Omwille van de digitale kloof wordt immers een "multi-kanalen strategie" aanbevolen, waar naast de online voorzieningen ook traditionele offline mogelijkheden tot deelname geboden worden (Kubicek et al. 2003).

❖ *Bronnen en promotie*

Naast het financiële plaatje van een online consultatie, is ook de promotiezijde van groot (maar vaak aan voorbijgegaan) belang. Ahmed (2006) stelt dat overheden maar al te vaak te weinig moeite steken in het promoten van hun initiatieven, wat de waarde van het initiatief al van bij de start keldert. Macintosh (2003; 2004) adviseert daarom om externe partners te identificeren die verbonden zijn met de op til zijnde consultatie, en hen mee te trekken in het promotie- en mobilisatieverhaal.

❖ *Evaluatie en uitkomsten*

Whyte and Macintosh (2003) suggereren dat elke e-consultatie vanuit drie perspectieven geëvalueerd dient te worden: een politiek perspectief, dat kijkt naar de wijze waarop de overheid het initiatief realiseerde en ervoer, een technisch perspectief, dat kijkt naar design en gehanteerde technologie, en een sociaal perspectief, dat de kant van de participanten in rekening brengt.

❖ *Kritische factoren voor succes*

Deze dimensie van het framework bestudeert de achtergrondfactoren die zorgden dat de consultatie al dan niet een succes werd. Economische, culturele, politieke, legale, ... factoren worden in het vergelijk opgenomen.

Waar we in de voorbije delen van dit hoofdstuk vooral op de theoretische achtergrond van e-governance focusten, bekijken we in de volgende twee delen e-democratie in de praktijk. Naast de situatie in België bekijken we ook de stand van zaken in Canada, en dit zowel op federaal als op gemeenschappelijk/provinciaal niveau. Voor elk land presenteren we een korte introductie over de ontwikkeling van het gevoerde e-governance beleid, belichten we politici en burgers als belangrijke stakeholders, en presenteren we cases van op de verschillende beleidsniveaus.

6. Canada

6.1. *Introductie tot het e-governance beleid*

Uit de Accenture Benchmark Studies van 2001 en 2002, waar Canada telkens als primus uit de bus kwam, valt op te maken dat het land één van de eersten was die de e-government hype omarmde (Charih en Robert 2004). Meer recente rapporten zoals het e-government readiness rapport van de Verenigde Naties, kennen Canada echter beduidend mindere scores toe (UN 2008). Het e-government verhaal van de Canadese overheid startte reeds midden jaren negentig, met het “*Connecting Canadians*”-initiatief. Dit initiatief bouwde verder op een nota uit 1994, getiteld “*Blueprint for Renewing Government Services Using Information Technology*” (Snijkers 2003). Hieruit kunnen we afleiden dat de focus van de Canadese overheid zeer sterk dienstgericht was. Dit bleek verder toen in 1999 het vlaggenschip van het Connecting Canadians initiatief gelanceerd werd: het Government Online (GOL) web portaal diende om informatie breder te verspreiden, en om de dienstverlening te hervormen rond de noden en wensen van de burger, onafhankelijk van bestaande overheidsstructuren en loketten. Om aan deze doelstellingen tegemoet te komen diende de Canadese administratieve machine grondige veranderingen te ondergaan. Dit bleek echter niet zo gemakkelijk. Een radicale transformatie van de administratie is dan ook tot op heden niet gerealiseerd (Roy 2006; Charih en Robert 2004). Zich bewust van dit pijnpunt lanceerde de Canadese overheid in 2005 een nieuw initiatief: *Service Canada*. Waar het *Connecting Canadians*-initiatief de deur nog op een kier liet voor e-democratie, zien we de kansen op participatie binnen het nieuwe project verder slinken. Een minderheidskabinet, vele onzekerheden, twijfel en naderende verkiezingen, deden het project vertraging oplopen. Waar het project aanvankelijk diende om een meer collaboratieve ethos en meer open overheid te creëren, zien we dat een sterke focus op “veiligheid” en “privacy” in een post 9/11 context het delen van informatie en transparantie van overheidswege moeilijk maakt. Roy (2006) spreekt zelfs van een “Culture of Secrecy” die de politieke wil om burgers te engageren volledig lamlegt. Wat hem vervolgens doet besluiten dat “*Canada is lagging in terms of political willingness and experimentation in ways to digitally refurbish both existing representational mechanisms and more novel and participatory ones*”.

Toch vallen er enkele lichtpuntjes te noteren. Zo presenteerde de Privy Council Office and Treasury Board of Canada reeds in 2001 het document "Consulting and Engaging Canadians: Guidelines for Online Consultations and Engagement", en de onafhankelijke denktank "Crossing Boundaries" werkte mee aan het "Public Engagement Initiative" in New Brunswick. In de volgende paragrafen gaan we dan ook dieper in op e-democratie te Canada. Is het werkelijk alleen maar gespin en geen actie? Of vallen er concrete stappen richting een meer participatieve elektronische democratie op te tekenen?

6.2. *De stakeholders*

Aangezien de realisatie van een e-governance beleid niet enkel afhankelijk is van diegenen aan de macht, maar ook van diegenen waar het beleid voor bestemd is (Roy, 2006), bekijken we in deze paragraaf de attitudes van politici en burgers. De voorbije paragrafen, die een blik wierpen op het gevoerde beleid, lieten al een glimp zien van wat politici realiseerden. Dit bleek een beleid te zijn waarin efficiëntere dienstverlening primordiaal was. Zijn er dan werkelijk geen politici die voor een e-democratische agenda staan? Roy haalt hier omtrent de voorbeelden aan van Paul Martin en Reg Alcock, twee politici die in de aanloop naar de verkiezingen hamerden op de mogelijkheden van een elektronische democratie, maar die eens aan de macht toch vooral oog bleken te hebben voor het verder zetten van het gevoerde e-government beleid. Wat Roy tot de min of meer cynische conclusie noopte dat *"the rhetoric (of politicians on e-democracy) implies major cultural shifts and structural realignments, whereas the actions undertaken most often represent the smallest possible deviation from tradition."*

Wanneer we naar de attitudes van burgers kijken, zien we dat zij wel voor meer directe inspraak zijn. In de zomer van 2005 bereikte een representatieve telefonische enquête meer dan 1000 Canadezen. De resultaten van deze survey over democratisch engagement toonde dat Canadezen meer directe inspraak wensten in de opmaak van beleid, en dat zij hiervoor ook meer kanalen en kansen wensten. Uit de enquête bleek echter ook dat één op de vier Canadezen nog nooit aan geen enkel van de voorgelegde vormen van politieke participatie had deelgenomen (zoals het tekenen van een petitie, meestappen in een demonstratie etc.). De media interpreteerden deze resultaten negatief. Volgens hen wou het publiek enkel een moeiteloze inspraak. De onderzoekers

kwamen echter met een meer positieve verklaring op de proppen. Zij zagen een publiek dat meer betrokkenheid wou, maar dat de traditionele kanalen als ineffectief beschouwde. Nieuwe wegen tot participatie dienden dus onderzocht te worden. Zijn e-consultaties misschien deel van de oplossing?

6.3. *E-consultatie in de praktijk: het federale niveau*

Een zeer interessant voorbeeld van een elektronische consultatie werd georganiseerd door The House of Commons' Subcommittee on the Status of Persons with Disabilities. Het was de eerste (en tevens ook de laatste) elektronische consultatie die werd georganiseerd door een Canadees parlementair comité, en kan als min of meer succesvol omschreven worden. Het rapport *"Listening to Canadians: A First View of the Future of the Canada Pension Plan Disability Program."* legde de belangrijkste resultaten van de consultatie vast (Longfield en Bennett 2003).

In 2002 werd het Canada Pension Plan Disability Program opgesteld. Om een beter programma te realiseren, besloot het Subcomité om het traditionele werk van een parlementair comité te combineren met methoden die het zouden toelaten om zo goed als alle Canadezen te laten participeren. De online consultatie die bijgevolg georganiseerd werd, bestond uit een issue poll (een vragenlijst met keuzemogelijkheden), de mogelijkheid om verhalen mee te delen, en de mogelijkheid om oplossingen voor te stellen. In Juni 2002 werd de zeer informatieve website gelanceerd, en zes maanden later werd de consultatie geopend. Dertien weken later was de webpagina 190 000 keer opgevraagd, hadden 1500 verschillen mensen de vragenlijst ingevuld, 135 mensen hun verhaal meegedeeld, en 28 mensen en belangengroepen oplossingen voor de problematieken voorgeschoteld. De resultaten werden verwerkt en vergeleken met de meningen binnen het subcomité en de geraadpleegde experts. Vervolgens werd er een vergadering georganiseerd waarop experts, burgers en leden van het comité samen zaten om de punten die in het rapport opgenomen dienden te worden, scherp te stellen (Longfield en Bennett 2003; Sheedy, MacKinnon, Pitre en Watling 2008).

Zoals reeds gezegd, werd de consultatie als succesvol bestempeld. Met meer dan 1500 respondenten kon het rapport gebaseerd worden op het

grootste aantal betrokkenen ooit bij het verslag van een parlementair comité. Bovendien waren de participanten divers, voorzagen ze het comité van inzichtrijke ervaringskennis, en participeerden ze op een open en constructieve wijze. Het rapport dat over de consultatie opgesteld werd, eindigt dan ook met te stellen dat *"online consultations represent the next step in the path towards greater participation by citizens in Canada's democracy"*. Bovendien raad het comité het House of Commons aan om *"to put in place an overall framework or suggested course of action to guide any future e-consultations"*. We kunnen dus besluiten dat het comité zeer enthousiast was over de bereikte resultaten, en dat het een nieuwe, door ICT aangevuurde rol voor het parlement als mediator tussen publiek en executieve ambieerde. De consultatie voegde immers de nodige legitimiteit toe aan het finale rapport (Longfield en Bennett 2003; Sheedy 2008).

Ondanks de positieve stemming die heerste na de consultatie, blijft de prestatie van het comité grotendeels een uitzondering, en wordt de macht van het parlement verder ondermijnt ten voordele van de executieve door het allesoverheersende e-government: consultatieve claims worden meestal gemaakt door departementen van de regering en worden bijgevolg sterk uitgevoerd in het licht van een meer efficiënte dienstverlening. Het meten van klanttevredenheid is hierbij de heilige graal, en uitkomsten van de consultaties worden steeds enorm positief voorgesteld. Ook het federale consultatie webportaal, *Consulting With Canadians*, blijkt meer *spin* dan inhoud te zijn. Waar de inleidende paragraaf van de site stelt dat *"the Government of Canada is committed to finding new and innovative ways to consult with, and engage Canadians"*, ziet de cyberrealiteit er eerder somber uit: technologische primitief, niet up to date en een incomplete lijst van huidige initiatieven illustreren de politieke en organisationele onwil om burgers werkelijk te betrekken bij de opmaak van beleid. Ondanks de veelbelovende start met de online consultatie van het subcomité, en diens vraag tot replicatie, kunnen we besluiten dat op het federale niveau geen rechtstreekse actie ondernomen wordt om via ICT de burger te betrekken bij de opmaak van beleid. Een sterke e-government beweging verspert de inwerking-treding van een elektronische democratie. Liggen de kaarten op het niveau van de provincies anders?

6.4. *E-consultatie in de praktijk: het provinciale niveau*

In vele opzichten weerspiegelt de situatie op provinciaal vlak de ongunstige stand van zaken die we kennen van het federale niveau. Toch zijn er tekenen van dat ietsje meer zuurstof voor democratische vernieuwing op het provinciale niveau, dat noodzakelijk kan zijn om e-consultaties in de toekomst toch te laten plaatsgrijpen (Roy 2006). We bekijken dan ook twee provincies, British Columbia en Ontario, die door min of meer dezelfde omstandigheden richting meer vruchtbare grond voor e-consultaties geduwd werden.

In British Columbia (2001), alsook in Ontario (2003), leidde de overoptimistische voorstelling van de budgettaire situatie door het Conservatieve kabinet, tot een clash met de liberalen in de maanden voor de verkiezingen, waarbij deze laatsten de Conservatieven een gebrek aan transparantie en inspraak verweten. In beide provincies kwamen de Liberalen aan de macht na de verkiezingen, en werden er zaken voorgesteld om de burger meer te betrekken bij het beleid. In British Columbia leefde er al lang onvrede met het “First-past-the-post” electoraal systeem, en werd er bijgevolg een burgerpanel samengesteld dat over alternatieve modellen diende te discussiëren. Hun ultieme voorstel zou dan tegen het oude model worden afgewogen door middel van een bindend referendum. Het referendum besliste echter in het voordeel van de traditie.

In Ontario wilden de Liberalen de invloed van de burger uitbreiden door het in werking stellen van burgerjury's en andere consultatieve mechanismen. Een waar democratisch vernieuwingsprogramma (Democratic Renewall program getiteld) werd opgestart. De doelgroep van de eerste elektronische consultatie bestond uit de ambtenaren van de provincie. Deze ‘Ideas-campaign’ werd een succes, en betekende het begin van een omwenteling inzake de houding van de provincie ten opzichte van e-democratie. E-consultaties werden één van de vier pijlers van het provinciaal e-government beleid, en bij mondjasmaat volgden departementen met het uitvoeren van e-consultaties bij de burgers. In 2004 organiseerde het Ministry of Municipal Affairs and Housing al vijf consultaties met online componenten. Hoewel de resultaten van de consultaties eerder mager te noemen zijn, zouden verdere initiatieven volgen. In Ontario zien we dus duidelijk hoe e-consultaties georgani-

seerd worden door departementen van de executieve in het kader van een inclusief e-government beleid. Het parlement daarentegen, speelt voor dood op het vlak van e-consultaties.

We kunnen dus besluiten dat er een kans bestaat dat e-consultaties opgepikt worden door departementen van de executieve, waar zij dienst uitmaken van een breed opgevat e-government programma. De vraag blijft dan wel in hoeverre burgers werkelijk inspraak hebben in de vorming van beleid, en in welke mate deze elektronische consultaties geen veredelde tevredenheidstesten zijn. Algemeen kunnen we het eens zijn met Chadwick en May (2003), die stellen dat een erg zakelijke benadering de relatie tussen staat en burger domineert.

7. België

7.1. *Introductie tot het e-governance beleid*

Een keerpunt in de ontwikkeling van het Belgische e-governance beleid was de oprichting van FEDICT, de Federale Overheidsdienst Informatie- en Communicatie Technologie. FEDICT werd opgericht in 2002, trad in werking in 2003, en heeft een driedledige kerntaak: een gemeenschappelijke e-government strategie ontwikkelen over alle departementen heen, het ontwikkelen van een e-society, en het promoten van België als een kennisregio aangaande ICTs¹⁰⁴. Het departement kan vele realisaties op haar conto schrijven, zoals de recentelijk vernieuwde federale portaalsite, het tax-on-web initiatief, de Kruispuntbank van de Sociale Zekerheid, de Kruispuntbank van Ondernemingen en de elektronische identiteitskaart. De focus van het departement beperkt zich strikt tot e-government (e-administratie en e-services), daar de e-society peiler van de dienst enkel focust op problemen als de digitale kloof en kennis over ICT, en zich niet bezig houdt met e-democratische initiatieven. E-democratie blijkt op die manier niet zozeer een issue te zijn op het federale niveau.

Interessant zijn dan ook de verschillende regeringsverklaringen van de voorbije jaren, en dit zowel op federaal als op Vlaams niveau. Op die

¹⁰⁴ Alle informatie over FEDICT is afkomstig van de website van het departement en diens informatiefolders (<http://www.fedict.belgium.be/>)

manier kunnen we kijken naar de intentieverklaringen aan de ene kant, en de realisaties aan de andere kant. Het Federale regeerakkoord van 2003, “een creatief en solidair België”, lag sterk in het verlengde van het regeerakkoord van 1999 “Een brug naar de 21ste eeuw”. De liberalen van de VLD en de socialisten van de SP.A bleven deel uitmaken van de regering, waar de groene partij Groen! (toen nog Agalev) in 2003 aan de kant bleef staan. Wat participatietopics betreft, leest het regeerakkoord van 2003 als een pleidooi voor meer burgerinspraak en een meer participatieve democratie. Het akkoord vertoonde de intentie om referenda juridisch legaal te maken, en wou burgers versterken met het petitie-recht. In het akkoord staat bovendien te lezen dat *“geen enkel instrument verwaarloosd mag worden om de participatie van de burger te versterken, het weze de representatieve democratie, de directe democratie of de participatieve democratie langs de dialoog met het middenveld.”* Het regeerakkoord van Leterme I, voorgesteld op 18 maart 2008, voorspelt verdere stappen in de richting van een e-democratie, met volgende intenties: *“De regering legt de nadruk op de inspraak van de burgers in het politieke gebeuren door het gebruik van nieuwe participatieve methoden te bevorderen, in het bijzonder burgerpanels en online openbare raadplegingen.”* We kunnen dus stellen dat er in de regeerakkoorden voldoende intentieverklaringen te vinden zijn die stappen richting een meer open democratie rechtvaardigen, en dat online componenten daarbij niet uit te sluiten vallen.

In het Vlaamse regeerakkoord van 1999, “Een nieuw project voor Vlaanderen”, gerealiseerd door een Paars-Groene meerderheid onder leiding van Patrick Dewael, staat onder de hoofding “Meer Inspraak” te lezen dat *“in afwachting van de invoering van het bindend referendum en het volksdecreet wordt het consultatief referendum ingevoerd om de burgers nauwer bij het beleid te kunnen betrekken. De Vlaamse regering verbindt er zich alvast toe de uitslag van deze referenda te respecteren.”* Een enge interpretatie van grondwetsartikel 33 door de Raad van State, verhinderde echter de realisatie van deze intentie. Met het Kleurrijk Vlaanderen project, een grootschalige online consultatie rond de toekomst van Vlaanderen, loste de Vlaamse regering dan weer wel de verwachtingen in. Het Europees Forum voor e-Publieke Dienstverlening, noemde het zelfs één van de beste praktijkvoorbeelden tot dan toe. Het regeerakkoord van 2004, geformuleerd door CD&V/NV-A, SP.A/Spirit en VLD/Vivant, toont zich minder ijverig wat de realisatie van burgerinspraak betreft. In de volgende paragrafen van dit hoofdstuk gaan we dan ook op zoek naar tot wat deze akkoorden werkelijk geleid hebben.

7.2. *De stakeholders*

In opdracht van het Vlaams Parlement werd onder een representatieve staal van de Vlaamse populatie en onder politici op lokaal, regionaal en nationaal niveau, een stakeholdersanalyse uitgevoerd over “e-democratie in Vlaanderen”. Het onderzoek door het VIWTA (Vlaams Instituut voor Wetenschappelijk en Technologisch Aspectenonderzoek) benadrukte het beperkte draagvlak voor e-democratie bij beide groepen stakeholders, hoewel er binnen elke groep een aanzienlijk deel de elektronische democratie in deze of gene vorm positief genegen was. In de komende paragrafen gaan we dieper in op de resultaten van het onderzoek, presenteren we gegevens van een andere populatiesurvey, en laten we Vlaams parlements lid Sven Gatz aan het woord, die met zijn resolutie tot slimme wetgeving ook voor elektronische consultaties opkomt.

Wanneer we kijken naar de resultaten van de burgersurvey, zien we dat er een enorme discrepantie is tussen het gewenste participatieniveau en de huidige participatiemogelijkheden: 64 procent van de bevroegde burgers vindt dat hij of zij te weinig inspraak heeft in de politiek. Vooral op het lokale niveau wensen burgers meer betrokken te worden. Als we de geschiktheid van moderne communicatietechnologieën voor burgerinspraak bekijken, zien we dat burgers met internettoegang ICT uiterst geschikt vinden om informatie breder te verspreiden, maar dat de gepercipieerde geschiktheid daalt wanneer men de participatieladder verder beklimt: niet-internetgebruikers vallen af op het consultatieniveau, en zowel “haves” als “have nots” zijn erg sceptisch over de deliberatieve mogelijkheden van het internet. Zowel geloof als ervaring met meer actieve e-democratische middelen blijkt dus te ontbreken. 19 procent van de burgers kan gecategoriseerd worden onder het label “cyberburger”: zij zijn overwegend mannelijk, zijn geïnteresseerd in politiek en hebben een hogere opleiding genoten. Deze burgers zijn de zogenaamde “early adaptors”. 42 procent van de Vlaamse bevolking kan ondergebracht worden bij de “pragmatische burgers”: zij staan open voor vormen van e-participatie, maar hebben eerst harde bewijzen nodig van diens toegevoegde waarde alvorens overstag te gaan. Voorts kan 39 procent van de Vlaamse bevolking bestempeld worden als “passieve burgers”, zij zijn niet geïnteresseerd en geloven ook niet in e-democratie (Van Gompel et al. 2007). Een andere populatiesurvey behandelde zowel e-govern-

ment als e-democratie, en onderzocht het relatieve belang dat burgers aan beide hechtten. Zo bleek dat de helft van de Vlaamse bevolking (52 procent) internetgebruik voor e-administratie, over internetgebruik voor participatie (16 procent) verkoos (Kampen, Snijkers en Bouckaert 2005).

Samenvattend kunnen we stellen dat hoewel burgers meer inspraak wensen te hebben, en dit vooral op het lokale niveau en over zaken die hen rechtstreeks aanbelangen, er slechts een beperkte hoeveelheid burgers is die in vormen van e-democratie hiervoor het geijkte middel zien. Een zeer ruim percentage van de burgers is echter “pragmatisch” (42 procent). Van Gompel en collega’s adviseren dat deze mensen kunnen overtuigd worden door het realiseren van succesvolle praktijkvoorbeelden, geijkte online methoden, een aanvankelijke focus op de tweede trede van de participatieladder, namelijk consultatie, en parlement als voornaamste aanspoorder tot actie.

Nemen we het standpunt van politici aangaande e-democratie in overweging, dan zien we eerst dat de meerderheid van hen de representatieve democratie bijzonder genegen is (66 procent). Dit neemt echter niet weg dat bijna de helft van de politici de mening toegedaan is dat burgers te weinig invloed kunnen uitoefenen op de totstandkoming van het beleid (43 procent). Wanneer we de faciliterende rol van ICT hierbij in ogenschouw nemen, zien we dat een ruime twee derde meerderheid van politici ICT ideaal acht om informatie te verspreiden, en zelfs om feedback te genereren en consultaties op touw te zetten. Amper 12 procent vindt internetfora ook daadwerkelijk bijdragen tot een meer open democratie: ervaringen met fora blijken grotendeels negatief te zijn omwille van scheldproza door andere participanten. Bovendien vrezen politici dat zulke fora “bezet” zullen worden door belangengroepen. We kunnen dus stellen dat de perceptie van meer interactieve e-tools ronduit negatief is. Een typologie van politici leert ons dat een goede 36 procent van de politici het label “cyberpoliticus” opgespeld krijgt, 17 procent pragmatisch is, en 47 procent eerder sceptisch is. Hoewel politici de voordelen van ICT voor participatie erkennen, wegen de nadelen momenteel nog veel zwaarder door dan de voordelen, met als gevolg dat ICT vandaag de dag eerder als marketingcommunicatie instrument, dan participatiemiddel ingezet wordt (Van Gompel et al. 2007).

Vlaams Parlements lid Sven Gatz¹⁰⁵ (Open Vld), die een resolutie voor “slimme wetgeving” indiende en een rabiante voorstander van burgerparticipatie is, schuift vier gerelateerde redenen naar voren die maken dat de steun voor e-democratie bij politici eerder beperkt is. Eerst en vooral stelt hij dat politici zich bedreigd voelen wanneer burgers inspraak krijgen. Ze zijn bang om buitenspel gezet te worden. Hierbij leunt een tweede reden aan, die Gatz omschrijft als de beheersbaarheid van consultatieve processen. Wanneer gegarandeerd wordt dat participatie waarde toevoegt aan het huidige systeem eerder dan dat het het omverwerpt, zullen politici meer geneigd zijn om zulke processen te ondersteunen. Om er voor te zorgen dat consultaties niet “overkoken”, dient er in online methoden voor participatie geïnvesteerd te worden, wat een derde voorwaarde vormt. Hiermee sluit Gatz aan bij het pleidooi dat Van Gompel en diens collega’s voeren voor de ontwikkeling van online participatiemethoden. De vierde barrière waar Gatz gewag van maakt betreft de Belgische grondwet. Het uit 1830 daterende artikel 33 van de grondwet stelt dat “alle machten uitgaan van de natie. Ze worden uitgeoefend op de wijze bij de grondwet bepaald.” De Raad van State interpreteert dit artikel zeer strikt, en verbiedt bijgevolg zowel bindende als niet-bindende referenda. Bijgevolg kunnen enkel zeer losse e-participatie experimenten uitgeoefend worden, en is er van geïnstitutionaliseerde elektronische inspraakmogelijkheden geen sprake. Structurele veranderingen kunnen immers niet doorgevoerd worden zolang de grondwet op dat punt niet wijzigt.

7.3. *E-consultatie in de praktijk: het federale niveau*

Ondanks het relatief succesvolle “Kafka”-project aangaande administratieve lasten, bekijken we hier de online consultaties Plan2004 en Plan2009, georganiseerd door de Programmatorische Overheidsdienst Duurzame Ontwikkeling (PODDO). Het betreft hier brede e-consultaties op voorontwerpen van de actieplannen voor de periode 2004-2008 en 2009-2012. Het doel van de consultaties was om zoveel reacties als mogelijk te verzamelen. Het feit dat een consultatie wordt uitgevoerd stemt voort uit het KB van 9 januari 2000. Het Koninklijk Besluit legt ook andere voorwaarden vast, zoals de aankondiging van de consulta-

¹⁰⁵ Persoonlijk interview met Sven Gatz, op 19 mei 2008

tie in zeven verschillende dagbladen, of de beschikbaarheid van het voorontwerp van het plan in bibliotheken en gemeentehuizen.

Van Audenhove en collega's (2005) evalueerden de consultatie van het Plan2004 en kwamen tot de conclusie dat ondanks een zeer kostelijke promotiecampagne de hoeveelheid verzamelde reactie teleurstellend was. Daarnaast stelden ze ook de geschiktheid van een brede consultatie in deze fase van beleidsopmaak in vraag. Het design en de opzet van de site werd uitgedacht door de administratie van de PODDO zelf, doch uitgevoerd door een externe firma, en werd door Van Audenhove bestempeld als weinig attractief en nog minder interactief. Burgers die zich aangemeld hadden konden commentaar leveren op verschillende paragrafen van het ontwerp. De reacties werden echter niet getoond op de site. Interactie tussen burgers was dan ook niet mogelijk. Geen discussieforum werd voorzien.

In 2008, zoals het KB stelt, werd een nieuwe brede elektronische consultatie gelanceerd aangaande het voorontwerp van het Duurzaam Ontwikkelingsplan 2009. De raadpleging duurde van 1 mei tot 30 juni en kon bereikt worden op www.plan2009.be. Het doel van de consultatie was hetzelfde: men wou het voorontwerp verbeteren en zoveel mensen als mogelijk bereiken. Een interview met Bart Vandermosten¹⁰⁶, woordvoerder van het project, leerde ons dat enkel een beperkt percentage van het vorige budget beschikbaar gesteld werd, dat er te weinig tijd was om de consultatie tot in de puntjes voor te bereiden, en dat er geen experts aangaande online participatiemethoden betrokken waren bij de opmaak van de site. Ondanks het feit dat belangengroepen en gemeenteraden werden aangeschreven, en dat er drie publieke lezingen gegeven werden, was Vandermosten zelf vrij cynisch over het plan: met 60 procent van het plan 2004 nog in volle ontwikkeling, beschouwde hij het risico van het nieuwe plan en de nieuwe consultatie als "een plan om een plan te maken" en "een consultatie om een consultatie op te zetten" vrij reëel. Eén van de reacties op de site spreekt dan ook boekdelen:

"Ik denk dat deze consultatie een foute manier is om feedback te krijgen van de bevolking. Er is veel te veel tekst om te lezen, en de tekst is bovendien op een saaie manier geschreven. Het lijkt mij dat deze

¹⁰⁶ Persoonlijk interview met Bart Vandermosten, op 11 juni 2008

consultatie eerder uitgevoerd wordt om de goedkeuring van de bevolking te krijgen, dan echt onze mening te horen."

7.4. *E-consultatie in de praktijk: het Vlaamse niveau*

Zoals we reeds eerder stelden, bleek de Paars-groene regering onder leiding van Patrick Dewael bijzonder geneigd om de burger meer inspraak te geven. In de Kleurennota uit 2000, een nota over de toekomst van Vlaanderen, werd dan ook gewag gemaakt van het Kleurrijk Vlaanderen project, een grootschalige online consultatie. Het initiatief wou het debat over de toekomst van Vlaanderen stimuleren, en zoveel mensen als mogelijk daarbij betrekken (Janssen, 2006: 18). Het project startte in maart 2002, en duurde anderhalf jaar. In 2004 maakte nieuwe verkiezingen een einde aan het Paars-groene verhaal. Gedurende dat anderhalf jaar, verzamelde de website 13300 bijdragen en registreerden er zich 18500 mensen, die dan ook een nieuwsbrief kregen (Van Audenhove 2005). Naast een algemeen debat over 21 issues voor de 21ste eeuw (gebaseerd op het pact van Vilvoorde), werden er ook 14 thematische debatten gehouden, waarbij elk debat vier tot zes weken duurde, en een initiërend en afsluitend real-life moment kende.

Het Kleurrijk Vlaanderen-initiatief was overduidelijk een consultatie: 14 issues werden naar voren geschoven en de overheid wenste feedback te krijgen. Davy Janssen (2006) beschreef het project eerder al als een "deliberatieve eConsultatie", omdat het project beoogde om het debat onder diens participanten te stimuleren, en de mogelijkheid bood om dit ook online te voeren. Wanneer we kijken naar de terminologie van Macintosh zien we een "Issue Based Forum" in de "Agenda Setting Phase" van beleidsontwerp. De website bestond uit een hoofdpagina met 14 tabbladen die leidden naar de issues, een nieuwssectie, en een sectie met links. De issuespecifieke pagina bestond uit pagina's met nieuws, een informatiemap en, als meest belangrijke, een discussieforum. Het discussieforum was asynchroon georganiseerd, zodat de deelnemers heel de discussie konden opvolgen, en vervolgens eventueel konden reageren of gewoon een nieuw topic in de groep konden gooien.

Met het aantal reacties in het achterhoofd, kan het pilootproject als succesvol bestempeld worden. Wat er verder met deze feedback gebeurde blijft echter grotendeels een raadsel. Van Audenhove en collega's (2005)

melden dat er soms samenvattingen van relevante feedback naar bevoegde ministeries en parlementsleden gestuurd werd, maar erg gestructureerd verliep het alleszins niet. Janssen (2006) meldt dat geen evaluatie van het project werd ondernomen. Een interview met Stef Steyaert¹⁰⁷, onderzoeker bij het VIWTA, verhelderde de zaken verder: hij schuift het gebrek aan exacte methodologische *knowhow* naar voren als voornaamste reden voor het falen van e-democratie. Waar face-to-face participatie kan rekenen op een rijk arsenaal aan universele methoden, blijft het arsenaal van online methoden vooralsnog leeg. Over het Kleurrijk Vlaanderen project vertelt Steyaert het volgende:

“Ik denk dat dat gegroeid is vanuit een terechte bekommernis, maar het probleem is dat men eigenlijk nog geen instrumenten voorhanden had om dat te realiseren. Men heeft dan maar een hele hoop dingen gedaan, maar allemaal zeer casuïstisch, zonder een achterliggend, overkoepelend methodologisch concept. Wat dan inderdaad uw evaluatie enorm bemoeilijkt, want hoe moesten ze gaan evalueren?”

7.5. *E-consultatie in de praktijk: het Waals Gewest*

Bezuiden de taalgrens treffen we in grote mate dezelfde situatie aan als in Vlaanderen: e-governance staat er zo goed als volledig in het teken van dienstverlening en administratieve vereenvoudiging; e-democratie initiatieven blinken uit in afwezigheid. De slogan van het commissariaat EASI-WAL, voluit E-Administration et Simplification, vat het geheel goed samen met *“La Wallonie vous simplifie la vie”*. De missie van het commissariaat bestaat dan ook vooral uit het coördineren, controleren en opzetten van (administratieve) vereenvoudigingsprocessen om zo met de hulp van ICT de dienstverlening ten opzichte van burgers, lokale overheden, bedrijven en administraties meer gestroomlijnd te laten verlopen. Hoewel EASI-WAL met haar missie en voornaamste realisaties duidelijk onder de noemer van de elektronische overheid geplaatst kan worden, blijkt ook ‘la participation citoyenne’ een, hetzij minder prioritaire, en sinds 2006 volledig passieve, bekommernis van de dienst.

¹⁰⁷ Persoonlijk interview met Stef Steyaert, op 25 maart 2008

Toen in 2003 de vraag rees naar een elektronische democratie voor Wallonië, stelde de dienst¹⁰⁸ twee zaken vast: Eerst en vooral concludeerden ze dat e-democratie in Wallonië nog in de kinderschoenen stond. Ten tweede werden kennis en vaardigheden ten opzichte van ICT, als van het allergrootste belang beschouwd om eventuele elektronische participatie te doen slagen. Het uitvoeren van grootschalige elektronische consultaties op gewestelijk niveau leek dan ook niet opportuun. Het draagvlak bij de bevolking werd daarvoor te gering geacht. *“Le terrain n’étaient pas encore mûr”*, stelt Béatrice Van Batselaer¹⁰⁹, commissaris van EASI-WAL daarover. Om aan dit euvel tegemoet te komen, richtte de dienst in samenwerking met de Koning Boudewijnstichting het project “CITI: Citoyen d’Internet” in, dat als doel had van burgers echte internetburgers te maken, om op die manier een stevig fundament te leggen voor het uitbouwen van een elektronische democratie. Van 2004 tot 2006 liepen er onder de noemer van het CITI-project tal van lokale initiatieven: 41 verenigingen en 16 gemeenten genoten de steun van het project. Twee actielijnen stonden daarbij telkens centraal: de ‘opvoeding’ van cyberburgers en de ontwikkeling van nieuwe gebruiken van burgerparticipatie. In het gros van de gevallen werd met het project een website gerealiseerd met beperkte interactiemogelijkheden, die dan als katalysator diende voor offline discussies en ontmoetingen. Algemeen beschouwt Van Batselaer het project als geslaagd. Er werd informatie verzameld en gedeeld, en deze informatie bleek vaak nuttig te zijn. Bovendien werden de deelnemers geïnjecteerd met democratische waarden. Opmerkelijk was ook dat jongeren zich engageerden. Wel moest er online voor voldoende nieuwigheden gezorgd worden om hen te kunnen blijven boeien. Discussiefora waren niettemin problematisch. Het aanspreken van reeds bestaande groepen of gemeenschappen, om hen op die manier mee te sleuren in discussie, bleek voorwaardelijk voor het welslagen van zulke fora. Hoewel het CITI-project afgelopen is, liggen verdere plannen rond een elektronische democratie vooralsnog niet in het verschiet. Ook aan consultaties op gewestelijk niveau wordt niet gedacht. E-government en diens componenten staan centraal, de ontwikkeling van een elektronische democratie staat op een laag pitje. Ook hier worden factoren als het ontbre-

¹⁰⁸ EASI-WAL ontstond pas in 2005, na de fusie van *Wall-On-Line* en *Commissariat à la Simplification Administrative*. Het was deze eerste dienst die zich naast e-government, ook nog met e-democratie inliet, en dus het CITI project lanceerde.

¹⁰⁹ Persoonlijk interview met Béatrice Van Batselaer, op 5 december 2008.

ken van politieke wil en interesse en de afwezigheid van concrete voorbeelden als belangrijkste stokken in de wielen van de elektronische democratie naar voren geschoven.

Wat België betreft kunnen we dus besluiten dat een elektronische democratie nog steeds in haar kinderschoenen staat, en dat voorlopig niets er op wijst dat ze deze zou ontgroeien. Dit in tegenstelling tot e-government, wat strikt tot de bevoegdheid behoort van ministers (of staatssecretarissen) op de verschillende beleidsniveaus. Net als in Canada bevestigt de Belgische case de hypothese van Chadwick en May (2003) over een voornamelijk zakelijke benadering van de relatie tussen burger en politiek, gericht op een meer efficiënte dienstverlening, en niet op een meer inclusieve democratie, geruggensteund door de voordelen van moderne communicatietechnologieën.

8. Conclusie

In dit laatste hoofdstuk onderzochten we in welke mate overheidsinstanties moderne communicatietechnologieën aanwenden om de inspraakmogelijkheden van burgers bij beleidsopmaak te verbeteren. De aanbodzijde van het participatieverhaal stond centraal: nemen overheidsinstanties initiatieven die online participatie stimuleren? We keken daarbij naar het federale en het provinciale/gemeenschappelijke niveau, en dit in Canada – pionier op het vlak van e-government – en België.

Door de situatie in beide landen te vergelijken met recente theoretische en empirische bijdragen kunnen we bevestigen dat een overwegend zakelijke benadering van de interactie tussen burger en staat domineert. Nieuwe communicatietechnologieën worden voornamelijk gehanteerd voor aan e-government gelieerde doeleinden, en dienen desgevallend om dienstverlening te verbeteren, besparingen te realiseren, en de administratieve machine gesmeerder te laten verlopen. Projecten die de elektronische democratie een warm hart toedragen, om zo de kennis van burgers te betrekken in het beleidsvormingsproces, zijn schaars, van een zeer experimenteel kaliber en ontberen algemeen aanvaarde methoden die de analyse van de verzamelde input vergemakkelijken.

Het ontbreken van een elektronische democratie kan tot drie grote oorzaken teruggebracht worden. Enerzijds zijn er de politiek externe factoren, waarvan de digitale kloof het meest in het oog springt. Uit hoofdstuk twee bleek reeds dat hoewel de algemene toegang tot het internet de laatste jaren sterk gestegen is, deze stijgende internetpenetratiegraad geenszins in de richting van een meer politiek getint internetgebruik wijst. De stringente ongelijkheden die zich offline voordoen, lijken zich online te repliceren. Dit neemt echter niet weg dat uit publieksonderzoek blijkt dat er, hetzij een beperkt, draagvlak is voor e-democratie. 42 percent van de Vlaamse burgers wordt daarbij als “pragmatisch” gecategoriseerd: zij zijn bereid deel te nemen aan elektronische vormen van participatie eens deze hun toegevoegde waarde bewezen hebben. Eerder werd in dat verband al gewezen op de nood aan succesvolle praktijkvoorbeelden. Dit leidt ons tot de volgende politiek externe oorzaak. Het ontbreken van algemeen aanvaarde methoden en concepten om online participatie te organiseren. Op één of andere manier brengt deze vaststelling ons in een soort ‘kip of het ei’-achtige cirkelredenering terecht: overheden stellen dat ze geen elektronische consultaties organiseren omwille van het ontbreken van methoden, en ‘het veld’ klaagt dat deze methoden ontbreken omdat overheden geen initiatief nemen aan de hand van dewelke zij bestaande methoden kunnen optimaliseren. Daarbovenop komt dan nog dat een groot deel van het publiek maar overstag stelt te gaan indien voorgaande praktijkvoorbeelden succesvol bleken te zijn. Wel kunnen we besluiten dat de vraag naar enige initiatiefzin van de overheid bestaat en wenselijk is.

De vraag blijft dan echter waarom de overheid zich niet van deze taak kwijt. Hier komt de derde – politiek interne – reden op het voorplan. Sommige auteurs beweren immers dat de afwezigheid van een elektronische democratie in werkelijkheid minder te maken heeft met de net opgesomde politiek externe zaken (zoals de digitale kloof, waar ten slotte toch beide zijden van de e-governance medaille mee geconfronteerd worden), maar eigenlijk meer te maken heeft met het systeem waarin de nieuwe participatievormen geïntroduceerd worden. E-democratische initiatieven worden immers niet neergepend op een soortement tabula rasa. Om intrede te vinden dienen zij in bepaalde mate overeen te stemmen met reeds bestaande en gangbare waarden, normen en gebruiken. De componenten van een meer directe democratie die naar voren worden geschoven door de elektronische democratie

lijken dan ook te botsen met de heersende elementen binnen de representatieve democratie. De afwijzende houding van politici kan dan ook geïnterpreteerd worden als een vrees om buitenspel gezet te worden, een angst voor de uitholling van de eigen (vertegenwoordigende) functie.

Het hoeft dan ook niet gezegd dat de realisatie van een elektronische democratie moeilijk blijkt. Het organiseren van door de overheid geïnitieerde vormen van e-consultatie dient zich echter aan als een haalbaar compromis tussen de burger die meer inspraak wil, en de politicus die de representatieve democratie genegen is.

Zowel in België als Canada heeft de overheid (het zij in erg beperkte mate) ervaring met e-consultaties. Deze elektronische consultaties worden echter voornamelijk uitgevoerd door departementen van de uitvoerende macht. De “klanttevredenheidstesten”, en zwart-witte opinie polls (van de dag) die zij organiseren, kunnen echter moeilijk gezien worden als oprechte stappen richting een meer inclusieve democratie. Dat ook een andere manier van elektronisch consulteren mogelijk is, blijkt uit twee cases die behandeld werden in dit hoofdstuk. In Vlaanderen werd onder de regering van Patrick Dewael met het “Kleurrijk Vlaanderen”-project een deliberatief online debat georganiseerd over de toekomst van Vlaanderen. In Canada initieerde een subcomité van het federale parlement een online consultatie over het “Disability Pension Program”. Zulke meer diepgravende elektronische consultaties blijven echter eerder uitzondering dan regel. Zij vormen echter wel eerste stappen in de goede richting.

Met een eenzijdige focus van overheid en regering op dienstverlening, met een monddood parlement, en met uiterst zeldzame deliberatieve e-consultaties, kunnen we besluiten door te stellen dat ‘government’ vandaag de dag dan misschien wel ‘online’ is, maar dat ‘democratie’ enkel virtueel is in de meest schijnbare zin van het woord.

Hoofdstuk 9 ALGEMEEN BESLUIT: MEER MAAR ZWAKKERE NETWERKEN

Stefaan Walgrave & Marc Hooghe

De bedoeling van dit onderzoek was na te gaan in welke mate politieke mobilisatie en participatie bevorderd worden door het toenemende gebruik van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT). In de wetenschappelijke literatuur bestaat hier geen consensus over. Sommige auteurs gaan er van uit dat ICT-gebruik de bestaande ongelijkheden alleen maar zal versterken en dat ICTs daardoor tot een meer ongelijke participatie leiden. Sterke groepen winnen disproportioneel meer door ICT terwijl zwakkere groepen maar met mondjesmaat van ICT gebruik maken. Anderen zijn heel wat optimistischer: door ICT worden er veel meer participatie- en mobilisatiekansen geboden en dit kan de totale politieke participatie enkel ten goede komen. Het nettore-sultaat van het hele proces is dan dat er meer geparticipeerd zal worden, wat het democratisch karakter van de samenleving enkel kan bevorderen. Noteer dat beide stellingen elkaar niet noodzakelijk tegen-spreken en dat het perfect mogelijk is dat er in *totaal* meer participatie komt door ICT maar dat de *ongelijkheid* in participatie verder toeneemt. Het onderhavig onderzoek vertrok vanuit die tegenstelling tussen opti-misten en pessimisten. In vrijwel elk deelonderzoek (en dus elk hoofd-stuk in dit boek) werd impliciet vertrokken van een normatieve vraag-stelling: is ICT 'goed' of 'slecht' voor participatie en politieke gelijk-heid?

De eigenheid van het onderzoek is dat we zowel onze onafhankelijke variabele (ICT-gebruik) als onze afhankelijke variabele (frequentie/aard van participatie) op verschillende niveaus en manieren hebben gecon-ceptualiseerd. Bovendien hebben we in verschillende hoofdstukken niet alleen de Belgische situatie onder de loep genomen maar ook vergeleken met andere landen. Alles tezamen levert dat een veel completer beeld op van de rol die ICT speelt in participatie en mobilisatie dan de meeste vroegere studies. Het huidige onderzoek beantwoordt uiteraard niet alle vragen uit de literatuur, maar over een aantal mogelijke poli-

tieke gevolgen van de introductie van ICT hebben we nu wel meer zekerheid.

Politieke participatie kan gedefinieerd worden als bestaande uit alle activiteiten die burgers ondernemen met als doel de politieke overheid te informeren over hun preferenties en om tegelijk druk uit te oefenen op de politieke besluitvorming om rekening te houden met die preferenties. Politieke participatie is dus heel breed, en gaat van het deelnemen aan verkiezingen, over het mee opstappen in een betoging tot het weigeren van een deel van zijn/haar belastingen te betalen omdat de overheid het geld slecht zou besteden. Er is een consensus in de wetenschappelijke wereld dat politieke participatie in het algemeen een positieve invloed heeft op het functioneren van de democratie. Samenlevingen waar veel burgers participeren, doen het over het algemeen beter dan samenlevingen waar burgers zich niets van de publieke zaak aantrekken. Natuurlijk is niet elke vorm van participatie nastrevenswaardig – ook het plegen van bomaanslagen is een vorm van politieke participatie – maar het overgrote deel van de politieke participatie heeft positieve effecten (en zeker de vormen van participatie die we in dit onderzoek bestudeerden zijn zondermeer positief). Participatie zorgt zowel voor gunstige effecten voor het individu als voor de maatschappij in zijn geheel. Voor het individu is participatie een soort van ‘leerschool in democratie’. Door te participeren leren mensen hoe politiek in zijn werk gaat, dat je moet samenwerken met anderen om iets te bereiken, en dat dit betekent dat er naar compromissen moet gestreefd worden. Het komt er op neer dat participatie een effect heeft op het gedrag en de attitudes van de individuele deelnemers. Mensen die veel participeren zijn toleranter, hebben meer vertrouwen, voelen zich minder machteloos, geloven meer in democratie etc. Een samenleving met weinig participatie ontbeert ‘sociaal kapitaal’. Deze klassieke, 19de eeuwse stelling werd het afgelopen decennium herhaaldelijk bevestigd in empirisch onderzoek.

Ook voor de samenleving in haar geheel is participatie belangrijk omdat de informatie en de signalen die via politieke participatie naar de overheid worden doorgespeeld er voor zorgen dat die overheid meer responsief en democratisch functioneert. Participatie levert voor de overheid een schat aan informatie op over de preferenties van de burgers maar ook over misstanden in de samenleving. Als de politieke besluitvormers daar dan rekening mee houden, dan kun je stellen dat

het democratisch gehalte van de samenleving er op vooruit gaat. Landen met een hoger participatieniveau blijken dan ook over het algemeen een meer performant overheidssysteem te hebben.

Hoewel de effecten van participatie zich dus zowel op micro- als op macroniveau bevinden, is politieke participatie zelf natuurlijk een kwestie van individuen (micro) die al dan niet deelnemen. De studie van politieke participatie veronderstelt dus dat de onderzoeker het gedrag van individuen in kaart brengt. Maar, politieke participatie vindt niet plaats in een sociaal vacuüm. Mensen participeren niet op zich, helemaal in hun eentje, zonder naar anderen om te kijken. Meestal wordt participatie georganiseerd door organisaties, politieke partijen, sociale bewegingen, drukkingsgroepen, allerlei verenigingen... Als je politieke participatie van die kant bekijkt dan kom je eerder uit bij het concept *mobilisatie*: dat zijn de inspanningen die organisaties leveren om mensen te laten deelnemen, te laten participeren aan de politiek. Je zou kunnen zeggen dat participatie uiteindelijk een kwestie is van vraag en aanbod: organisaties bieden participatiekansen aan, doen een aanbod; burgers hebben een vraag naar participatie en beslissen al dan niet op dat aanbod in te gaan. In die zin kun je participatie niet ernstig bestuderen zonder na te gaan hoe sociale organisaties proberen burgers in 'hun' activiteiten te betrekken.

Dit onderzoek en dit boek zijn daarom zo opgebouwd dat participatie zowel wordt bestudeerd op het niveau van individuen, als op het niveau van de organisaties (mobilisatie). Als we algemene besluiten willen trekken over de effecten van ICT op participatie moeten we een onderscheid maken tussen de directe effecten op het participatiegedrag van *individueen* en de indirecte effecten op participatie die lopen via de effecten op de mobilisatiemogelijkheden en strategieën van sociale *organisaties*. Het zou best kunnen dat de directe effecten van ICT op de participatie van individuen en de indirecte effecten via de mobilisatie door organisaties van een andere aard zijn, elkaar aanvullen, tegenspreken of zelfs opheffen. In de rest van dit besluit zullen we de tweedeling tussen individuen en organisaties voortdurend in het achterhoofd houden. Verder in dit hoofdstuk zullen we tevens ook een poging ondernemen om de resultaten van de verschillende deelonderzoeken aan elkaar te knopen en zo een meer algemeen beeld van de effecten van ICT op participatie te genereren.

Bij het overlopen van de resultaten van de verschillende deelonderzoeken springt vooral in het oog dat de effecten van ICT-gebruik op participatie zeer divers zijn. Er is geen eenduidig positief of negatief effect op participatie vast te stellen. Dat wil zeggen dat de optimistische ‘profeten’ die beweren dat ICT alles anders maakt voor de politieke participatie alvast in het ongelijk gesteld worden. ICT-gebruik heeft waarneembare en zelfs meetbare effecten op de frequentie en de aard van de participatie maar die effecten zijn al bij al bescheiden. Veel van wat we vroeger al wisten over participatie – bijvoorbeeld dat integratie in sociale netwerken essentieel is om tot participatie te komen – en wat we wisten over mobilisatie – bijvoorbeeld dat sociale organisaties belangrijk zijn – lijkt door de komst van ICT niet fundamenteel in vraag gesteld te worden. ICTs brengen geen revolutie teweeg in de wereld van de politieke participatie en mobilisatie, en de hooggespannen verwachtingen die hierover enkele jaren geleden nog bestonden, worden in de praktijk dus niet gerealiseerd. De nieuwe technologieën worden eerder geïncorporeerd in de bestaande werking en mechanismen en brengen geen fundamentele veranderingen met zich mee. Van enige vorm van technologisch determinisme is dus geen sprake. Natuurlijk zorgen ICTs voor een zekere mate van facilitatie en voor drempelverlaging, maar de cruciale basismechanismen van politieke participatie worden er niet door aangetast. ICT-gebruik is complementair en vult de voorheen bestaande mechanismen van samenwerking, coördinatie en activering aan. Laat ons die zeer algemene conclusie verder staven aan de hand van meer concrete verwijzingen naar de deelonderzoeken die hun neerslag vonden in de empirische hoofdstukken van dit boek.

Het tweede hoofdstuk focuste op het politiek Internetgebruik van de bevolking. Het ging hier om een klassieke studie van de zogenaamde *digital divide*, of de ongelijke toegang tot het Internet. Steunend op data over de volledige bevolking werd geconcludeerd dat de toegang tot het Internet wel sterk is gestegen maar dat er nog steeds ongelijkheden blijven bestaan. Mannen, hoger opgeleiden en jongeren maken anno 2006 nog steeds meer gebruik van het Internet dan de rest van de bevolking. De diverse initiatieven die de afgelopen jaren door de overheid werden genomen om ‘Internet voor iedereen’ in de praktijk mogelijk te maken, hebben dus alvast deze doelstelling van een volledig gelijkwaardige toegang tot de nieuwe media, niet waar gemaakt. Echter, de vaststelling dat maar liefst 95% van de Belgische jongeren (18 jaar) op het net zit, doet veronderstellen dat de ongelijkheid qua toegang met het door-

schuiven van die Internetgeneratie helemaal zal verdwijnen in de volgende decennia. Intussentijd blijft de *digital divide* een (in belang afnemend) feit. Een tweede belangrijke bevinding van dit hoofdstuk was dat surfen op het Internet er in alle geval niet voor zorgt dat jongeren sociaal geïsoleerd raken en minder gaan participeren aan het sociale leven. Meer nog, we zien zelfs dat sommige Internetactiviteiten – met name het bloggen en discussiëren, het kopen en verkopen van dingen, het volgen van het nieuws en het doorsturen van e-mails met politieke berichten – een positieve invloed hebben op het politieke engagement van jongeren. Verschillende van deze toepassingen zijn informatie- en politieke toepassingen die minder populair zijn bij lager geschoolde jongeren. Dit geeft aan dat ongelijkheden in politiek Internetgebruik ook bij jongeren persistent aanwezig blijven. In de literatuur heeft men het dan over de *deepening divide*. Terwijl de toegang tot Internet geleidelijk meer verspreid onder de bevolking, blijft het politieke gebruik van het nieuwe medium onder de bevolking bijzonder ongelijk. Anderzijds zien we dat niet alle Internetactiviteiten die het politieke engagement van jongeren stimuleren met politiek te maken hebben. Dit impliceert dat jongeren die aanvankelijk minder in de actualiteit en politiek geïnteresseerd zijn misschien op een indirecte manier worden gestimuleerd, bijvoorbeeld door het beïnvloeden van bepaalde attitudes zoals van het algemene vertrouwen en sociale vaardigheden die mee bijdragen tot een verhoogd engagement. Kortom, de resultaten van de analyses in dit hoofdstuk geven aanleiding tot optimisme wanneer het over de pure Internettoegang gaat en tot pessimisme wanneer het over politieke Internettoepassingen gaat. Dus, het Internet heeft wel degelijk effecten op de politieke participatie van de bevolking – heel wat mensen gebruiken het Internet om zich over politiek te informeren en zich op één of andere manier politiek te engageren. Die toegenomen participatiemogelijkheden vallen echter vooral ten nadele uit van de lager geschoolden. De these van de *deepening divide* stelt immers dat het vooral de maatschappelijk bevoorrechte groepen zullen zijn die via het Internet hun stem zullen laten horen ten nadele van het politiek gewicht van de minder bevoorrechte groepen. Deze pessimistische bevindingen moeten echter voor een deel worden genuanceerd voor wat betreft de jongeren. Zo bleek dat ook niet-politiek gerelateerde toepassingen een invloed kunnen hebben op politieke participatie. De interactieve mogelijkheden van dit medium kunnen jongeren helpen om hun sociale communicatie, relaties en vaardigheden verder te ont-

wikkelen. We mogen dus wel degelijk stellen dat ICT een belangrijk potentieel herbergt voor politieke mobilisatie naast de traditionele mobilisatie actoren. Het feit dat bovenstaande Internettoepassingen niet uitsluitend worden gebruikt door jongeren met een hogere sociale economische status maakt dat we een meer genuanceerd beeld kunnen schetsen van de zogenaamde *deepening divide*.

Het derde hoofdstuk handelde niet over de bevolking in het algemeen zoals hoofdstuk twee maar zoomde in op het Internetgebruik van politieke activisten. Nog steeds lag de nadruk op participatie (micro) en minder op mobilisatie (meso). We legden ons toe op wat we hierboven 'sterke' groepen noemden, degenen die *offline* actief politiek participeren (en die over het algemeen hoger geschoold en vaker man zijn). Binnen deze groep gingen we na of ICT een verschil maakte en een effect had op de manier waarop en de frequentie waarmee activisten hun activisme vorm gaven. We vergeleken dus *binnen* de groep van politieke-zeer-actieven om te kijken of ICT-gebruik binnen deze groep een effect heeft. De data waarop we steunden waren afkomstig van een grote bevraging van deelnemers aan protestdemonstraties niet alleen in België maar in een hele reeks andere landen. De resultaten geven duidelijk aan dat ICT-gebruik voor politieke doeleinden een sterk en direct effect heeft op de heterogeniteit van de politieke engagementen die activisten aangaan. In mensentaal betekent dit dat activisten dankzij het Internet hun diverse engagementen kunnen combineren. Via het Internet kunnen ze veel meer verschillende 'goede doelen' en dingen die ze belangrijk vinden op een afstand volgen en meer selectief beslissen om deel te nemen of niet. Internet laat toe op meer acties een oog te houden en meer bewegingen te volgen. De activist kan beter dan vroeger in functie van zijn beschikbaarheid en motivatie beslissen om al dan niet deel te nemen. Hij browsert als het ware voortdurend door de sociale-bewegingswereld en volgt alles; af en toe gaat hij ook echt tot fysieke participatie over. Vooral het onderhouden van contacten met 'verre' bewegingen of netwerken kan veel makkelijker via Internet. De banden die zo ontstaan zijn zwakke banden. Daardoor heeft het Internet een onmiskenbaar effect op de manier waarop activisten zich al dan niet inzetten. Het feit dat we het hier over 'zwakke' banden hebben, betekent niet dat die banden niet belangrijk zouden zijn: uit de literatuur weten we immers dat dergelijke zwakke maar ook uitgebreide netwerken bijzonder belangrijk zijn voor het uitwisselen van informatie en andere hulpbronnen. Een ander gevolg is dat sociale bewegingen, doordat hun

leden tegelijkertijd ook in vele andere bewegingen (passief) actief zijn, vermoedelijk meer geïntegreerd zijn dan vroeger. Door al die overlap-pende activisten wordt het netwerk van verwante sociale bewegingen meer geïntegreerd. Gevolg is ook dat grote mobilisaties daardoor ook heel wat massaler kunnen zijn dan vroeger: de informatie stroomt veel verder dan voorheen doorheen die diffuse en overlappende netwerken. In dit hoofdstuk vonden we dus een sterk effect van ICT-gebruik op politieke participatie: de diversiteit van participatie neemt toe. We weten echter niet of door ICT de totale participatie toeneemt of niet. Met andere woorden, we weten niet of activisten niet alleen meer verschillende engagementen hebben maar ook in totaal meer tijd en moeite in hun activisme investeren. Als de diversiteit toeneemt ten koste van de totale inzet dan is dit niet per definitie een goede zaak voor het niveau van politieke participatie in een samenleving. Ook zouden er op de lange termijn wel eens perverse effecten kunnen zijn op de sterkte van de mobilisatie door sociale-bewegingsorganisaties. Immers, doordat activisten veel beter kunnen kiezen om mee te doen of niet, verschuift het zwaartepunt binnen een sociale beweging vermoedelijk van de organisaties naar de individuen. Als de bewegingsorganisaties daardoor verzwakken, zou dat op de lange termijn negatieve effecten kunnen hebben op hun aanbod van participatiemogelijkheden en de kracht van hun mobilisatie. En dus is het niet zeker dat deze autonomisering van de militant door ICT op de lange termijn een goede zaak is voor de politieke participatie. Als meer mensen gaan 'shoppen', dan wordt het voor organisaties steeds moeilijker nog een beroep te kunnen doen op een vaste kern van potentiële deelnemers. Het zou kunnen dat de meer diverse maar daardoor ook meer selectieve participatie uiteindelijk een deel van het participatieaanbod door sociale bewegingsorganisaties doet opdrogen. We zien in dit hoofdstuk ook een parallel met hoofdstuk twee in die zin dat we vaststellen dat ICT-gebruik de interne ongelijkheid onder activisten eerder doet toenemen. Langs de ene kant heb je de gewone militanten die slechts voor een paar dingen de straat op komen en geëngageerd zijn en die weinig ICT gebruiken; anderzijds heb je de superactivisten die een hele resem engagementen hebben en het Internet gebruiken om hun complexe activistenidentiteit te managen. Ook deze vaststelling beantwoordt in hoge mate aan de verwachtingen van de *deepening divide*-these.

In het vierde hoofdstuk versprongen we van analyiseniveau. We gingen na in welke mate ICTs toelaten dat bewegingsorganisaties (meso-

niveau) gaan samenwerken. Daar waar de vorige twee hoofdstukken op individuen focusten – respectievelijk de doorsnee burger en de activist – en nagingen hoe individuen dankzij Internet meer of anders politiek participeren, ging dit hoofdstuk uitsluitend over organisaties. Vergemakkelijkt de aanwezigheid van ICT de samenwerking tussen bewegingsorganisaties? De relevantie van deze vraag voor de hoofdvraag van dit onderzoek, met name in welke mate ICTs effect hebben op politieke participatie, zit hem vooral in het feit dat samenwerking tussen bewegingsorganisaties sterk gerelateerd is aan de mogelijkheden van bewegingsorganisaties om te mobiliseren (met politieke participatie van individuen tot gevolg). Hoe meer ICTs toelaten dat sociale-bewegingsorganisaties onderling samenwerken in gemeenschappelijke campagnes, hoe dichter en meer geïntegreerd het bewegingsnetwerk dus wordt en hoe groter de kans dat de gemeenschappelijke mobilisatie effectief is en meer mensen aanzet tot effectieve deelname. De case die we in dit hoofdstuk ter hand namen was die van de Schone Kleren Campagne (SKC). In een reeks interviews werd systematisch nagegaan of de samenwerking tussen de constituerende organisaties van de SKC beïnvloed werd door de komst van ICT. We vroegen onze respondenten expliciet om de toestand van vóór de doorbraak van het Internet te vergelijken met de huidige situatie. De resultaten liggen in de lijn van de resultaten van hoofdstuk drie over de individuele activisten. Wat Internet vooral doet, is er voor zorgen dat organisaties hun zwakke banden met andere organisaties op een relatief goedkope en weinig arbeidsintensieve manier kunnen onderhouden. Het hart van de SKC zijn en blijven echter de echte face-to-face-vergaderingen die relatief zeldzaam zijn. Daar worden de echte afspraken gemaakt, wordt wederzijds vertrouwen gekweekt en kan er echt onderhandeld worden. Tussen die vergaderingen door zorgt ICT er voor dat het momentum dat tijdens de vergaderingen werd opgebouwd min of meer blijft bestaan, ICT houdt het netwerk levend en zorgt voor een (zwak) organisatieleven buiten de vergaderingen om, de communicatiestroom wordt meer continue. De informatie die via ICT omgaat, is wel vooral ondersteunend en ‘eenvoudig’. Ook laat ICT toe om organisaties die niet echt in de campagne investeren, marginale leden dus, toch min of meer met de campagne gelieerd te laten blijven in een soort van *stand-by mode*. ICT zorgt er dan voor dat de campagne veel sneller en makkelijker opnieuw kan uitbreken uit zijn eigen kleine kern van sterk geëngageerde bewegingsorganisaties om de ruimere beweging warm te maken voor een

actie of een evenement. De zwakke banden worden dus uitgebreid door ICT, terwijl men voor de sterke banden een beroep blijft doen op face-to-face contacten. Belangrijk is verder dat het Internet er in de SKC niet voor zorgt dat de communicatie horizontaler of meer decentraal verloopt. Nogal wat wetenschappelijke *believers* van het Internet hebben beweerd dat het nieuwe medium ook tot een totaal andere, meer egalitaire, minder gecentraliseerde en minder hiërarchische organisatiestructuur zou leiden omdat iedereen direct met iedereen zou kunnen communiceren zonder de traditionele hiërarchische 'bevelslijnen' te volgen. Dit is in de SKC duidelijk niet het geval. De deelnemende organisaties communiceren allen vrijwel alleen met de centrale kern en vrijwel nooit met elkaar en de centrale organisatorische kern communiceert dan terug naar de ledenorganisaties. De volle interactieve mogelijkheden van het Internet worden dus niet benut en de campagne blijft daardoor beantwoorden aan een relatief traditioneel hiërarchisch organisatietype. Ook bleek uit de SKC-case dat niet alle bewegingsorganisaties even vlot met het Internet omgaan. De SKC is een campagne die bestaat uit zogenaamde oude sociale bewegingen (vakbonden) en nieuwe sociale bewegingen (derde-wereld). Beide soorten sociale bewegingen gaan anders met ICT om. Voor de nieuwe bewegingen is ICT een essentieel deel van hun werking, de oude bewegingen zijn meer gericht op face-to-face-momenten en directe interactie tussen vrijgestelden en militanten. Alles tezamen beschouwd, was het frappant hoe weinig de komst van ICT de eigenlijke werking van de SKC heeft bepaald. Veruit de meeste geïnterviewden erkenden de merites van het Internet maar relativeerden tegelijkertijd zijn substantiële impact.

In het vijfde hoofdstuk keerden we terug naar het individuele analyse-niveau, maar deze keer ging het niet over individuen los van organisaties (hoofdstukken twee en drie) of over hoe organisaties met elkaar omgaan (hoofdstuk vier) maar om de manier waarop individuen en politieke organisaties met elkaar interageren. Dit hoofdstuk focuste met name op de relatie tussen politieke partijen en de gebruikers van hun websites. Vraag was vooral welke rol de websites van politieke partijen spelen in de campagne: welke personen worden bereikt met de politieke informatie op het www? De belangrijkste kwestie was te weten te komen of webinformatie van politieke partijen alleen de reeds overtuigde partijkiezers bereikt of er integendeel toch in slaagt om nieuwe groepen van kiezers aan te boren – in theoretische zin is de vraag of het Internet voor meer politieke segmentatie en scheiding zorgt of juist

voor het omgekeerde, voor integratie en partijoverschrijdende communicatiestromen. Als dat laatste het geval zou zijn, zou dat betekenen dat het Internet wel degelijk voor een meer open burgerschapsparticipatie zorgt: mensen komen via het Net in contact met partijen en hun standpunten waar ze anders niet mee in contact gekomen zouden zijn. Politieke informatie kan in vele gevallen als een noodzakelijke voorwaarde voor (latere) politieke participatie beschouwd worden. Dus: in welke mate kunnen partijen via hun website nieuwe groepen bereiken (wat tot latere participatie kan leiden)? Naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 werd daarom een websurvey bij de bezoekers van de Belgische parlementaire partijen opgezet. De bevindingen van hoofdstuk twee worden volop bevestigd: de politieke gebruikers van het Internet zijn (zeer) hooggeschoold, overwegend mannelijk en sterk in politiek geïnteresseerd. Partijwebsites zijn dus geen geschikt medium om nieuwe gebruikers en politieke neofieten aan te trekken; het gaat om politiek actieven die *ook* het Internet gaan gebruiken. Ook een bevinding uit hoofdstuk vier, namelijk dat de interactieve toepassingen van het Internet weinig gebruikt worden, lijkt hier bevestiging te krijgen: mensen gaan naar websites van partijen om top-down informatie over die partijen te verwerven niet om met die partijen in interactie te treden. Dus de onmiddellijke participatieve meerwaarde van het Internet is beperkt (want alleen info opvragen is geen vorm van politieke participatie). Toch was de conclusie van dit hoofdstuk niet zondermeer pessimistisch. Immers, het bleek dat nogal wat onbesliste, twijfelende kiezers en kiezers van andere partijen de website van een bepaalde partij bezoeken (samen 40%). Niet onverwacht bekende het grootste deel van de bezoekers (60%) zich tot de partij waarvan het de website bezocht. Via het Internet kunnen partijen dus in zekere mate wel degelijk buiten de eigen groep breken. Een vraag die echter niet kon beantwoord worden, is hoe die 40-60% verhouding staat ten opzichte van de andere campagnemiddelen van politieke partijen. Er kan vermoed worden dat andere campagne-instrumenten (vb. folders die gebust worden, TV-spots, affiches...) meer niet-partijkiezers bereiken dan de partijwebsites zodat het segmentatiedoorbrekende karakter van het Internet zeker niet overschat mag worden. Als partijen zouden beslissen om meer in te zetten op het Internet ten koste van de andere campagne-elementen dan zou de segmentatie waarschijnlijk toenemen. Ook hier geldt dus het besluit dat Internet zeker een bijdrage kan leveren tot een goede communicatiemix, maar dat een exclusieve afhanke-

lijkheid van ICTs in de praktijk zou leiden tot een verarming van de communicatie en dus van de participatie.

Hoofdstuk zes ging door op impliciet dezelfde onderzoeksvraag: hoe zit het met de mobiliserende kracht van het Internet? Deze keer werd er echter meer expliciet gefocust op Internetmobilisatie *in vergelijking met* andere, meer traditionele mobilisatievormen. In welke mate kan Internetgemedieerde mobilisatie wedijveren met face-to-face mobilisatie? Zijn de effecten op kennis, attitudes en gedrag (participatie) gelijkwaardig of niet? Om dat uit te zoeken werd een uitvoerig innovatief experiment opgezet in twee landen (België en Canada) waarbij een gelijkaardige groep studenten werd blootgesteld aan verschillende mobilisatiemiddelen waaronder twee soorten websites, een interactieve en een niet-interactieve. De alternatieve mobilisatiekanalen waren een (niet-interactieve) face-to-face-presentatie door een spreker en een (interactief) rollenspel. De belangrijkste vaststelling was dat het Internet *beter* scoort dan de face-to-face-blootstelling wanneer het aankomt op het overdragen van kennis en attitudes maar *minder* goed scoort wanneer het er op aankomt mensen aan te zetten tot effectieve participatie. Het Internet lijkt een prima kanaal voor informatieoverdracht maar een minder performant mobilisatiekanaal. Belangrijk is verder dat de interactiviteit van de Internetinformatie er niet toe doet; zowel de interactieve als de niet-interactieve website leverden dezelfde resultaten op. Eens te meer lijkt het er op dat de effecten van het Internet op de participatie van individuen eerder indirect zijn. Het Internet kan bijdragen tot het genereren van de nodige kennis en attitudes die behulpzaam zijn om tot actie over te gaan maar het Internet is minder geschikt voor het mobiliseren tot actie zélf. Deze conclusie doet sterk denken aan de eerdere vaststellingen uit hoofdstuk drie (activisten) en hoofdstuk vier (SKC) waarbij het er telkens op neer kwam dat het Internet wel voor het onderhouden (of creëren) van zwakke banden kan instaan maar minder geschikt is voor het maken van sterke banden. Om echt tot actie over te gaan – deelname brengt voor het individu steeds ‘kosten’ met zich mee – volstaan zwakke banden niet maar zijn sterkere banden nodig die de hogere participatiekosten kunnen compenseren. Het overdragen van informatie of het bijspijkeren van attitudes is voor een individu veel minder kostelijk en daar kan het Internet op zich wel volstaan. Toch moeten we deze vanuit participatieperspectief eerder pessimistische conclusies wat relativeren. Wat het experiment niet in kaart bracht waren de inspanningen die organisaties moeten leveren

om face-to-face- of Internetgewijs te mobiliseren. Het hoeft geen betoog dat het voor de organisatie veel duurder is om via face-to-face kanalen te mobiliseren terwijl via het Internet goedkoop en met weinig moeite veel mensen kunnen aangesproken worden. Tengevolge daarvan zou het vanuit participatieperspectief wel eens beter kunnen zijn als organisaties via Internet gaan mobiliseren: hoewel het kanaal op zichzelf minder performant is, zorgt de grootte van de groep die aldus zonder veel kosten bereikt wordt er voor dat het nettoresultaat toch méér participatie is.

Hoofdstuk zeven handelde niet over individuen maar over organisaties. In plaats van de contacten tussen organisaties die zich in hetzelfde land bevinden centraal te stellen, zoals de analyse van de SKC in hoofdstuk vier, werd er deze keer ingezoomd op de *internationale* contacten tussen bewegingsorganisaties. De analyse van de rol van ICT in het op de been houden van de SKC leerde dat de impact van ICT al bij al gelimiteerd was: de samenwerking vóór het in zwang raken van het Internet was niet fundamenteel anders dan er na. De vraag bleef echter of de relatief 'zwakke' resultaten van hoofdstuk vier niet te danken waren aan het feit dat het allemaal om nationale organisaties ging die elkaar kenden en dus niet ten volle moesten gebruik maken van de mogelijkheden van het www om met elkaar samen te werken. Immers, het is te verwachten dat het Internet vooral voordelen biedt wanneer het gaat om communicatie die de grenzen van tijd en ruimte tart. We verwachten met andere woorden dat, veel meer dan de collaboratie tussen nationale organisaties, eerder de samenwerking tussen internationale bewegingsorganisaties sterk kan profiteren van het Internet. Transnationale communicatie en samenwerking heeft sowieso af te rekenen met afstands-, tijds- en ook financiële barrières. Misschien kan ICT die drempels helpen overwinnen? Om dat na te gaan, gebruikten we het vertrouwde design van hoofdstuk vier: we vergeleken de internationale samenwerking van een reeks van antioorlogsprotesten doorheen de tijd. We gingen daarbij na of de meest recente mobilisatiegolf, met name het protest tegen de oorlog in Irak in 2003, gestoeld was op een, dankzij het Internet, andere, betere en vlottere internationale samenwerking in vergelijking met eerdere antioorlogsprotesten die zich afspeelden voor het Internet bestond (anti-raketten in de jaren '80 en tegen de eerste Golfoorlog begin '90). Ondanks de onmiskenbaar hogere barrières wijzen de bevindingen qua internationale samenwerking heel sterk in dezelfde richting als die in hoofdstuk vier over natio-

nale samenwerking: ICT heeft een verschil gemaakt maar dat verschil is niet echt heel groot. Het is onmiskenbaar een feit dat ICTs een snellere internationale mobilisatie en collaboratie toestaan. Daardoor kan men aannemen dat ook de schaal van de internationale samenwerking tussen bewegingsorganisaties is toegenomen: meer organisaties kunnen aan boord gehaald worden. Maar fundamenteel verloopt de samenwerking niet anders dan vroeger. De kern van de samenwerking blijft gestoeld op face-to-face-bijeenkomsten. De meest recente en massale internationale protesten tegen de oorlog in Irak, bijvoorbeeld, werden voorbereid op fysieke bijeenkomsten in de schoot van verschillende Europese Sociale Fora. Natuurlijk halen ICTs sommige praktische drempels weg maar de getuigenissen leren dat de komst van de fax eind jaren '80 een zeker even groot effect heeft gehad. Ook blijven dezelfde problemen voor samenwerking zoals in de jaren '80 en '90 opduiken. Zo zijn er de ideologische en culturele verschillen tussen de organisaties in de verschillende landen en ook de verschillende politieke contexten waarin deze opereren. Ondanks de misschien makkelijkere communicatie is de internationale samenwerking dus niet 'dieper' of 'sterker' door ICT omdat de nationale context, bijvoorbeeld of de lokale regering de oorlog al dan niet steunt, de belangrijkste determinant is en de internationale samenwerking daar duidelijk aan ondergeschikt blijft. Sociale bewegingen zijn en blijven op de eerste plaats nationale bewegingen, het Internet lijkt daar op het eerste gezicht niet veel verschil in te kunnen maken.

Hoofdstuk acht was van een heel ander allooi dan de vorige hoofdstukken. De hoofdstukken daarvoor handelden over individuen (micro) of organisaties (meso); dit ene hoofdstuk was gewijd aan de manier waarop de overheid (macro) via ICT de politieke participatie kan (en wil) stimuleren. Immers, als politieke participatie betekent dat individuen hun preferenties aan de overheid meedelen, dan is het evident dat de overheid zelf die communicatie kan organiseren of ten minste faciliteren (vb. verkiezingen zijn een door de overheid georganiseerde vorm van politieke participatie). Vraag in dit hoofdstuk was dus in welke mate de Belgische overheid de burgers probeert te laten participeren aan het beleid. Daarbij werd vergeleken met de situatie in Canada, een land dat bekendstaat om zijn vooruitstrevend beleid inzake politieke participatie via Internet. De data bestonden uit interviews met verantwoordelijke beleidsmakers en secundair materiaal. Het besluit van de analyse is klaar en duidelijk: op dit moment doet de

Belgische (en Vlaamse) overheid niet erg veel inspanningen om via ICT mensen bij het beleid te betrekken. Van zogenaamde *e-democracy* is dus eigenlijk geen sprake. Ook werd vastgesteld dat zelfs in Canada de door de overheid georganiseerde politieke participatie via het Internet in zijn kinderschoenen staat; het gaat dus geenszins om een typisch Belgisch fenomeen. De redenen voor de afwezigheid van ernstige *e-democracy*-initiatieven zijn minder van praktische dan wel van ideologische aard. Ten eerste is er verzet tegen de Internetgemiddelde vorm van politieke participatie omdat het ongelijkheid impliceert zolang er een *digital divide* bestaat; in het tweede hoofdstuk gaven we aan dat de achterstelling van zwakkere groepen op het Net zeker nog niet helemaal is verdwenen. Ten tweede zijn vele politici niet overtuigd van de compatibiliteit van Internetparticipatie met de representatieve democratie. Dat heeft te maken met het feit dat politieke participatie in de vorm van *e-democracy* inderdaad een directe impact van de bevolking op het beleid impliceert. Nogal wat mandatarissen en verkozenen lijken daar aanstoot aan te nemen omdat hun vertegenwoordigende rol daardoor gedeeltelijk zou kunnen uitgehold worden. Met deze principiële bezwaren voor ogen lijkt het dan ook te verwachten dat *e-democracy* nog niet voor morgen is. ICT zou vermoedelijk een diepgaand effect kunnen hebben als de overheid van dat medium gebruikt maakt om burgers rechtstreeks hun preferenties te laten meedelen – dat potentieel effect wordt duidelijk aangevoeld door de verkozenen des volks. Maar dat impliceert dat er anders wordt gedacht over democratie in het algemeen en dat er openingen worden gelaten om de representatieve democratie aan te vullen. Dat is in de Belgische context niet evident. Een mogelijk te ontwikkelen tussenweg is dat er meer gebruikt wordt van zogenaamde ‘e-consultaties’ die niet haaks staan op representatie maar integendeel de verkozenen beter zouden informeren. Zulke initiatieven kunnen echter alleen door de parlementen genomen worden terwijl de huidige dynamiek zich vooral in het kamp van de uitvoerende macht bevindt die ICT vooral aanwendt om meer efficiënt diensten aan de burgers te kunnen aanbieden. Het parlement zit echter gevangen in de zogenaamde *middleman paradox* en lijkt niet geneigd te zijn op de ICT-kar te springen.

Waar brengt dat alles ons nu? Wat is de rode draad door het gehele onderzoek? Is de doorbraak van ICT en vooral het Internet een goede of een slechte zaak voor het niveau en de aard van de politieke participatie? Zoals gesteld, is het antwoord dat doorheen de zeven empirische

deelonderzoeken van dit onderzoeksproject naar voren komt, genuanceerd. Op sommige vlakken leveren ICTs zeker een bijdrage tot de politieke participatie, op andere vlakken zijn er geen of nauwelijks effecten, op nog andere vlakken lijken de effecten eerder negatief te zijn.

Aan de positieve zijde zijn er een aantal duidelijke lijnen doorheen de bevindingen te trekken. Een concept dat verschillende keren terugkwam doorheen de verschillende deelonderzoeken waren de zogenaamde 'zwakke banden'. Die zwakke banden kunnen door ICT heel makkelijk en goedkoop onderhouden worden, ze vragen weinig investering, tijd en moeite ook als het gaat om banden met mensen/organisaties die zich sociaal of geografisch veraf bevinden (hoofdstuk twee). Zwakke banden zijn belangrijk omdat ze toelaten om mobilisatieboodschappen veel verder in tijd en ruimte te verspreiden. Organisaties en individuen beschikken dankzij ICT over een groter netwerk van mensen/organisaties waarmee niet echt nauwe relaties bestaan maar die bij tijd en wijle kunnen aangeschreven worden (hoofdstuk 3). Gevolg is dat er met meer verschillende organisaties/individuen contacten kunnen onderhouden worden. ICT zorgt dus onmiskenbaar voor een vergroting van de sociale structuur en houdt dus de potentie in om meer mensen te bereiken met mobiliserende boodschappen. Gevolg is dat de mobilisatie, en dus ook de participatie, in sommige omstandigheden waarschijnlijk meer massaal is dan voorheen. Niemand is immuun voor de participatiemicrobe want iedereen heeft in zijn (zeer brede) kring wel iemand die hem of haar potentieel kan aanspreken om te participeren. Maar niet alleen het *aantal* mensen dat participeert maar ook de *diversiteit* daarvan lijkt te worden beïnvloed door ICT-gebruik. Hoe meer contacten mensen hebben, hoe verder hun netwerk reikt, hoe groter de kans dat er in dat netwerk ook andere types mensen voorkomen en dus hoe groter de kans dat die 'andere' mensen aangesproken worden om te mobiliseren. De data over de multi-issue-activisten en hun gebruik van het Internet geven aan dat niet alleen meer verschillende mensen participeren maar dat die mensen net door hun ICT-gebruik ook in staat zijn om meer verschillende thema's te volgen en rond meer verschillende kwesties te participeren (hoofdstuk 3). Toenemende diversiteit slaat dus zowel op personen als op hun engagementen. Hetzelfde geldt voor organisaties: ze worden voortdurend betrokken in initiatieven rond andere thema's, het hoofdstuk over de Schone Kleren Campagne ging daar over (hoofdstuk 4). Naast een potentieel positief effect op het aantal deelnemers en de diversiteit van hun politieke par-

ticipatie heeft ICT onmiskenbaar een effect op de *snelheid* waarmee mensen en organisaties kunnen bereikt worden om te participeren (hoofdstuk 7). Het Internet heeft zonder twijfel de snelheid van de mobilisatie en dus van de participatie gefaciliteerd. Samengevat zien we aan de optimistische zijde dus dat ICT het aantal deelnemers, de diversiteit van hun participatie en de snelheid van mobilisatie beïnvloedt. De meest recente ontwikkeling in dit verband is het groeiend succes van sociale-netwerk-toepassingen zoals Facebook. De opgang van dit fenomeen was te recent om het nog adequaat op te nemen in het onderzoeksdesign, maar we hebben alle redenen om aan te nemen dat ook deze sites een gelijkaardig effect sorteren: er worden nieuwe ‘zwakke’ netwerken gecreëerd, die steeds uitgebreider worden en daardoor ook steeds meer inter-connecties mogelijk maken. Ook hier maakt Internet vooral meer *weak ties* mogelijk, maar het verandert weinig aan de fundamentele sociale-netwerkstructuren.

Waar ICT blijkt het empirisch materiaal niet veel aan heeft gewijzigd is de vaststelling dat de kern van de meeste participatie nog steeds verloopt via face-to-face-interactie. Als het echt belangrijk is, als er vertrouwen en engagementen nodig zijn, als participatie echt kostelijk is, dan volstaat het Internet duidelijk niet als communicatie-instrument. We zagen dit zowel gebeuren op individueel niveau als op organisatie-niveau. We vonden bijvoorbeeld dat het Internet mensen wel kan informeren over behartenswaardige kwesties en zelfs hun attitudes kan beïnvloeden maar dat het veel minder geschikt is om mensen ook echt te mobiliseren en tot participatie aan te zetten. Daarvoor is fysiek contact nog steeds veel effectiever (hoofdstuk 6). In de sociale-bewegingswereld zagen we dat de ruggengraat van nationale campagnes zoals de SKC (hoofdstuk 4) en van internationale antioorlogsplatforms (hoofdstuk 7) gevormd wordt door face-to-face bijeenkomsten. ICT zorgt wel voor meer tussentijdse communicatie maar die is eenvoudig en relatief schraal. De les die we daaruit vooral moeten trekken is dat ICT wel complementair zijn en de bestaande interactievormen aanvullen maar deze zeker *niet vervangen*. Telkens weer stelden we vast dat, bijvoorbeeld, de geïnterviewden stelden dat de nieuwe communicatietechnologieën uiteindelijk niet zoveel hadden veranderd en dat de kern van de participatie en mobilisatie grotendeels ongewijzigd was gebleven. Het Internet biedt meer mogelijkheden, zoals hierboven beschreven, maar is geen revolutie die alles verandert.

Een tweede niet-effect vaststelling heeft te maken met de vermeende fantastische *interactieve mogelijkheden* van het Internet. Hoewel het Internet vele mogelijkheden biedt, zijn we verschillende keren op de vaststelling gestoten dat die mogelijkheden nauwelijks gebruikt worden. Individuen interageren niet met partijen via hun website maar vragen top-down informatie op (hoofdstuk 5), organisaties interageren niet horizontaal maar zenden informatie naar het centrum en wachten tot die van bovenuit terug naar beneden druppelt (hoofdstuk 4), de overheid gebruikt het Internet vooral om diensten te verspreiden en een betere service te verlenen niet om met de burgers in interactie te treden en hun preferenties te peilen (hoofdstuk 8). Ook stelden we vast dat organisaties hun interne werking niet horizontaler of participatiever maken door de beschikbaarheid van ICTs (hoofdstuk 4). Het omgekeerde lijkt het geval: ICT wordt ingeschakeld in de bestaande organisatieloga en doorbreekt de hiërarchie en het centralisme niet. In plaats van ons zoals in dit onderzoek af te vragen wat het Internet doet met organisaties zien we dus dat de omgekeerde vraag zeker even legitiem is: wat doen organisaties met ICT? Kortom, het is dus niet zo dat het Internet voor een grote wijziging in de participatiegerelateerde informatiestromen heeft gezorgd. Dit betekent uiteraard niet dat ICTs niet tot een zekere democratisering zouden hebben geleid. Cruciale informatie is veel toegankelijker geworden en kan door vele gebruikers simultaan worden geraadpleegd. Openbaarheid van bestuur is dus in de praktijk mogelijk geworden, veel meer dan dit vroeger het geval was. In die zin kunnen we er dan ook van uit gaan dat de bestaande literatuur zich vergist van causaal mechanisme: de democratiserende gevolgen van het Internet berusten niet op het feit dat iedereen nu ongeremd haar of zijn mening zal te kennen geven, maar vooral op het feit dat reeds aanwezige informatie nu voor veel meer gebruikers direct toegankelijk wordt.

Aan de negatieve kant van de medaille zien we verschillende evoluties die zorgen baren. Ten eerste stelden we in verschillende deelonderzoeken vast dat 'sterke' groepen disproportioneel veel gebruik maken van het Internet voor politieke doelen waardoor de *ongelijkheid* in politieke participatie door ICT eerder lijkt toe dan af te nemen. Internet mag dan goed gespreid zijn in de bevolking, degenen die er ook politiek mee aan de slag gaan, zijn hoger geschoold, jonger en mannelijk (hoofdstuk 2). Hetzelfde stelden we vast bij de activisten zelf: het zijn vooral de 'superactivisten' die ICT gebruiken, veel minder de marginale en

‘zwakkere’ randactivisten die af en toe deelnemen (hoofdstuk 3). Het lijkt duidelijk te zijn dat ICT niet de manier is om groepen die al ondermaats participeren over de brug te krijgen, het tegendeel lijkt het geval te zijn. Politieke participatie via het Internet is dus niet alleen een kwestie van de loutere beschikbaarheid van de technologie maar vermoedelijk veel meer een functie van bestaande politieke interesses en voorgegeven participatiedisposities. Ons onderzoek bevestigt dus grotendeels de verwachtingen van een *deepening divide*, en dit is ook een belangrijke beleidsconclusie. Het beleid is er immers te lang van uitgegaan dat het volstond om de toegang tot het Internet democratischer te spreiden. In werkelijkheid blijken de cruciale processen betrekking te hebben op wat met precies doet op het Internet, en het is niet de toegang als dusdanig die het grootste effect heeft.

In zekere zin gaat het geloof in het Internet als politiek instrument uit van het klassieke liberale ideaalbeeld: een samenleving van autonome en zelfbewuste burgers die zich bewust zijn van hun belangen en de capaciteiten hebben om die belangen ook met alle mogelijke middelen te verdedigen. Dat beeld lijkt niet helemaal overeen te stemmen met de empirische werkelijkheid.

Een tweede reden voor bezorgdheid wordt gevoed door de bevindingen dat het Internet de politieke *segregatie* van sociale groepen zou kunnen aanzwengelen. Via ICT treden mensen op de eerste plaats in contact met gelijkgezinden, het is niet de plaats waar *bridging social capital* wordt aangemaakt waarbij voorheen niet-verbonden groepen met elkaar gaan interageren en samen participeren. Dat bleek vooral in de analyse van de bezoekers van de websites van de politieke partijen (hoofdstuk 5). Die bezoekers zijn in grote mate reeds partijsupporters die op zoek gaan naar bevestiging van hun voorkeur. De eigenheid van het Internetmedium is precies dat mensen zelf kunnen kiezen welke boodschappen (van welke groepen of organisaties) ze willen ontvangen. Dat is helemaal anders dan de traditionele massamedia, vooral de TV, waarbij het publiek geconfronteerd wordt met een aantal afwijkende boodschappen en tegenstrijdige meningen door op een bepaalde zender af te stemmen. Als mensen dus meer info van het Net gaan halen en minder andere media raadplegen en als organisaties hun andere informatiekkanalen afbouwen om plaats te maken voor het Internet dan zou dat op termijn de maatschappelijke segregatie kunnen bevorderen, het publieke debat kunnen fnuiken en mensen alleen maar

in hun eigen grote gelijk kunnen bevestigen. Dit fenomeen kan verstrekkende maatschappelijke gevolgen hebben. Uit historisch onderzoek weten we dat ontzuilingsprocessen in de jaren zestig van de 20ste eeuw onder meer werden ingezet doordat de openbare omroep er toen voor zorgde dat iedereen dezelfde politieke en maatschappelijke informatie ontving, over de vroegere maatschappelijke en ideologische scheidingslijnen heen. ICTs maken het nu mogelijk zich terug af te schermen van 'ongewenste' (of ideologisch niet-congruente) informatie, waardoor er meer kansen zijn op maatschappelijke segmentatie.

Een derde kwestie is de verhouding tussen participatie en mobilisatie. Het Internet maakt sterke individuen sterker. Ze beschikken over meer informatie, een groter netwerk, en zijn minder afhankelijk van organisaties. Het hoofdstuk over de activisten wees duidelijk in die richting. Mensen volgen meer thema's en participeren meer wisselend en selectief, wanneer het hen uitkomt. Vermoedelijk gaat daardoor de duurzaamheid van de participatie achteruit, wordt het selectiever en vrijblijvender, hoewel we daarvoor geen directe aanwijzingen hebben. Hoe dan ook lijkt de rol van organisaties daardoor wat uitgehold te raken, het zwaartepunt verschuift naar de individuen. Zowel de deelonderzoeken over de activisten (hoofdstuk drie) als over de overheid (hoofdstuk acht) wezen indirect op deze evolutie waarbij het Internet een verzwakking van de *intermediaire en representatieve structuren* inhoudt. Als dat er op termijn voor zorgt dat mobiliserende organisaties en sociale bewegingen minder actief gaan worden, minder mogelijkheden hebben om te mobiliseren en dus een kleiner participatieaanbod gaan aanbieden dan zijn de consequenties op lange termijn zondermeer negatief. Als ICT de individuen versterkt en daardoor de organisaties verzwakt dan brengt dat op den duur onvermijdelijk minder politieke participatie en ook minder effectieve politieke participatie met zich mee. Participatie blijft immers onvermijdelijk afhankelijk van de participatiemogelijkheden die door sociale organisaties en andere collectieve actoren worden aangeboden, en het is dan ook belangrijk de toekomstige ontwikkelingskansen van die organisaties mee in de analyse te betrekken. De toegenomen communicatiemogelijkheden via het Internet vormen immers geen volwaardig functioneel equivalent voor de mobilisatiemogelijkheden van de meer klassieke (nieuwe of oude) sociale bewegingen.

Als algemeen besluit kunnen we dus stellen dat de doorbraak van ICT zonder twijfel een effect heeft gehad op de politieke participatie. Er zijn aanwijzingen dat de drempels voor participatie omlaag gaan waardoor de massaliteit van de participatie kan toenemen alsook de diversiteit van thema's waar mensen zich mee bezig houden. Toch zijn de logica en de mechanismen van participatie door ICT niet fundamenteel gewijzigd. Dat de kwantiteit van de participatie vermoedelijk groeit door ICT mag de ogen niet doen sluiten voor de toegenomen participatieongelijkheid en segregatie. Vooral op lange termijn zou wel eens kunnen blijken dat de kwaliteit van de politieke participatie dankzij ICT eerder gedaald dan gegroeid is. Het toegenomen ICT-aanbod mag het dan voor het individu gemakkelijker hebben gemaakt zijn of haar stem te laten horen, in de praktijk is het nog altijd zo dat een effectieve of politiek succesvolle participatie vooral afhankelijk is van het aanbod van sterke sociale organisaties.

REFERENTIES

- Ahmed, Nahleen. 2006. 'An Anthology of E-participation Models' in G. Bertucci (ed.), *E-Participation and E-Government: Understanding the Present and Creating the Future*. Budapest: United Nations.
- Ahuja, Manju K. en Kathleen M. Carley. 1999. 'Network Structure in Virtual Organisations'. *Organization Science*. 10 (6): pp.747-757.
- Alexander, Alistair. 2003. 'A Revolution for Revolt'. *The Guardian*, February 20. Available online: <http://technology.guardian.co.uk/online/story/0,,898666,00.html>.
- Archief André De Smet. AMSAB. 246/41. *Oproep, verslagen, toespraak, pamfletten, specimen, nota's, statuten, ontwerp, brieven van A. De Smet, K. Maes, A. Bogaert betreffende Centraal Comité: buitenlandse politiek, USSR, 8 mei, rakettenstrijd, vrouwenwerking, De Rode Vaan, KPB-Vorst, VAKA, e.a., 1982-1987*.
- _____. AMSAB. 246/170. *Persknipsels, verslagen, omzendbrieven, rapporten, specimina betreffende Vrede: rakettenstrijd (246/00170) / 1980-1991*.
- Archief VAKA. AMSAB. 556/59.1. *Stukken betreffende Internationale Werkgroep. 1984-1988*.
- _____. AMSAB. 556/64.2. *Verslagen, brochures, notities. Werkgroep Internationaal. 1982-1987*.
- _____. AMSAB. 556/30.1. *Verslagen, omzendbrieven. OCV-stuurgroep; gemengde stuurgroep OCV-VAKA. 1981-1989*.
- _____. AMSAB. 556/94.1. *Verslagen. Nationale stuurgroep. 1979-1988*.
- _____. AMSAB. 556/97.3. *Ingekomen stukken. Vanuit Nederland. 1980-1984*.
- _____. AMSAB. 556/31.1. *Dossier. Nationale anti-rakettenbetoging. 17/III/1985*.
- _____. AMSAB. 556/50.1. *Stukken betreffende Internationale Werkgroep. 1989-1990*.
- _____. AMSAB. 556/6.6. *Dossier. Internationale mars in Brussel voor een atoomvrij Europa. 18/IV/1981*.
- Archief Vrede vzw. AMSAB. 184/196. *Dossier "De Internationale vredesbeweging", ['80]*.
- _____. Niet geklasseerd archief Vrede vzw. *Inkomende korrespondentie, 1990*.
- Archief WRI (World Resisters' International). AMSAB. 201/35.1. *Specima. WPC, "Peace News Bulletins", Helsinki, 1989-1993*.
- Arquilla, John en David Ronfeldt. 1996. *The Advent of Netwar*. Santa Monica, RAND Corporation.

- Assael, Henry. 2005. 'A Demographic and Psychographic Profile of Heavy Internet Users and Users by Type of Internet Usage'. *Journal of Advertising Research*. 45 (1): pp.93-123.
- Ayres, Jeffrey M. 1999. 'From the Streets to the Internet: The Cyber-Diffusion of Contention'. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 566: pp.132-143.
- Bandy, Joe en Jackie Smith. 2005. 'Factors Affecting Conflict and Cooperation in Transnational Movement Networks' in Joe Bandy en Jackie Smith (eds.), *Coalitions Across Borders: Transnational Protest and the Neoliberal Order*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., pp.231-252.
- _____. (eds). 2005. *Coalitions across Borders: Transnational Protest and the Neoliberal Order*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Barber, Benjamin R. 1994. *Strong Democracy. Participant Politics for a New Age*. Berkeley, University of California Press.
- Bédoyan, Isabelle, Peter Van Aelst en Stefaan Walgrave. 2004. 'Limitations and Possibilities of Transnational Mobilization: The Case of EU Summit Protesters in Brussels, 2001'. *Mobilization*. 9 (1): pp.39-54.
- Bekkers, Victor. 2003. 'E-government and the emergence of virtual organizations in the public sector'. *Information Polity*. 8 (3 en 4): pp.89-102.
- Bekkers, Victor en Marcel Thaens. 2002. 'E-government op een kruispunt van wegen'. *Bestuurskunde*. 8 (december 2002): pp.328-337.
- Bekkers, Victor, Hein Van Duivenboden en Miriam Lips. 2005. 'Van e-government naar e-governance' in M. Lips, V. Bekkers en A. Zuurmond (eds.), *ICT en Openbaar Bestuur*. Utrecht: Lemma.
- Benford, Robert D. 1993. 'Frame Disputes Within the Nuclear Disarmament Movement'. *Social Forces*. 71 (3): pp.677-701.
- Bennett, W. Lance. 2003. 'Communicating Global Activism. Strengths and Vulnerabilities of Networked Politics'. *Information, Communication & Society*. 6 (2): pp.143-168.
- _____. 2005. 'Social Movements Beyond Borders: Understanding Two Eras of Transnational Activism' in Donatella della Porta en Sidney Tarrow (eds.), *Transnational Protest and Global Activism*. Boulder, Colo.: Rowman & Littlefield, pp.203-226.
- Bennett, W. Lance, Christian Breunig en Terri E Givens. 2008. 'Communication and Political Mobilization: Digital Media and the Organization of Anti-Iraq War Demonstrations in the U.S.' *Political Communication*. 25: pp.269-289.
- Bennett, W. Lance en Robert Entman. 2001. *Mediated Politics: Communication in the Future of Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Bennett, W. Lance, Terri E. Givens en Christian Breunig. 2009. 'Crossing Political Divides: Media Use and Managing Complex Political Identities' in Stefaan Walgrave en Dieter Rucht (eds.), *Protest Politics. Demonstrations against the War on Iraq in the US and Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bentivegna, Sara. 2006. 'Rethinking Politics in the World of ICTs'. *European Journal of Communication*. 21 (3): pp.331-343.
- Best, Samuel en Brian Krueger. 2004. *Internet Data Collection*. Thousand Oaks, Sage.
- _____. 2005. 'Analyzing the representativeness of Internet political participation'. *Political Behavior*. 27 (2): pp.183-216.
- Best, Samuel J. en Brian S. Krueger. 2006. 'Online interactions and social capital – Distinguishing between new and existing ties'. *Social Science Computer Review*. 24 (4): pp.395-410.
- Bimber, Bruce. 1999. 'The Internet and citizen communication with government: Does the medium matter?' *Political Communication*. 16 (4): pp.409-428.
- _____. 2000. 'Measuring the gender gap on the internet'. *Social Science Quarterly*. 81 (3): pp.868-876.
- _____. 2000. 'The Study of Information Technology and Civic Engagement'. *Political Communication*. 17 (4): pp.329-333.
- _____. 2003. *Information and American Democracy: Technology in the Evolution of Political Power*. Cambridge, University Press.
- Bimber, Bruce en Richard Davis. 2003. *Campaigning online: The Internet in U.S. elections*. New York, Oxford University Press.
- Blais, André, Elisabeth Gidengil, Richard Nadeau en Neil Nevitte. 2002. *Anatomy of a Liberal Victory: Making Sense of the Vote in the 2000 Canadian Election*. Peterborough, ON, Broadview Press.
- Blumler, J. en S. Coleman. 2001. *Realising Democracy Online: A Civic Commons in Cyberspace*. Citizens Online/ IPPR.
- Blumler, Jay G. en Stephen Coleman. 2001. *Realising Democracy Online: A Civic Commons in Cyberspace*. Citizens Online/ IPPR.
- Bolgherini, Silvia. 2007. 'The Technology Trap and the Role of Political and Cultural Variables: A Critical Analysis of the E-government Policies'. *Review of Policy Research*. 24 (3): pp.259-275.
- Bonchek, M.S. 1995. *Grassroots in cyberspace: recruiting members on the Internet or do computer networks facilitate collective action? A transaction cost approach*. Paper presented at the 53rd Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago, IL.

- Boogers, Marcel en Gerrit Voerman. 2003. 'Surfing citizens and floating voters: Results of an online survey of visitors to political web sites during the Dutch 2002 General Elections'. *Information Polity*. 8 (1): pp.17-27.
- Brannan, Tessa en Peter John. 2006. *How Different are Telephoning and Canvassing? A Get out the Vote Field Experiment in the UK 2005 General Election*. Manchester, University of Manchester.
- Brousseau, Eric en Alain Rallet. 1998. 'Beyond Technological and Organizational Determinism: A Framework to Understand the Link Between Information Technologies and Organizational Changes' in S. MacDonald en G. Madden (eds.), *Telecommunications and Socio-economic Development*. North Holland: Elsevier, pp.245-262.
- Bushman, Brad J. en L. Rowell Huesmann. 2006. 'Short-Term and Long-Term Effects of Violent Media on Aggression in Children and Adults'. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*. 160: pp.348-352.
- Calhoun, Craig. 1998. 'Community without Propinquity Revisited: Communications Technology and the Transformation of the Urban Public Sphere'. *Sociological Inquiry*. 68 (3): pp.373-397.
- Cammaerts, Bart. 2005. 'ICT-usage among transnational social movements in the networked society – to organise, to mobilise and to debate' in Roger Silverstone (ed.), *Media, technology, and everyday life in Europe: from information to communication*. Aldershot, UK: Ashgate, pp.53-72.
- Cammaerts, Bart en Leo Van Audenhove. 2003. *ICT-Usage among Transnational Social Movements in the Networked Society: to organise, to mediate & to influence*. London: European Media Technology and Everyday Life Network.
- Carrol, William K. en R.S. Ratner. 1996. 'Master Framing and Cross-movement Networking in Contemporary Social Movements'. *The Sociological Quarterly*. 37 (4): pp.601-625.
- Carty, Victoria en Jake Onyett. 2006. 'Protest, Cyberactivism and New Social Movements: The Reemergence of the Peace Movement Post 9/11'. *Social Movement Studies*. 5 (3): pp.229-249.
- Castells, Manuel. 1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture. Volume I: The Rise of the Network Society*. Oxford, Blackwell.
- Center for Communication and Civic Engagement. 2004. *Democracy and Internet Technology*, <http://depts.washington.edu/ccce/digitalMedia/demonet.html>.
- Chadwick, Andrew. 2003. 'Bringing E-Democracy Back In. Why It Matters for Future Research on E-Governance'. *Social Science Computer Review*. 21 (4): pp.443-455.

- _____. 2006. 'Community, Deliberation and Participation: E-Democracy' in Andrew Chadwick (ed.), *Internet Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2006. 'Executives and Bureaucracies: E-government' in Andrew Chadwick (ed.), *Internet Politics: States, Citizens, and New Communication Technologies*. Oxford: Oxford University Press.
- Chadwick, Andrew en Christopher May. 2003. 'Interaction between States and Citizens in the Age of Internet: "eGovernment" in the United States, Britain and the European Union.' *Governance*. 16 (2): pp.271-300.
- Chaffee, Steven en Stacey Frank. 1996. 'How Americans get political information: Print versus broadcast news'. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 546: pp.48-58.
- Charih, Mohamed en Jacynthe Robert. 2004. 'Government On-Line in the Federal Government of Canada: the Organizational Issues'. *International Review of Administrative Sciences*. 70 (2): pp.373-384.
- Chatfield, Charles. 1992. *The American Peacemovement: Ideals and Activism*. New York, Twayne Publishers.
- Clark, John D. 2000. *Activism in the Public Sphere. Exploring the discourse of political participation*. Aldershot, Ashgate.
- Clark, John D en Nuno S Themudo. 2003. 'The Age of Protest: Internet-Based 'Dot Causes' and the 'Anti-Globalization' Movement' in John D Clark (ed.), *Globalizing Civic Engagement. Civil Society and Transnational Action*. London: Earthscan Publications Ltd, pp.109-126.
- Clift, S. 2004. *E-government and Democracy. Representation and Citizen Engagement in the Information Age*. Publicus.
- Clift, Steven L. 2004. *E-government and Democracy. Representation and Citizen Engagement in the Information Age*. Publicus.
- Cohen, Patricia, Jacob Cohen, Stephen G. West en Leona S. Aiken. 2003. *Applied Multiple Regression/Correlation Analysis for the Behavioral Sciences*. Mahwah, Erlbaum.
- Coleman, Stephen. 1999. 'Can the New Media Invigorate Democracy'. *Political Quarterly*. 70 (1): pp.16-22.
- _____. 2003. 'The Future of the Internet and Democracy: Beyond Metaphors, Towards Policy' in OECD (ed.), *Promise and Problems of E-Democracy: Challenges of online citizen engagement*: OECD.
- _____. 2004. 'Connecting Parliament to the Public via the Internet: Two Case Studies of Online Consultations'. *Information, Communication & Society*. 7 (1): pp.1-22.

- Coleman, Stephen en John Gotze. 2001. *Bowling Together: Online Public Engagement in Policy Deliberation*. London, Hansard Society.
- Coopman, Ted. 2003. *Dissentworks: Agency, Identity, And Emergent Dissent As Network Structures*. Paper presented at the International and Interdisciplinary Conference of the Association of Internet Researchers, October 16-19, Toronto, Ontario, Canada.
- Cortright, David. 2004. *A Peaceful Superpower: the Movement against War in Iraq*. Goshen, Fourth Freedom Forum.
- Cortright, David en Ron Pagnucco. 1997. 'Limits to Transnationalism: the 1980s Freeze Campaign' in Jackie Smith, Charles Chatfield en Ron Pagnucco (eds.), *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity Beyond the State*. New York: Syracuse University Press, pp.159-174.
- Crozier, Michael. 2002. 'The Network Society thesis:Theoretical adequacy and Research Possibilities' in M. Considine (ed.), *Knowledge, Networks and Joined-up Government*,. Melbourne: University of Melbourne.
- Cullen, Pauline P. 2005. 'Conflict and Cooperation within the Platform of European Social NGOs' in Joe Bandy en Jackie Smith (eds.), *Coalitions Across Borders: Transnational Protest and the Neoliberal Order*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., pp.71-94.
- Darnton, Robert. 1982. *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, Harvard University Press.
- Davis, Richard. 1999. 'The Internet as Participatory Forum' in R. Davis (ed.), *The Web of Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Davis, Richard en Diana Owen. 1998. *New Media and American Politics*. New York, Oxford University Press.
- De Vreese, Claes. 2007. 'Digital renaissance: young consumer and citizen?' *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 611: pp.207-216.
- De Vreese, Claes en Hajo Boomgaarden. 2006. 'News, Political Knowledge and Participation: The differential Effects of News Media Exposure on Political Knowledge and Participation'. *Acta Politica*. 41: pp.317-341.
- della Porta, Donatella. 1988. 'Recruitment Processes in Clandestine Political Organizations: Italian Left-Wing Terrorism' in Bert Klandermans, Hanspeter Kriesi en Sidney Tarrow (eds.), *From Structure to Action*. Greenwich: JAI Press.
- della Porta, Donatella en Mario Diani. 1999. *Social Movements. An Introduction*. Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- della Porta, Donatella en Hanspeter Kriesi. 1999. 'Sociale Movements in a Globalizing World: an Introduction' in Donatella della Porta, Hanspeter Kriesi

- en Dieter Rucht (eds.), *Sociale Movements in a Globalizing World*. London: Macmillan, pp.3-22.
- della Porta, Donatella, Hanspeter Kriesi en Dieter Rucht (eds). 1999. *Sociale Movements in a Globalizing World*. London: Macmillan.
- della Porta, Donatella en Lorenzo Mosca. 2005. 'Global-net for Global Movements? A Network of Networks for a Movement of Movements'. *Journal of Public Policy*. 25 (1): pp.165-190.
- _____. 2007. 'In Movimento: 'contamination' in action and the Italian Global Justice Movement'. *Global Networks*. 7 (1): pp.1-27.
- della Porta, Donatella en Sidney Tarrow. 2005. 'Transnational Processes and Social Activism: An Introduction' in Donatella della Porta en Sidney Tarrow (eds.), *Transnational Protest and Global Activism*. Boulder, Colo.: Rowman & Littlefield, pp.1-17.
- Delli Carpini, Michael X. 2000. 'GenCom: Youth, Civic Engagement, and the New Information Environment'. *Political Communication*. 17: pp.341-349.
- Delli Carpini, Michael X. en Scott Keeter. 1996. *What Americans know about politics and why it matters*. New Haven, Yale University Press.
- DeSanctis, Gerardine en Marshall S. Poole. 1994. 'Capturing the Complexity in Advanced Technology Use: Adaptive Structuration Theory'. *Organization Science*. 5 (2): pp.121-147.
- Diani, Mario. 1992. 'The Concept of Social Movement'. *Sociological Review*. 40: pp.1-25.
- _____. 2000. 'Social Movement Networks. Virtual and Real'. *Information, Communication & Society*. 3 (3): pp.386-401.
- _____. 2002. 'Networks and social movements: a research programme' in Mario Diani en Doug McAdam (eds.), *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action* Oxford: Oxford University Press, pp.299-317.
- _____. 2002. 'Introduction: Social Movements, Contentious Actions and Social Networks. 'From Metaphor to Substance' ' in Mario Diani en Doug McAdam (eds.), *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action* Oxford: Oxford University Press, pp.1-20.
- _____. 2003. 'Leaders' or Brokers? Positions and Influence in Social Movement Networks' in Mario Diani en Doug McAdam (eds.), *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press, pp.105-122.
- _____. 2005. *The Structural Bases of Movement Coalitions: Multiple Memberships in the 15 February 2003 Antiwar Demonstrations*. Paper presented at the

- annual meeting of the American Sociological Association, Aug 12, 2005, Philadelphia, PA.
- Diani, Mario en Doug McAdam (eds). 2003. *Social Movements and Networks: Relational Approaches to Collective Action*. Oxford: Oxford University Press.
- Dilevko, Juris. 2002. 'The Working Life of Southern NGOs: Juggling the Promise of Information and Communications Technologies and the Perils of Relationships with International NGOs' in Peter I. Hajnal (ed.), *Civil Society in the Information Age*. Aldershot: Ashgate, pp.67-94.
- DiMaggio, Paul, E. Hargittai, W. R. Neuman en J. P. Robinson. 2001. 'Social implications of the Internet'. *Annual Review of Sociology*. 27: pp.307-336.
- Druckman, James N. en Kjersten L. Nelson. 2003. 'Framing and deliberation: How citizens' conversations limit elite influence'. *American Journal of Political Science*. 47 (4): pp.729-745.
- Eagleton-Pierce, M. 2001. 'The Internet and the Seattle WTO Protests'. *Peace Review*. 13 (3): pp.331-337.
- Edminston, K. 2003. 'State and Local E-government: Prospects and Challenges'. *American Review of Public Administration*. 33 (1): pp.20-45.
- Edminston, Kelly D. 2003. 'State and Local E-government: Prospects and Challenges'. *American Review of Public Administration*. 33 (1): pp.20-45.
- Edwards, Arthur. 2004. 'The Dutch women's movement online. Internet and the Organizational Infrastructure of a Social Movement' in Wim van de Donk, Brian D Loader, Paul G Nixon en Dieter Rucht (eds.), *Cyberprotest. New media, citizens and social movements*. London: Routledge, pp.183-201.
- Epstein, Barbara. 1992. 'The Antiwar Movement During the Gulf War'. *Social Justice*. 19 (1): pp.115-137.
- _____. 2003. 'Notes on the Antiwar Movement'. *Monthly Review*. 55 (3): pp.109-116.
- Fisher, Dana R., Kevin Stanley, David Berman en Gina Neff. 2005. 'How Do Organizations Matter? Mobilization and Support for Participants at Five Globalization Protests'. *Social Problems*. 52 (1): pp.102-121.
- Gamson, William A. 1968. *Power and Discontent*. Homewood, Dorsey Press.
- _____. 1990. *The Strategy of Social Protest*. Belmont, CA, Wadsworth.
- Garrett, Kelly R. 2006. 'Protest in an Information Society. A review of literature on social movements and new ICTs'. *Information, Communication & Society*. 9 (2): pp.202-224.
- General Accounting Office. 2001. *Telecommunications, characteristics and choices of internet users*. Washington, D.C: General Accounting Office.

- Gerber, Alan S. en Donald P. Green. 2000. 'The Effects of Canvassing, Telephone Calls, and Direct Mail on Voter Turnout: A Field Experiment'. *American Political Science Review*. 94 (3): pp.653-663.
- Gerhards, Jürgen en Dieter Rucht. 1992. 'Mesomobilization: Organizing and Framing in Two Protest Campaigns in West Germany'. *American Journal of Sociology*. 98 (3): pp.555-596.
- Gerlach, Luther P. 1999. 'The Structure of Social Movements: Environmental Activism and Its Opponents' in Jo Freeman en Victoria Johnson (eds.), *Waves of Protest: Social Movements since the Sixties*. Marylans: Rowman & Littlefield Publishers, pp.85-98.
- Gibson, Rachel, Wainer Lusoli en Stephen Ward. 2005. 'Online participation in the UK: Testing a 'Contextualised' Model of Internet Effects'. *British Journal of Politics and International Relations*. 7 (4): pp.561-583.
- Gibson, Rachel, Andrea Römmele en Stephen Ward (eds). 2004. *Electronic Democracy. Political Organisations, Mobilisation and Participation Online*. London: Routledge.
- Giugni, Marco G. 2002. 'Explaining Cross-National Similarities among Social Movements' in Jackie Smith en Hank Johnston (eds.), *Globalization and Resistance: Transnational Dimensions of Social Movements*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, pp.13-29.
- Glasius, Marlies en Jill Timms. 2006. 'Social Forums: Radical Beacon or Strategic Infrastructure?' in Marlies Glasius, Mary Kaldor en Helmut Anheier (eds.), *Global Civil Society 2005/6*. London: SAGE publications Ltd, pp.190-238.
- Gosnell, Harold F. 1927. *Getting-Out-To-Vote: An Experiment in the Stimulation of voting*. Chicago, Chicago University Press.
- Gould, Roger V. en Roberto M. Fernandez. 1989. 'Structures of Mediation: A Formal Approach to Brokerage in Transaction Networks'. *Sociological Methodology*. 19: pp.89-126.
- Graber, Doris. 1990. 'Seeing is Remembering. How Visuals Contribute to Learning from Television News'. *Journal of Communication*. 40 (3): pp.134-155.
- _____. 2004. 'Mediated Politics and Citizenship in the Twenty-First Century'. *Annual Review of Psychology*. 55: pp.545-571.
- Granovetter, Marc. 1973. 'The Strength of Weak Ties'. *American Journal of sociology*. 78 (6 (may 1973)): pp.1360-1380.
- Green, Donald P. en Alan S. Gerber. 2001. 'Getting Out the Youth Vote: Results from Randomized Field Experiments'. Unpublished manuscript. Yale University.

- Greser, Hans. 2001. 'On the Functions and Consequences of the Internet for Social Movements and Voluntary Associations'. *Sociology in Switzerland: Social Movements, Pressure Groups and Political Parties*.
- Grönlund, A. 2003. 'Emerging Infrastructures for E-democracy'. *e-Service Journal*. 2 (1): pp.62-89.
- Grönlund, Åke. 2003. 'Emerging Infrastructures for E-democracy'. *e-Service Journal*. 2 (1): pp.62-89.
- Guillén, Mauro en Sandra Suárez. 2005. 'Explaining the Global Digital Divide: Economic, Political and Sociological Drivers of Cross-National Internet Use'. *Social Forces*. 84 (2): pp.681-708.
- Hajnal, Peter I. (ed.). 2002. *Civil Society in the Information Age*. Aldershot: Ashgate Publishing.
- Hampton, Keith N. 2003. 'Grieving for a lost network: Collective action in a wired suburb'. *Information Society*. 19 (5): pp.417-428.
- Hargittai, Eszter. 2000. 'Open Portals or Closed Gates: Channeling Content on the World Wide Web'. *Poetics*. 27 (4): pp.233-254.
- _____. 2004. 'Internet Access and Use in Context'. *New Media & Society*. 6 (1): pp.137-143.
- Hathaway, Will en David S. Meyer. 1997. 'Competition and Cooperation in Movement Coalitions: Lobbying for Peace in the 1980s' in Thomas R. Rochon en David S. Meyer (eds.), *Coalitions and Political Movements: The Lessons of the Nuclear Freez*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, pp.61-80.
- Haythornthwaite, Caroline. 2001. *Tie Strength and the Impact of New Media*. Paper presented at the Hawai'i International Conference On System Sciences, Maui, Hawaii.
- Hoff, Jens, Karl Löfgren en Lars Torpe. 2003. 'The State We Are In: E-democracy in Denmark'. *Information Polity*. 8 (1/2): pp.49-66.
- Hollander, Barry A. 2007. 'Media Use and Political Involvement' in Raymond W. Preiss, Barbara Mae Gayle, Nancy Burrell, Mike Allen en Jennings Bryant (eds.), *Mass Media Effects Research: Advances Through Meta-Analysis*. London: Lawrence.
- Hooghe, Marc. 1994. 'De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging. Autonomie en integratie in een gesloten politieke cultuur'. *Sociologische Gids*. 41 (2): pp.144-161.
- _____. 2002. 'Watching television and Civic Engagement. Disentangling the Effects of time, programs, and stations'. *Harvard International Journal of Press/Politics*. 7 (2): pp.84-104.

- _____. 2003. *Sociaal Kapitaal in Vlaanderen. Verenigingen en Democratische Politieke Cultuur*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Hooghe, Marc, Ellen Quintelier, Ellen Claes, Yves Dejaeghere, Stefaan Fiers, Lien cortios en Hedwig Frans. 2008. *Belgisch Jeugdonderzoek 2008: Een eerste portret van de opvattingen van de achttienjarige respondenten*. Leuven: KU Leuven.
- Hooghe, Marc en Patrick Stouthuysen. 2001. 'Het politiek gebruik van internet naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 8 oktober 2000'. *Res Publica*. 43 (4): pp.507-528.
- Hooghe, Marc en Wouter Teepe. 2007. 'Party Profiles on the Web. An Analysis of the Logfiles of Nonpartisan Interactive Political Internet Sites in the 2003 and 2004 Election Campaigns in Belgium'. *New Media & Society*. 9 (6): pp.965-985.
- Hooghe, Marc en Sara Vissers. 2006. *Nog steeds een Digital Divide? De democratisering van internet in Vlaanderen en Europa, 1997-2004*. Leuven, Antwerpen: KU Leuven/ Universiteit Antwerpen (InterMob Working Paper nr.1).
- _____. 2006. *Internet and Political Parties. The September 2006 Web Survey in Belgium*. Leuven, Antwerpen: KU Leuven/ Universiteit Antwerpen (InterMob Working Paper nr.6).
- _____. 2007. *Cyberinequalities. A Comparison of Differences in Political News Consumption using Online and Traditional Media*. Leuven, Antwerpen: KU Leuven/ Universiteit Antwerpen (InterMob Working Paper nr. 6).
- _____. 2007. 'Websites as a Campaign Tool for Belgian Political Parties. A Comparison between the 2000 and 2006 Local Election Campaigns' in Richard Davis, Diana Owen, David Taras en Stephen Ward (eds.), *Making a Difference: A Comparative View of the Role of the Internet in Election Politics*. Lanham: Lexington Books.
- Houtart, François. 1986. 'Nieuwe Vormen van Christelijk Sociaal-Politiek Engagement'. *Tijdschrift voor Sociologie*. 7 (1/2): pp.189-205.
- Howard, Philip en Steve Jones (eds). 2004. *Society Online. The Internet in Context*. Thousands Oaks: Sage.
- Howard, Philip N. 2006. *New Media Campaigns and the Managed Citizen*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Huckfeldt, Robert en John Sprague. 1992. 'Political Parties and Electoral Mobilization: Political Structure, Social Structure, and the Party Canvass'. *American Social Science Review*. 86: pp.70-86.
- Ion, Jacques. 1994. 'L'évolution des formes de l'engagement public' in Pascal Perrineau (ed.), *Engagement Politique. Déclin ou mutation?* Paris: Presses de la Fondation nationale des sciences politiques.

- Ion, Jacques en Bertrand Ravon. 1998. 'Causes publiques, affranchissement des appartenances et engagement personnel'. *Lien Social et Politiques – RIAC*. 39: pp.59-71.
- Jaeger, P. 2003. 'The endless wire: E-government as global phenomenon'. *Government Information Quarterly* (20): pp.323-331.
- Jaeger, Paul T. 2003. 'The endless wire: E-government as global phenomenon'. *Government Information Quarterly* (20): pp.323-331.
- Janssen, Davy. 2006. *E-democratie: Hoe, Wat, Waar of Niet? Beschouwingen voor Beleidsmakers*. Leuven: Steunpunt Beleidsrelevant Onderzoek.
- Jason, Leonard, Thomas Rose, Joseph Ferrari en Russ Barone. 1984. 'Personal versus impersonal Methods for Recruiting Blood Donations'. *Journal of Social Psychology*. 123: pp.139-140.
- Jennings, Kent M. en Vicki Zeitner. 2003. 'Internet Use and Civic Engagement: A Longitudinal Analysis'. *Public Opinion Quarterly*. 67 (3): pp.311-334.
- John, Peter, David Halpern en Zoe Morris. 2002. *Acquiring political knowledge through school curricula and practices: Evidence from England*. Paper presented at the European Consortium Political Research Joint Sessions, Turin, Italy.
- Johnson, Christopher M. 2001. 'A survey of current research on online communities of practice'. *The Internet and Higher Education*. 4 (1): pp.45-60.
- Jung, Joo-Young, Jack L. Qiu en Yong-Chan Kim. 2001. 'Internet connectedness and inequality: beyond the divide'. *Communication Research*. 28 (4): pp.509-537.
- Juris, Jeffrey S. 2005. 'The new digital media and activist networking within anti-corporate globalization movements'. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 597: pp.189-208.
- Kaltefleiter, Werner en Robert L Pfaltzgraff. 1985. *The Peace movements in Europe and the United States*. London, Sydney, Croom Helm.
- Kampen, Jarl, Kris Snijkers en Geert Bouckaert. 2005. 'Public Priorities Concerning the Development of E-government in Flanders'. *Social Science Computer Review*. 23 (1): pp.136-139.
- Kavada, Anastasia. 2006. *The 'alter-globalization movement' and the Internet: A case study of communication networks and collective action*. Paper presented at the Cortona Colloquium 2006 – Cultural Conflicts, Social Movements and New Rights: A European Challenge, 20-22 October 2006, Cortona, Italy.
- Kavanaugh, Andrea, Debbie Denise Reese, John M. Carroll en Mary Beth Rosson. 2005. 'Weak Ties in Networked Communities'. *Information Society*. 21 (2): pp.119-131.
- Keck, Margaret E en Kathryn Sikkink. 1998. *Activists Beyond Borders: Advocacy Networks in International Politics*. Ithaca, Cornell University Press.

- Kenski, Kate en Natalie Jomini Stroud. 2006. 'Connections Between Internet Use and Political Efficacy, Knowledge, and Participation'. *Journal of Broadcasting and Electronic Media*. 50 (2): pp.173-192.
- Kies, Raphael, Alexander Trechsel, Fernando Mendez en Philippe Schmitter. 2003. *Evaluation of the Use of New Technologies in order to Facilitate Democracy in Europe. E-democratizing the Parliaments and Parties of Europe*.
- Klandermans, Bert. 1991. 'The Peace Movement and Social Movement Theory' in Bert Klandermans (ed.), *International Social Movement Research. A Research Annual. Peace Movements in Western Europe and the United States*. Greenwich, London: JAI Press, pp.1-39.
- _____. 1997. *The Social Psychology of Protest*. Oxford, Blackwell Publishers.
- _____. 2009. 'Legacies from the past: Eight cycles of peace protest' in Stefaan Walgrave en Dieter Rucht (eds.), *Protest Politics. Demonstrations against the War on Iraq in the US and Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kleidman, Robert en Thomas R. Rochon. 1997. 'Dilemmas of Organization in Peace Campaigns' in Thomas R. Rochon en David S. Meyer (eds.), *Coalitions and Political Movements: The Lessons from the Nuclear Freeze*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, pp.47-60.
- Klein, Naomi. 2000. *No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies*. Toronto, Knopf Canada.
- _____. 2001. 'Reclaiming the Commons'. *New Left Review* (9): pp.81-90.
- Komito, Lee. 2005. 'e-Participation and Governance: Widening the net'. *The Electronic Journal of e-Government*. 3 (1): pp.39-48.
- Koopmans, Ruud. 1999. 'Globalization or Still National Politics? A Comparison of Protests against the Gulf War in Germany, France and the Netherlands' in Donatella della Porta, Hanspeter Kriesi en Dieter Rucht (eds.), *Social Movements in a Globalizing World*. Hampshire and London: MacMillan Press Ltd, pp.57-70.
- Korac-Kakabadse, Andrew en Nada Korac-Kakabadse. 1999. 'Information Technology's impact on the quality of democracy: Reinventing the 'democratic vessel'' in Richard Heeks (ed.), *Reinventing Government in the Information Age*: Routledge.
- Korupp, Sylvia en Marc Szydlík. 2005. 'Causes and Trends of the Digital Divide'. *European Sociological Review*. 21 (4): pp.409-422.
- Kramer, Gerald. 1970. 'The Effects of Precinct-Level Canvassing on Voting Behaviour'. *Public Opinion Quarterly*. 34: pp.560-572.
- Kraut, Robert, Michael Patterson, Vicki Lundmark, Sara Kiesler, Tridas Mukopadhyay en William Scherlis. 1998. 'Internet paradox: A social technology

- that reduces social involvement and psychological well-being?' *American Psychologist*. 53: pp.1017-1031.
- Kriesi, Hanspeter, Ruud Koopmans, Jan W. Duyvendak en Marco G. Giugni. 1995. *New Social Movements in Western Europe. A Comparative Analysis*. London, University College of London Press.
- Kubicek, Herbert, Hilmar Westholm en Roman Winkler. 2003. *eDemocracy. INFORMATION SOCIETIES TECHNOLOGIES (IST) PROGRAMME*.
- Layne, Karen en Jungwoo Lee. 2001. 'Developing fully functional E-government: A four stage model'. *Government Information Quarterly* (18): pp.122-136.
- Lazarsfeld, Paul F., Bernard Berelson en Hazel Gaudet. 1965. *The People's Choice: How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign*. New York, Columbia University Press.
- Lee, Kwan Min. 2006. 'Effect of Internet use on college students' political efficacy'. *Cyberpsychology and Behavior*. 9 (4): pp.415-422.
- Levi, Margaret en Gillian H. Murphy. 2006. 'Coalitions of Contention: The Case of the WTO Protests in Seattle'. *Political Studies*. 54 (4): pp.651-670.
- Lipnack, Jessica en Jeffrey Stamps. 1997. *Virtual Teams: People Working Across Boundaries with Technology*. New York, John Wiley & Sons, Inc.
- Longfield, Judie en Carolyn Bennett. 2003. *Listening to Canadians: A First View of the Future*. Report of the Standing Committee on Human Resources Development and the Status of Persons with Disabilities.
- Lupia, Arthur en Tasha S. Philpot. 2002. *More than kids stuff: Can news and information web sites mobilize young adults?* Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Boston.
- Lusoli, Wainer. 2005. 'A second-order medium? The internet as a source of electoral information in 25 European countries'. *Information Polity* (10): pp.247-265.
- Macintosh, Ann. 2003. 'Using Information and Communication Technologies to Enhance Citizen Engagement in the Policy Process' in OECD (ed.), *Promise and Problems of E-democracy: Challenges of Online Citizen Engagement*: OECD.
- _____. 2004. *Characterizing E-participation in Policy Making*. Hawaii.
- Madden, Mary. 2006. *Internet penetration and impact*. Data memo, April 2006, Pew Internet & American Life Project – http://www.pewinternet.org/pdfs/PIP_Internet_Impact.pdf.
- Maheo, Valérie-Ann, Dietlind Stolle, Sara Vissers en Marc Hooghe. 2008. *Which types of political mobilization can close the participation gap? An experiment with young people of different Socio-economic background*. Paper presented at the

- Conference of Field Experiments in Comparative Politics and Policy, Manchester.
- Mahrer, Harald en Robert Krimmer. 2005. 'Towards the enhancement of e-democracy: identifying the notion of the 'middleman paradox''. *Info Systems Journal*. 2005 (15): pp.17-42.
- Margolis, Michael en David Resnick. 2000. *Politics as Usual: The Cyberspace "Revolution"*. Thousand Oaks, CA, SAGE Publications.
- Marks, Gary en Doug McAdam. 1999. 'On the Relationship of Political Opportunities to the Form of Collective Action: the Case of the European Union' in Donatella della Porta, Hanspeter Kriesi en Dieter Rucht (eds.), *Social Movements in a Globalizing World*. London: Macmillian Press, pp.97-111.
- Maznevski, Martha L. en Katherine M. Chudoba. 2000. 'Bridging Space over Time: Global Virtual Team Dynamics and Effectiveness'. *Organization Science*. 11 (5): pp.473-492.
- McAdam, Doug. 1986. 'Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer'. *American Journal of sociology*. 92 (1): pp.64-90.
- _____. 1988. 'Micromobilisation Contexts and the Recruitment to Activism' in Bert Klandermans, Hanspeter Kriesi en Sidney Tarrow (eds.), *From Structure to Action*. Greenwich: JAI Press, pp.125-154.
- McAdam, Doug en Dieter Rucht. 1993. 'The Cross-National Diffusion of Movement Ideas'. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 528 (1): pp.56-74.
- McCarthy, John D. 1997. 'The Globalization of Social Movement Theory' in Jackie Smith, Charles Chatfield en Ron Pagnucco (eds.), *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity beyond the State*. Syracuse: Syracuse University Press, pp.243-259.
- McCommon, Holly J. en Karen E. Campbell. 2002. 'Allies on the Road to Victory: Coalition Formation Between the Suffragists and the Woman's Christian Temperance Union'. *Mobilization: An International Journal*. 7 (3): pp.231-251.
- McLeod, Jack M., Ramona Rush en Karl H. Friederich. 1968. 'The mass media and political information in Quito, Ecuador'. *Public Opinion Quarterly*. 32 (4): pp.575-587.
- Medaglia, Rony. 2007. 'The challenged identity of a field: The state of the art of eParticipation research'. *Information Polity*. 12 (2007): pp.169-181.
- Meyer, David S. en Catherine Corrigan-Brown. 2005. 'Coalitions and political context: US movements against wars in Iraq'. *Mobilization*. 10 (3): pp.327-344.

- Meyer, David S. en Thomas R. Rochon. 1997. 'Toward a Coalitional Theory of Social & Political Movements' in Thomas R. Rochon en David S. Meyer (eds.), *Coalitions and Political Movements: The Lessons of the Nuclear Freeze*. Boulder, London: Lynne Rienner Publishers, pp.237-252.
- Micheletti, Michele. 2003. *Global (Sub)Political Representation: The Clean Clothes Campaign and No Sweat Movement*. Edinburgh.
- Middleton, Catherine en Christine Sorensen. 2005. 'How Connected are Canadians? Inequities in Canadian Households' Internet Access'. *Canadian Journal of Communication*. 30 (4): pp.463-484.
- Miller, M. Mark en Stephen D. Reese. 1982. 'Media dependency as interaction: Effects of exposure and reliance on political activity and efficacy'. *Communication Research*. 9 (2): pp.227-248.
- Mondak, Jeffery en Mary Anderson. 2004. 'The Knowledge Gap. A Reexamination of Gender-Based Differences in Political Knowledge'. *Journal of Politics*. 66 (2): pp.492-512.
- Mosca, Lorenzo. 2007. *A Bi-Front Medium? Challenges and Opportunities of the Internet for Social Movement Organizations*. Paper presented at the ECPR Joint Session of Workshops, Helsinki, Finland.
- Mossberger, Karen, Caroline J. Tolbert en Mary Stansbury. 2003. *Virtual Inequality. Beyond the Digital Divide*. Berkeley, Georgetown University Press.
- Moy, Patricia, Marcos Torres, Keiko Tanaka en Michael R. McCluskey. 2005. 'Knowledge or Trust? Investigating Linkages Between Media Reliance and Participation'. *Communication Research*. 32 (1): pp.59-86.
- Murdock, Graham. 2002. 'Review Article: Debating Digital Divide'. *European Journal of Communication*. 17 (3): pp.385-390.
- Mutz, Diana. 2006. *Hearing the Other Side. Deliberative versus Participatory Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Myers, David. 1994. 'Communication Technology and Social Movements: Contributions of Computer Networks to Activism.' *Social Science Computer Review*. 12 (2): pp.250-260.
- Nadel, Mark. 2002. 'Customized News Services and Extremist Enclaves in Republic.com'. *Stanford Law Review*. 54 (4): pp.831-886.
- Neuman, W. Russell, Marion R. Just en Ann N. Crigler. 1992. *Common Knowledge: News and the Construction of Political Meaning*. Chicago, Chicago University Press.
- Nie, Norman en Lutz Erbring. 2002. 'Internet and society: A preliminary report'. *IT&Society*. 1 (1): pp.275-283.

- Nineham, Chris. 2002. 'The European Social Forum In Florence – Lessons Of Success'. *ZNet*. Available online: <http://www.zmag.org/znet/viewArticle/11259>.
- Norris, Pippa. 2000. *A virtuous circle: Political communications in postindustrial societies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- _____. 2001. *Digital Divide. Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. Cambridge, Cambridge University Press.
- _____. 2003. 'Preaching to the Converted? Pluralism, Participation and Party Websites'. *Party Politics*. 9 (1): pp.21-45.
- _____. 2003. *Will new technology boost turnout? Evaluating experiments in e-voting all-postal voting facilities in UK local elections*. Paper presented at the pre-APSA Mass Communications and Civic Engagement Conference at the annual meeting of the American Political Science Association, Philadelphia.
- _____. 2006. 'Did the Media matter? Agenda Setting. Persuasion and Mobilization Effect in the British General Election Campaign'. *British Politics*. 1: pp.195-221.
- Norris, Pippa en John Curtice. 2004. *If you build a political website will they come? The supply and demand model of new technology, social capital, and civic engagement in Britain*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, Boston.
- Norris, Pippa, Joni Lovenduski en Rosie Campbell. 2004. *Closing the activism gap: Gender perspectives and political participation*. London: UK Electoral Commission.
- Norris, Pippa, Stefaan Walgrave en Peter Van Aelst. 2005. 'Who Demonstrates? Antistate Rebels, Conventional Participants, or Everyone?' *Comparative Politics*. 37 (2): pp.189-205.
- Olesen, Thomas. 2007. 'Contentious Cartoons: Elite and Media-Driven Mobilization'. *Mobilization: An International Journal*. 12 (1): pp.37-52.
- Papakyriazis, Natalia en Moses Boudourides. 2001. *Electronic Weak Ties in Network Organizations*. Paper presented at the GOR Conference, Goettingen, Germany.
- Pasek, Josh, Kate Kenski, Daniel Romer en Kathleen Jamieson. 2006. 'America's youth and community engagement: How use of mass media is related to civic activity and political awareness in 14- to 22-year-olds'. *Communication Research*. 33 (3): pp.115-135.
- Pauleen, David J. en Pak Yoong. 2001. 'Facilitating virtual team relationships via Internet and conventional communication channels'. *Internet Research: Electronic Networking Applications and Policy*. 11 (3): pp.190-202.

- Pedersen, Karina en Jo Saglie. 2005. 'New Technology in Ageing Parties. Internet Use in Danish and Norwegian Parties'. *Party Politics*. 11 (3): pp.359-377.
- Pickerill, Jenny. 2004. 'Rethinking political participation: Experiments in internet activism in Australia and Britain' in Rachel Gibson, Wainer Lusoli, Andrea Römmele en Stephen Ward (eds.), *Electronic Democracy: Mobilisation, Organisation and Participation via new ICTs*. London: Routledge.
- Pleyers, Geoffrey. 2004. 'The Social Forums as an ideal model of convergence'. *International Social Science Journal*. 56 (182): pp.507-517.
- _____. 2004. 'Des blacks blocks aux alter-activistes: pôles et formes d'engagement des jeunes altermondialistes'. *Lien Social et Politiques – RIAC*. 51: pp.123-134.
- Polat, Rabia Karakaya. 2005. 'The Internet and political participation: Exploring the explanatory links'. *European Journal of Communication*. 20 (4): pp.435-459.
- Putnam, Robert. 1993. *Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.
- _____. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.
- Quan-Haase, Anabel en Barry Wellman. 2002. 'How does the Internet affect social capital' in Marleen Huysmans en Volker Wulf (eds.), *IT and Social Capital*. Cambridge: MIT Press, pp.113-132.
- Raes, Marie. 2006. *Het Vlaams Aktiekomitee tegen Atoomwapens (VAKA) op weg naar de grote betoging van 23 oktober 1983*. Licentiaatsverhandeling. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Departement Geschiedenis, Universiteit Antwerpen, Antwerpen.
- Reams, Margaret A. en Brooks H. Ray. 1993. 'The effects of 3 prompting methods on recycling participation rates: a field study'. *Journal of Environmental Systems*. 22 (4): pp.371-432.
- Rheingold, Howard. 1993. *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading, MA, Addison-Wesley.
- _____. 2002. *Smart Mobs: The Next Social Revolution*. Cambridge, Perseus.
- Riley, C. 2003. *The Changing Role of the Citizen in the E-governance and E-democracy equation*. Commonwealth Centre for e-Governance, pp.105.
- Riley, Cathia G. 2003. *The Changing Role of the Citizen in the E-governance and E-democracy equation*. Commonwealth Centre for e-Governance, pp.105.
- Robinson, Michael J. 1976. 'Public Affairs Television and the Growth of Political Malaise: The Case of "The Selling of the Pentagon"''. *American Political Science Review*. 70 (2): pp.409-432.

- Rochon, Thomas R. 1988. *Mobilizing for Peace: the Antinuclear Movements in Western Europe*. London, Princeton University Press.
- Rodgers, Jayne. 2003. *Spatializing International Politics. Analysing Activism on the Internet*. London, Routledge.
- Rosanvallon, Pierre. 2006. *La contre-démocratie: La politique à l'âge de la défiance*. Paris, Du Seuil.
- Rosenau, James N. 1980. *The Study of Global Interdependence: Essays on the Transnationalization of World Affairs*. New York, Nichols Pub. Co.
- _____. 1990. *Turbulence in World Politics: A theory of change and continuity*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Rosenstone, Steven J. en John Mark Hansen. 1993. *Mobilization, Participation, and Democracy in America*. New York, Longman.
- Roy, Jeffrey. 2006. *E-government in Canada. Transformation for the Digital Age*. Ottawa, University of Ottawa Press.
- Rucht, Dieter. 1997. 'Limits to Mobilization: Environmental Policy for the European Union' in Jackie Smith, Ron Pagnucco en Charles Chatfield (eds.), *Solidarity Beyond the State: The Dynamics of Transnational Social Movements*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, pp.195-213.
- _____. 1999. 'The Transnationalization of Social Movements: Trends, Causes, Problems' in Donatella della Porta, Hanspeter Kriesi en Dieter Rucht (eds.), *Social Movements in a Globalizing World*. London: Macmillan, pp.206-222.
- _____. 2002. 'The EU as a Target of Political Mobilization: Is There a Europeanisation of Conflict?' in Richard Balme, Didier Chabanet en Vincent Wright (eds.), *L'Action Collective en Europe*. Paris: Presses de Sciences Po, pp.163-194.
- Rucht, Dieter en Simon Teune. 2007. *Communicating the European Social Forum*. Paper presented at the ECPR 35th Joint Sessions of Workshops, 7-12 May 2007, Helsinki.
- Ruzza, Carlo en Emanuela Bozzini. 2006. 'Anti-Americanism and the European Peace Movement: the Iraq War' in Sergio Fabbrini (ed.), *The United States Contested: American Unilateralism and European Discontent*. Abingdon: Routledge, pp.112-129.
- Ryan, Barbara. 1992. *Feminism and the Women's Movement: Dynamics of Change in Social Movement Ideology and Activism*. New York, London, Routledge.
- Scheufele, Dietram A. en Matthew C. Nisbet. 2002. 'Being a Citizen Online: New Opportunities and Dead Ends'. *Harvard International Journal of Press/Politics*. 7 (3): pp.55-75.

- Schönleitner, Günther. 2003. 'World Social Forum: Making Another World Possible?' in John D Clark (ed.), *Globalizing Civic Engagement. Civil Society and Transnational Action*. London: Earthscan Publications Ltd, pp.127-149.
- Scott, J. 2006. "'E" the People: Do U.S. Municipal Government Web Sites Support Public Involvement?' *Public Administration Review*. 66 (3): pp.341-353.
- Scott, James K. 2006. "'E" the People: Do U.S. Municipal Government Web Sites Support Public Involvement?' *Public Administration Review*. 66 (3): pp.341-353.
- Sears, David en Jonathan Freedman. 1967. 'Selective Exposure to Information. A Critical Review'. *Public Opinion Quarterly*. 31 (2): pp.194-213.
- Shah, Dhavan, Nojin Kwak en R. Lance Holbert. 2001. "'Connecting" and "Disconnecting" with Civic Life. Patterns of Internet Use and the Production of Social Capital'. *Political Communication*. 18: pp.141-162.
- Shah, Dhavan, Jack M. McLeod en So-Hyang Yoon. 2001. 'Communication, context and community: An exploration of print, broadcast and Internet influences'. *Communication Research*. 28: pp.464-506.
- Sheedy, Amanda, Mary Pat MacKinnon, Sonia Pitre en Judy Watling. 2008. *Handbook on Citizen Engagement: Beyond Consultation*. Canadian Policy Research Network.
- Sinekopova, Galina. 2006. 'Building the Public Sphere. Bases and Biases'. *Journal of Communication*. 56 (3): pp.505-522.
- Skocpol, Theda 2003. *Diminished Democracy: from Membership to Management in American Civil Life*. Norman, University of Oklahoma Press.
- Smith, Jackie, Charles Chatfield en Ron Pagnucco (eds). 1997. *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity Beyond the State*. New York: Syracuse University Press.
- Smith, Jackie en Hank Johnston (eds). 2002. *Gloablization and Resistance: Transnational Dimensions of Social Movements*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Smith, Jackie en Marina Karides (eds). 2008. *Global Democracy and the World Social Forums*. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Smith, Jackie, Ron Pagnucco en Charles Chatfield. 1997. 'Social Movements and World Politics: A Theoretical Framework' in Jackie Smith, Charles Chatfield en Ron Pagnucco (eds.), *Transnational Social Movements and Global Politics: Solidarity Beyond the State*. New York: Syracuse University Press, pp.59-77.
- Snijders, Kris. 2003. *Hoofdstuk 8: Canada*. Leuven: Steunpunt Beleidsrelevant Onderzoek.

- Snow, David A., Luis A. Zurcher en Sheldon Ekland-Olson. 1980. 'Social networks and social movements: a microstructural approach to differential recruitment'. *American Sociological Review*. 45: pp.787-801.
- Solo, Pam. 1985. 'A New Atlantic Alliance. European and American Peace Movement Cooperation'. *Disarmament Campaigns*. 49: pp.10.
- Sparrow, Nick en John Curtice. 2004. 'Measuring the Attitudes of the General Public Via Internet Polls. An Evaluation'. *International Journal of Market Research*. 46 (1): pp.23-44.
- Spencer, Metta. 1991. 'Canadians Act To Promote Helsinki Process'. *Peace Magazine*. 7 (5): pp.22-23.
- Staggenborg, Suzanne. 1986. 'Coalition Work in the Pro-Choice Movement: Organizational and Environmental Opportunities and Obstacles'. *Social Problems*. 33 (5): pp.374-504.
- Stanley, Harold W. en Richard Niemi. 1998. *Vital Statistics on American Politics, 1997-1998*. Washington, Congressional Quarterly Press.
- Steyaert, Jan en Jos De Haan. 2001. *Geleidelijk digitaal. Een nuchtere kijk op de sociale gevolgen van ICT*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stolle, Dietlind en Marc Hooghe. 2005. 'Inaccurate, Exceptional, One-Sided or Irrelevant? The debate about the alleged decline of social capital and civic engagement in Western societies'. *British Journal of Political Science*. 35 (1): pp.149-167.
- Stouthuysen, Patrick. 1992. *In de Ban van de Bom: de Politisering van het Belgisch Veiligheidsbeleid, 1945-1985*. Brussel, VUB Press.
- _____. 1995. 'De Vredes- en Antiracismebeweging: De Ontmoeting van Oude en Nieuwe Sociale Bewegingen' in Staf Helleman en Marc Hooghe (eds.), *Van 'Mei 68' tot 'Hand in Hand'*. Leuven, Apeldoorn: Garant, pp.69-88.
- _____. 2004. 'Oud en nieuw in één. De vredesbeweging als atypische nieuwe sociale beweging'. *Belgisch Tijdschrift voor de Nieuwste Geschiedenis*. 34 (3): pp.399-419.
- Strandberg, Kim. 2006. *Parties, Candidates and Citizens On-line. Studies of Politics on the Internet*. Abo, Abo Akademi University Press.
- Sunstein, Cass. 2001. *Republic.com*. Princeton, Princeton University Press.
- Swank, Eric. 1997. 'The Ebbs and Flows of Gulf War Protests'. *Journal of Political and Military Sociology*. 25: pp.211-229.
- Tarrow, Sidney. 1998. *Power in movement: social movements and contentious politics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- _____. 2002. *The New Transnational Contention: Organizations, Coalitions, Mechanisms*. Paper presented at the Annual Meeting of the American Political Science Association, 2002-08-28, Boston, Massachusetts.

- Tarrow, Sidney en Doug McAdam. 2005. 'Scale Shift in Transnational Contention' in Donatella della Porta en Sidney Tarrow (eds.), *Transnational Protest and Global Activism*. Boulder, Colo.: Rowman & Littlefield, pp.121-147.
- Teorell, Jan. 2003. 'Linking Social Capital to Political Participation: Voluntary Associations and Networks of Recruitment in Sweden'. *Scandinavian Political Studies*. 26 (1): pp.49-66.
- Tichenor, Philip, George Donohue en Clarence Olien. 1970. 'Mass Media Flow and Differential Growth in Knowledge'. *Public Opinion Quarterly*. 34 (2): pp.159-170.
- Turkle, Sherry. 1995. *Life on the screen: Identity in the age of the Internet*. London, Weidenfeld.
- Tuzzi, Arjuna, Claudia Padovani en Giorgia Nesti. 2007. 'Communication and (e)democracy: assessing European e-democracy discources.' in Bart Cammaerts en Nico Carpentier (eds.), *Reclaiming the Media: Communication Rights and Democratic Media Roles*. Bristol: Intellect.
- UN. 2008. *United Nations e-Government Survey 2008: From e-Government to Connected Governance*. New York: United Nations.
- Uslaner, Eric M. 2004. 'Trust, Civic Engagement, and the Internet'. *Political Communication*. 21 (4): pp.223-242.
- Van Aelst, Peter en Stefaan Walgrave. 2004. 'New Media, New Movements? The Role of the Internet in Shaping the 'Anti-globalization' Movement' in Wim van de Donk, Brian D Loader, Paul G Nixon en Dieter Rucht (eds.), *Cyberprotest. New media, citizens and social movements*. London: Routledge, pp.97-122.
- Van Audenhove, Leo, Bram Lievens en Bart Cammaerts. 2005. *E-democratie voor Vlaanderen. Stand van Zaken*. Brussel: viWTA, Vlaams Parlement.
- van de Donk, Wim en Bram Foederer. 2001. 'E-movements or Emotions? ICTs and Social Movements: Some Preliminary Results' in J.E.J. Prins (ed.), *Ambitions and Limits on the Crossroad of Technological Innovation and Institutional Change*. Cambridge: Kluwer, pp.153-172.
- van de Donk, Wim, Brian D. Loader, Paul G. Nixon en Dieter Rucht (eds). 2004. *Cyberprotest. New media, citizens and social movements*. London: Routledge.
- van de Donk, Wim, Brian D Loader, Paul G Nixon en Dieter Rucht. 2004. 'Introduction: Social Movements and ICTs' in Wim van de Donk, Brian D Loader, Paul G Nixon en Dieter Rucht (eds.), *Cyberprotest. New media, citizens and social movements*. London: Routledge, pp.1-26.
- Van Dijk, Jan. 1999. *The Network Society. Social Aspects of New Media*. London, SAGE Publications Ltd.

- _____. 2003. *De digitale kloof wordt dieper. Van ongelijkheid in bezit naar ongelijkheid in vaardigheden en gebruik van ICT*. Den Haag/ Amsterdam: SQM & Infodrome.
- _____. 2005. *The Deepening Divide. Inequality in the Information Society*. Thousand Oaks, Sage.
- Van Dijk, Liset, Jos De Haan en Suzanne Rijken. 2000. *Digitalisering van de leefwereld, een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- van Dyke, Nella. 2003. 'Crossing Movement Boundaries: Factors that Facilitate Coalition Protest by American College Students, 1930-1990'. *Social Problems*. 50 (2): pp.226-250.
- Van Gompel, Roland, Jo Steyaert en Hugo Kerschot. 2007. *E-democratie in Vlaanderen. Stakeholdersanalyse*. Brussel: viWTA, Vlaams Parlement.
- Van Laer, Jeroen. 2007. 'Internet Use and Protest Participation: How do ICTs affect mobilization?' *PSW Papers*. 2007 (1): pp.1-24.
- Van Noort, Wim. 1988. *Bevlogen bewegingen: een vergelijking van de anti-kern-energie-, kraak- en milieubeweging*. Amsterdam, Sua.
- Vasi, Ion Bogdan. 2006. 'The New Anti-war Protests and Miscible Mobilizations'. *Social Movement Studies*. 5 (2): pp.137-153.
- Verba, Sidney, Kay Lehman Schlozman en Henry Brady. 1995. *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Verhulst, Joris. 2009. 'February 15, 2003: The World Says No to War' in Stefaan Walgrave en Dieter Rucht (eds.), *Protest Politics. Demonstrations against the War on Iraq in the US and Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Vissers, Sara en Marc Hooghe. 2009. 'Reaching out or Reaching in? The use of Party Websites during the 2006 electoral campaign in Belgium'. *Information, Communication & Society*. 12 (5).
- Walgrave, Stefaan. 1994. *Nieuwe Sociale Bewegingen in Vlaanderen*. Leuven, SOI/ KULeuven.
- Walgrave, Stefaan en Bert Klandermans. 2009. 'Open and Closed Mobilization Patterns. The Role of Channels and Ties' in Stefaan Walgrave en Dieter Rucht (eds.), *Protest Politics. Demonstrations against the War on Iraq in the US and Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Walgrave, Stefaan en Jan Manssens. 2000. 'The Making of the White March: the Mass Media as a Mobilizing Alternative to Movement Organisations'. *Mobilization: An International Journal*. 5 (2): pp.217-239.

- Walgrave, Stefaan en Dieter Rucht (eds). 2009. *Protest Politics. Demonstrations against the War on Iraq in the US and Western Europe*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Walgrave, Stefaan en Joris Verhulst. 2003. *The February 15 Worldwide Protests against a War in Iraq: An Empirical Test of Transnational Opportunities. Outline of a Research Programme*. Paper presented at the International Workshop on Contemporary Anti-War Mobilizations, November 6-7, 2003, Corfu, Greece.
- _____. 2008. 'Protest Surveying. Testing the Feasibility and Reliability of an Innovative Methodological Approach to Political Protest'. Unpublished manuscript. University of Antwerp. Media, Movements & Politics research group (M²P).
- Wallsten, Scott. 2005. 'Regulation and Internet Use in Developing Countries'. *Economic Development and Cultural Change*. 53 (2): pp.501-524.
- Ward, Stephen en Rachel Gibson. 2003. 'On-Line and On Message? Candidate Websites in the 2001 General Election. British Journal of Politics and International Relations'. *British Journal of Politics and International Relations*. 5 (2): pp.188-205.
- Ward, S., R. Gibson en W. Lusoli. 2003. 'Online participation and Mobilisation in Britain. Hype, Hope and Reality'. *Parliamentary Affairs*. 56: pp.652-668.
- Ward, Stephen en Wainer Lusoli. 2003. 'Dinosaurs in Cyberspace? British Trade Unions and the Internet'. *European Journal of Communication*. 18 (2): pp.147-179.
- _____. 2005. 'From weird to wired. MPs, the Internet and Representative Politics in the UK'. *Journal of Legislative Studies*. 11 (1): pp.57-81.
- Ward, Stephen en Thierry Vedel. 2006. 'Introduction: The potential of the Internet Revisited'. *Parliamentary Affairs*. 59 (2): pp.299-313.
- Warschauer, Mark. 2003. *Technology and social Inclusion. Rethinking the digital divide*. Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- Wellman, Barry. 2001. 'Computer Networks As Social Networks'. *Science*. 293 (5537): pp.2031-4.
- _____. 2002. 'Little Boxes, Glocalization, and Networked Individualism' in Makoto Tanabe, Peter van den Besselaar en Toru Ishida (eds.), *Digital Cities II: Computational and Sociological Approaches*. Berlin: Springer, pp.10-25.
- Wellman, Barry, Anabel Quan-Haase, Jeffrey Boase, Wenhong Chen, Keith Hampton, Isabel Isla de Diaz en Kakuko Miyata. 2003. 'The Social Affordances of the Internet for Networked Individualism'. *Journal of Computer Mediated Communication*. 8 (3).

- Whyte, Angus en Ann Macintosh. 2003. 'Analysis and Evaluation of E-Consultations'. *e-Service Journal*. 2 (1): pp.9-34.
- Willis, Suzanne en Bruce Tranter. 2006. 'Beyond the 'digital divide': Internet diffusion and inequality in Australia'. *Journal of Sociology*. 42 (1): pp.43-59.
- Winkelmann, Rainer en Stefan Boes. 2006. *Analysis of Microdata*. Berlin, Heidelberg, Springer.
- Wittner, Lawrence S. 1993. *The struggle against the bomb*. Stanford, Calif., Stanford University Press.
- Woolgar, Steve (ed.). 2002. *Virtual Society? – technology, cyberbole, reality*. Oxford: Oxford University Press.
- Yildiz, Mete. 2007. 'E-government research: Reviewing the literature, limitations and ways forward'. *Government Information Quarterly*. 24 (2007): pp.646-665.
- Young, Dennis R. 1992. 'Organising principles for international advocacy associations'. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*. 3 (1): pp.1-28.
- Zald, Mayer N. en John McCarthy. 1987. *Social Movements in an organizational Society*. New Brunswick, NJ, Transaction.
- Zald, Mayer N en John D McCarthy. 1980. 'Social Movement Industries: Competition and Cooperation among Movement Organizations' in Louis Kriesberg (ed.), *Research in Social Movements, Conflicts and Change, Volume 3*. Greenwich, CT: JAI Press, pp.1-20.

APPENDIX

APPENDIX bij Hoofdstuk 6: Exacte bewoording survey vragen

A Kennis over de opwarming van de aarde: Meerkeuze vragen

5 identieke vragen in de pre-test en de eerste post-test vragenlijst en 5 vragen in de tweede post-test vragenlijst, waarvan 2 nieuwe vragen

Vragen uit de pre-test en eerste post-test vragenlijst:

Welke van de volgende beweringen inzake het broeikaseffect is juist?

1. Het broeikaseffect is geen natuurlijk fenomeen, het is ontstaan door menselijke activiteit.
2. Het broeikaseffect vindt enkel plaats in serres.
3. Zonder het broeikaseffect zou onze planeet onbewoonbaar zijn.
4. Als we meer broeikasgassen zouden produceren, zouden we terug een natuurlijk evenwicht in de atmosfeer bereiken.
5. Ik weet het niet.

Wat is een ecologische voetafdruk?

1. De hoeveelheid CO₂ en afval die iemand in één jaar produceert.
2. De hoeveelheid land die iemand nodig heeft om over voldoende grondstoffen te beschikken om in z'n levensonderhoud te voorzien.
3. De som van alle vervuilende activiteiten die iemand in één jaar tijd doet.
4. Het is een internationale ecologische standaard om de menselijke impact op aarde te meten per decennium.
5. Ik weet het niet

Spaarlampen reduceren het energieverbruik met...

1. Zij reduceren het energieverbruik niet
2. Een kwart
3. De helft
4. Meer dan de helft
5. Ik weet het niet

Welke twee ontwikkelde landen hebben het Kyoto protocol niet geratificeerd?

1. Verenigde Staten en Rusland
2. Verenigde Staten en Australië
3. Verenigde Staten en China
4. Rusland en China
5. Ik weet het niet

Als we tegen 2050 de globale temperatuur lager dan 2 graden Celcius willen houden, dan moeten de geïndustrialiseerde landen hun CO₂ uitstoot verminderen met...

1. Een derde
- De helft
- Twee derden
- Meer dan drie vierden
- Ik weet het niet

Vragen uit de tweede post-test vragenlijst:

Welke van de volgende beweringen inzake het broeikaseffect is juist?

1. Het broeikaseffect is geen natuurlijk fenomeen, het is ontstaan door menselijke activiteit.
2. Het broeikaseffect vindt enkel plaats in serres.
3. Zonder het broeikaseffect zou onze planeet onbewoonbaar zijn.
4. Als we meer broeikasgassen zouden produceren, zouden we terug een natuurlijk evenwicht in de atmosfeer bereiken.
5. Ik weet het niet.

Wat is een ecologische voetafdruk?

1. De hoeveelheid CO₂ en afval die iemand in één jaar produceert.
2. De hoeveelheid land die iemand nodig heeft om over voldoende grondstoffen te beschikken om in z'n levensonderhoud te voorzien.
3. De som van alle vervuilende activiteiten die iemand in één jaar tijd doet.
4. Het is een internationale ecologische standaard om de menselijke impact op aarde te meten per decennium.
5. Ik weet het niet

Welk ontwikkeld landen heeft het Kyoto protocol nietgeratificeerd?

1. Rusland
2. Australië
3. Verenigde Staten
4. Canada
5. Ik weet het niet

Welke activiteit is hoofdzakelijk verantwoordelijk voor de uitstoot van het broeikasgas methaan?

1. De landbouw en veeteelt
2. De luchtvaart
3. De ontginning van petroleum
4. De productie van plastic
5. Ik weet het niet

Welke energiebron heeft de minst negatieve impact op het broeikas-effect?

1. Petroleum
2. Zonne-energie
3. Aardgas
4. Steenkool
5. Ik weet het niet

B. Issue salience: donaties aan Niet-Gouvernementele milieu Organisatie

dezelfde bewoording in alle drie de survey golven: Als je 100 euro te schenken had aan verscheidene niet-gouvernementele organisaties, hoe zou je dit bedrag verdelen?

Amnesty International	_____ [Euro/Dollar]
Artsen Zonder Grenzen	_____ [Euro/Dollar]
Climate Action	_____ [Euro/Dollar]
Greenpeace	_____ [Euro/Dollar]
Het Rode Kruis	_____ [Euro/Dollar]

C. Participatie met als de doel de opwarming van de aarde tegen te gaan

In de pre-test vragenlijst werd de participatie van de respondent tijdens de voorbije 12 maanden gemeten: "Heb je persoonlijk de voorbije 12

maanden één van de volgende dingen gedaan met als doel de uitstoot van vervuilende gassen (vb. CO₂) te verminderen of de opwarming van de aarde tegen te gaan? – Ja – Nee

In de eerste post-test vragenlijst werd de participatie intentie van de respondent gemeten: “Zal je in de komende maanden persoonlijk een van de volgende dingen doen met als doel de uitstoot van de vervuilende gassen (vb. CO₂) te verminderen of de opwarming van de aarde tegen te gaan? – Ja – Misschien – Nee

In de tweede post-test vragenlijst werd de participatie van de respondent tijdens de voorbije 3 maanden gemeten (sinds het experiment): “Heb je persoonlijk de voorbije 12 maanden één van de volgende dingen gedaan met als doel de uitstoot van vervuilende gassen (vb. CO₂) te verminderen of de opwarming van de aarde tegen te gaan?

Lijst van activiteiten:

- Vaker het openbaar vervoer genomen
- Meer informatie over de opwarming van de aarde opgezocht in brochures, magazines, enz.
- Meer informatie over de opwarming van de aarde opgezocht op het internet
- Te voet gegaan of de fiets genomen voor korte afstanden
- Geprobeerd om minder elektriciteit te verbruiken
- Minder vlees gegeten
- Thuis in het algemeen de verwarming lager gezet
- Informatie over de opwarming van de aarde gegeven aan je familie, vrienden of collega's
- Douches genomen in plaats van een bad/kortere douches genomen
- Meer locale producten gekocht (zelfs als ze soms duurder zijn)
- Minder airconditioning gebruikt in de zomer
- Deelgenomen aan een ecologische activiteit of evenement
- Alle “machines” uitgezet wanneer je ze niet gebruikte
- Papierverbruik verminderd en/of het gebruikte hergebruikt of gerecycleerd
- Gerecycleerd
- Gestemd voor een politieke partij die staat voor het tegengaan van de opwarming van de aarde
- De verwarming lager gezet 's nachts en wanneer je je huis verlaat.

APPENDIX bij hoofdstuk 6: Tabellen gemiddelden

Tabel I. *Gemiddelde scores voor kennis over de opwarming van de aarde*

	Canada			België		
	G I	G II	G III	G I	G II	G III
Web	1.52	2.80	3.56	1.50	3.16	3.32
Face to face	1.37	2.59	3.68	1.46	2.32	3.32
Controle	1.26	1.37	3.22	1.84	1.59	3.46

Tabel II. *Gemiddelde scores voor donatie milieuorganisaties*

	Canada			België		
	G I	G II	G III	G I	G II	G III
Web	18.25	21.26	18.68	12.51	17.41	14.68
Face to face	14.75	17.45	15.27	14.06	16.49	15.33
Controle	19.91	18.85	18.37	15.77	16.09	15.65

Tabel III. *Gemiddelde scores voor participatie*

	Canada						België					
	Vrouw			Man			Vrouw			Man		
	W I	W II	W III	W I	W II	W III	W I	W II	W III	W I	W II	W III
Web	10.60	13.53	3.87	9.00	12.59	5.32	8.28	12.33	5.56	7.31	11.47	7.05
Face to face	9.83	13.23	4.90	10.48	13.30	5.22	7.62	11.88	6.58	5.93	8.24	8.71
Controle	11.48	13.21	3.21	8.80	11.77	4.58	7.45	10.52	7.39	7.73	10.15	7.44